

Рк 2161242
с-47

О. СЛІСАПЕНКО

Т. III

ТВОРИ

КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ +

Шифр РкШб(2-4_{1с})^{С47}; Інв. № 2411852Автор Сисаренко О.Назва Гітери.Місце, рік видання [Х.], 1932.Кіл-ть стор. 303, [2]с

-\\- окр. листів _____

-\\- ілюстрацій _____

-\\- карт _____

-\\- схем _____

Том 3 частина _____ вип. _____

Конволют

Т.З: Новели.Перванот с. 55-56.Примітка: 18.02.2004.
Мол.з —

О. СЛИСАРЕНКО

ТВОРИ

ТОМ III

РУХ

О. СЛІСАРЕНКО

НОВЕЛІ

РУХ—1932.

*Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літописі Українського
Друку“, „Картковому репертуарі“ та
інших покажчиках Української Книж-
кової Палати*

*Обкладинка роботи
худ. В. Г. Кричевського*

*Укрголовліт № 6850 (2505)
УПО, 13 др. ім. Леніна, Золот., 11.
З. 3763—3000—9¹/₂ арк.—31.*

АВЕНІТА

Дні пролітали сполоханими птицями і над лісом, що важко вгруз у землю зеленаво-сизим гранітом, і над кучугурами піску, що насипали їх вітри, відзначаючи одвічні шляхи свої через убогу деревлянську землю.

Тривогою просякло повітря, непокій ворушиться у вранішніх туманах та в вічній темряві і нікуди од нього схватись на неосяжно-просторій землі...

Тихої днини здавалося, що хтось ворожий причаївся в темних соснах, а буряної ночі з болотяних очеретів насувалися кошмари і важко давили на груди.

Відтоді, як порвано всі зв'язки з зовнішнім світом, Андрій Васильович втратив рівновагу. Його запалі сухотні груди точила повсякчас шашель темної тривоги, тієї тривоги, що відчувають її пси, виючи ногами на нещастя.

Він спробував раз розвіяти ту тривогу і в глушині лісу за садибою почав сам собі логічно доводити безпідставність свого непокою. Він ставив запитання і відповідав.

Він логікою загонив себе у суточки невинного розумом, та тривога не кидала

його, і він перестрибував через усі логічні перепони.

Тоді шашіль непокою ще з більшою силою починала точити його хорі груди...

Андрій Васильович старанно крив свою тривогу од дружини, але розумів, що заховати непокою не можна, що він жив у його рухах, у його погляді, у тембрі голосу...

— Ну, чого ти смутний такий? — дивлячись йому в вічі, питала Сіма і насторожено очікувала відповіді.

Андрій Васильович одводив свій погляд убік і роблено байдуже говорив дружині:

— Не зважай на мене... Я просто трохи стомився...

Погляд Сімин спалахував німим одчаєм і вона мовчки одходила до вікна, довго вдивлялась затуманеними очима в лісову далину, аж поки Андрій Васильович не виходив з кімнати і його кроки не затихали внизу на сходах.

Сіма ще з весни почала помічати, що її чоловік відмінився. Раніше він жартував і сміявся, любив розповідати вигадані смішні історії, а з того часу, як польська ватага забрала коні й коштовну колекцію насіння з лябораторії лугівничої станції, Андрій Васильович немов заліз у якусь шкаралупу, а іскорки сміху змінилися на затаєний непокій у погляді.

Він скупчено про щось думав, цілі години

не виходив із своєї лябораторії, що разом правила йому і за кабінет, а виходячи на другий поверх до своєї квартири, не міг скинути машкари непокою. Він намагався на-свистувати веселих мотивів та вдавати з себе безтурботну людину, йдучи нагору, та за десять кроків він забував про удавані веселощі, і настирливі думки шматували йому чоло глибокими зморшками.

Сіма занепокоєно стежила за своїм чоловіком, і їй здавалося, що в нього якесь горе, яке криє він од неї, і це гнітило Сіму гострим передчуттям нещастя, невідомого й неминучого, як смерть...

Дослідна лугівнича станція, що за директора її був Андрій Васильович Овчаренко, містилася на узліссі віковичного соснового бору, що перетинався тисячодесятинним болотяним лугом. Там, за широкою смугою лугу, стояла синя стіна сосен, за нею село Болотівка, а посеред зеленого килиму осоки та очерету де-не-де виблискувала розкиданими склянками річка Олениця. Там, за лісом, вона прорізала спокійним лянцетом піскові кучугури, потім тихо вливалася в болотяні лісові береги і нарешті тут поїла терпкою водою шорсткі трави здичавілого лугу.

Гостре листя очеретів і осоки закривали її води од стороннього ока, і здавалося, що не річка то, а окремі озерця, несполучені одно з одним. Грузькі болотяні береги не давали

доступитися до води ні скотині, ні людям, і тільки в одному місці, де за старих часів стояв водяний млин, можна було перейти Оленицю через кладку та бродом перегнати худобу на пашу.

В куточку цього лугу під самим лісом от уже років з десять як вирізано невеликий шмат землі під лугівничу станцію. Квадратову площу лугу поділено на сотні правильних чотирикутників, на яких росли „чисті“ культури лугових трав. Кожна діляничка мала свій відтінок, то вилискуючи темним зіллям болотяних рослин, то ніжно одливаючи матовим кольором закрасовілих колоскових варт.

Двір станції розташувався в одному кутку дослідного лугу, обгороджений високим частоколом, що нагадував городища часів Володимира Великого. Це вражіння збільшувалося од лісової дичавини, що насувалася з півночі, та первісного ландшафту—з півдня з задумано-спокійними полотнищами далекого бору та з обрієм, розкраяним синьодимними списками сосен. Там, на лугах, бродили коліські тури та олені, а тепер жують жуйку статечні корови та спокійні коні, що їхній рід давно розтринькав свій дикий темперамент у понадсильній рабській роботі...

В одному кінці двору містяться господарські будівлі, а коло високих воріт—двоповерховий дерев'яний дім із глухою надвірною

стіною. Видимо, дворище припасовувалося про різні випадки, що могли трапитись в цих глухих хащах, уславлених на всю Україну їхнім клясичним злодійством...

Андрій Васильович зійшов униз хисткими східцями і відчинив двері в лябораторію. На нього вийнуло звичними запахами сухих трав, давно незмітаного пилу та якихось невідомих хемікалів, колись розлитих тут невірними практикантами.

Перші хвили революції вимили із станції численну агрономічну молодь; службовці, не одержуючи платні, розбрелися хто куди, й нарешті за частоколом станційного двору лишилося троє людей, що фактично трималися тут без жадної підмоги зовні, обдерті й голодні.

Якась сила, що володіє творцями й будівниками, та сила, що веде людей на страту й тортури за діла рук своїх, примушувала сидіти тут і хорого на сухоти Овчаренка, і дебелого атлета Сомка, і рум'янолицю Сіму.

Сомко потрапив на цю станцію як практикант, але останніми часами, крім наукової роботи, якій віддався він із захопленням неофіта, йому доводилося доглядати і „Буланого“—єдину коняку станції, і рубати дрова, і справляти багато інших господарських обов'язків. Від допомоги Андрія Васильовича Сомко категорично відмовився. Яка там допомога з хорої людини!

Та й не яка там робота тепер на станції. Десятки корів та коней розібрали численні озброєні ватаги, а руйнацію закінчили польські війська, забравши навіть засівний матеріал годувати коні. Тепер уже нічого цікавого не було тут, окрім хіба двадцяти десятин лугу, що муляв очі болотівцям...

Овчаренко, зціпивши зуби, дивився на руйнацію станції, що повстала його руками, ціною сотень днів упертої понадсильної праці, що така легка здається з боку глядячи, а насправді така неймовірно важка й виснажлива.

Об обіді Андрій Васильович ішов нагору і, намагаючись не дивитися у вічі дружині, мив руки, пригладжував волосся. Він сідав до столу, старанно заховуючи свої таємні думки.

Од страв надто одгонило вареним зіллям, бо зіллям надолужується м'ясо та жири, але Андрій Васильович не зважає на смак обіду. Він їсть механічно, з обов'язку, а не із справжньої потреби, він їсть, доки є фізична змога їсти, бо в цьому його порятунок і тільки через це хвороба ще не звалила його з ніг.

Надто тепер, коли непокій забирає багато нервової сили, йому треба було їсти якомога більше, бо відчував він, що організм піддається, і кашель щодалі частіше душить його.

— А ти помічаєш, що сьогодні в нас у борщі сало? — спитала тоном дбайливої господині Сіма.

— Так... сало... помітив... — збрехав Андрій Васильович і, піднявши голову од тарілки, пильно подивився на дружину. В очах йому промайнуло бажання щось сказати, але він похапливо знов нахилився над тарілкою. Андрій Васильович злякався, що слова можуть зрадити його і Сіма все зрозуміє.

Молода жінка ніяково мовчала.

Вони вже два роки як одружились, і Сіма й досі порівнювала чоловіка із своїм батьком, що був професор університету і так само, в періоди напруженої наукової роботи, мало й нехотя розмовляв, скупчено думаючи свої думки.

„Певно Андрій заглибився у свою дисертацію“, думала Сіма, і в цій думці знаходила заспокоєння, хоч і знала, що час не такий, щоб думати про дисертації.

— Сімо, — несподівано звернувся до неї Андрій Васильович, — ти не думаєш поїхати до мами?

— До мами? — здивовано перепитала Сіма, — чого це тобі спало на думку?

— Я ж знаю, що ви з мамою давно не бачилися...

За два роки життя в цій глушині Сімі довелося тільки тричі виїздити на широкий світ, та й то в повітове поліське місто. До

того міста треба було їхати в брудній теплушці верстов з п'ятдесят, а до залізничної станції двадцять п'ять верстов трястися по розбитих лісових дорогах. В ті поїздки вона особливо гостро відчувала себе похованою в глухій дичавині і тепер, коли чоловік нагадав їй про подорож до столиці, вона ожила.

— Ти ж знаєш, що я ніколи не відмовляюся поїхати до мами... — потупивши очі, відказала Сіма і раптом відчула якесь підсвідоме занепокоєння, що швидко ширилося, охоплюючи її. Вона підійшла до чоловіка й пригорнулася.

— Андрію, мені чогось страшно...

— Чого страшно? Дурненька ти... Хе-хе-хе! — роблено засміявся Андрій Васильович, і йому одразу зробилося болюче соромно за свою брехню й роблений сміх.

— Не знаю... Чогось так страшно!..

Сіма щільніше притиснулася до чоловіка і благально зазирнула йому в вічі.

— Андрусю! Ідьмо разом!

Цього Андрій Васильович не сподівався і до такого повороту справи не був готовий. Він холодно одхилив дружину, промимрив щось невиразне й похапцем, немов тікаючи од переслідувача, пішов до дверей.

— Андрію! — з одчаєм у голосі гукнула Сіма, — ти ж нічого мені не сказав!

Андрій Васильович зупинився коло дверей, немов захищаючись од нападу.

— Не можу я їхати, Сімо, у мене справи...
Боячись, що Сіма може затримати його ще якимось несподіваним запитанням, він швидко подався до своєї лабораторії. Там, у товаристві з мовчазним Сомком, він ховався од запитань дружини, що так мучили його і примушували брехати.

— Ну, що, як?— кинув Сомкові своє стереотипне запитання Овчаренко. Це запитання мало вже за собою традицію і вважалося за обов'язкове при зустрічі директора станції з його помічником.

Андрій Васильович сподівався почути не менш звичне: „Та нічого, Андрію Васильовичу, все гаразд“, але Сомко на цей раз зрадив традицію. Він повернувся од столу й коротко промовив:

— Погано.

Андрій Васильович пройшовся разів кілька по просторій кімнаті, невідомо для чого помацав сухий колосок на стіні і знову спитав:

— А що?

— Нахваляються...

Вони розуміли один одного з півслова, як то буває з людьми, що довго живуть укупі.

Сомко нахилився над столом коло вікна і вставив затвора в рушницю. Потім він підняв її вгору і кілька разів клацнув бойком.

— Справна, — проказав він уголос свою думку і, висунувши шухляду з столу, витяг звідти обріз гвинтівки.

— Сволочі,—оголосив він другу свою думку, оглядаючи обріза. Заклавши патрона, він спробував викинути його. Екстрактор працював як слід.

— Вам, Андрію Васильовичу,—обріз, а я візьму гвинтівку,—безапеляційно заявив Сомко і пояснив:—в разі потреби я можу й прикладом орудувати...

Овчаренко знав, що Сомко не дуже покладається на його бойові здатності, але це не ображало, а більше тишило Андрія Васильовича. Од мужньої постаті Сомкової на нього віяло тим невиразним теплом, що відчують його діти, стоячи в моменти небезпеки за батьковою спиною.

— Ви ж, Грицю, наш главковерх! — пожартував Андрій Васильович. Він, за давньою звичкою, називав свого помічника не інакше, як Грицем.

Сомко заховав рушницю й обріз під стіл, сів на стільці, розкинувши ноги в драних солдатських черевиках і обмотках.

— Я сидітиму на горищі. Звідти можна обстрілювати і двір, і поза двором... Ви заляжете на балконі, але його треба неодмінно обікласти цеглою...

— Та я й так не боюсь... В пітьмі не влучать... — Андрій Васильович замислився. Він думав про дружину.

— От коли б Серафиму Сергіївну випроводити звідси!

— Це можна хоч сьогодні. Я попрошу лісника Хведота, він одвезе на станцію... А одправити її треба...

— Треба то треба, та вона не хоче їхати...

— То їдьте й ви з нею!

— Як ви, Грицю, не розумієте! Коли ж дізнаються селяни, що я виїхав, тож вся справа пропаде! — Овчаренко з досадою низав плечима.

— Та хай вже пропадає справа, аніж живі люди, — гостро промовив Сомко і повернувся до вікна. Через хвилю він пожалкував за свої слова, поглянувши на Андрія Васильовича. Той стояв з прибитим виглядом людини, що втрачає останню підтримку.

— Ну, годі, Андрію Васильовичу! Я сказав дурницю, а ви турбуєтесь... Ви б, той... умовили б Серафиму Сергіївну їхати звідси...

— Навряд чи вона згодиться, але я спробую ще раз... — Овчаренко вийшов з лябораторії.

Йдучи на другий поверх, Андрій Васильович придумав мотиви, що він їх висуне, доводячи потребу Сіминого від'їзду. Ці мотиви мусять бути такі, щоб Сіма не сполошилася і згодилася б на від'їзд. Щоправда, він мало вірив у те, що йому пощастить умовити дружину. Сіма вже за обідом виявила ознаки неясного занепокоєння. Знаючи її, Андрій Васильович готувався й до гіршого: щиро розповісти їй усе.

От уже й останній шабель сходів, і Овчаренко, зупинившись, замислився. Він раптом розгубив усі придумані слова і не знав тепер, з чого ж почать умовляти Сіму.

Постоявши з півхвилі, він потер лоба, як роблять люди, щось забувши, потім махнув безнадійно рукою і відчинив двері у вітальню.

В першій кімнаті нікого не було, хоч Сіма й мала звичай по обіді сидіти тут, справляючи свої нескладні господарські обов'язки або працюючи над насінням з великою лупою. Останні місяці вона стала гарною помічницею своєму чоловікові, виконуючи різні ботанічно-лабораторні роботи за вказівками Андрія Васильовича.

Нікого не зустрівши в першій кімнаті, Овчаренко пройшов через вітальню і відчинив двері спочивальні. Раптом йому неприємно залоскотало в грудях: з кутка, де стояло Сіминє ліжко, чулось приглушене ридання. Андрій Васильович підійшов ближче і побачив дружину, що лежала на ліжку, закривши голову подушкою і здригаючись усім тілом. Вона, видимо, боялась, щоб хто не почув, і руки, в надмірній боротьбі з собою, в корчах вп'ялися в ковдру, як у смертельно раненої людини.

Андрій Васильович остовпів. Він уперше бачив свою дружину в такому стані.

— Сімо! Що з тобою? — спитав він тихо, поклавши їй руку на плече.

Сіма підхопилася, немов її хто стьобнув батоном. Сльози їй рясно текли по обличчю, а підборіддя нервово тремтіло.

— Та... це я так... ти не звертай уваги...—
ледве чутно промовила вона, витираючи сльози.

Та, коли Андрій Васильович присів на край ліжка, Сіма, припавши до його плеча, не стримуючись, заплакала, як хора дитина.

— Ти не турбуйся... це я так... — говорила вона.

Андрій Васильович приголубив дружину і, коли вона трохи заспокоїлася, спитав:

— Сімо, чого ти плачеш?

— Та це я так...

— Ні, ти скажи одверто, не криючись, чого ти плачеш?

— Я боюся...

Не знати чому од цих слів холодок пробіг по чоловіковій спині, але він опанував себе й ніжно погладив дружину по голові.

— Сімо, ти не плач. Страшного нічого нема. Ти просто в мене дурненька дівчинка, і тому боїшся! Ти поїдеш сьогодні з лісником Хведотом на станцію, а звідти до мами... Я ж приїду до тебе тижнів через два...

Спокійні слова Андрія Васильовича заспокоїли жінку. Вона втерла сльози, встала з ліжка й підійшла до вікна, як то завжди чомусь робила, серйозно розмовляючи з чоловіком.

Вона довго дивилась на різнотонні чотири-

кутники спробних засівів, на широку площину лугу, закуту в темнозелене коло сонового бору, на білу маківку болотівської церкви, що випиналася між далеких сосен, немов нагадуючи, що десь ще живуть люди і за темним лісом, і за пошматованою очередами річкою...

Андрій Васильович не зводив з дружини очей і думав своє. Думка за думкою зліталася до того місця в житті його, що відзначено словом „авеніта“.

Це він вигадав таке слово, взявши латинський пень, щоб назвати чудесну траву, кілька насінин якої вісім років тому привезли Овчаренкові з далекої південної країни.

Про цю траву розповідали, що вона однаково пишно росте і по багнистих болотах, і по сипких пісках, даючи нечувані врожаї трави й насіння. Сім років над акліматизацією рослини довели чудесні властивості її, і Андрієві Васильовичу пощастило з кількох насінин розвести її стільки, що цього року він засіяв „авенітою“ п'ять ділянок. Він мріяв, що наступного року її вже сіятимуть кілька культурних господарств, а через десяток років вона дасть змогу господарювати на таких землях, де до цього часу не росли навіть бур'яни. Він годинами вираховував ступінь піднесення сільського господарства країни од „авеніти“ і цілими днями ходив, напоений радощами творчости.

Цього року, висіявши якомога більше насіння, він залишив тільки невелику кількість його в запасі, а коли запаси забрало військо коням, у Овчаренка лишилася тільки надія на врожай.

— Андрію, я нікуди без тебе не поїду, так собі й знай!

Ці слова промовила Сіма з таким притиском, що заперечення застряли в горлі, і Андрій Васильович тільки докірливо розвів руками.

— Алеж ти виїдеш тільки на два тижні раніше мене!—з одчаєм сказав він нарешті.

— Я пожду тебе ці два тижні...

— Сімо, ми ж із Сомком завжди можемо втекти!..

— Я теж можу втекти...

Андрій Васильович устав і пройшовся по кімнаті. Він прибирав спробу довести жінці потребу її від'їзду, хоч вже й не ждав успіху.

— Сімо, лишатися тут небезпечно... Бандити нахваляються на нас напасти... Болотівці їм потай співчують. Ми з Сомком маємо рушниці і можемо втекти, коли треба буде...

— Я теж маю зброю і втечу, коли треба буде.

У Сіми справді була дрібнокаліберна дробова дубельтівка, з якою вона полювала качок і валюшнів.

Останні слова Сіміні обеззброїли Андрія Васильовича, і він уже не намагався щось

доводити. Він сидів тепер, дивлячись у підлогу.

„А може й справді кинути все і тікати звідси, поки не пізно?“—промайнула в його панічна думка, але швидко її витиснула друга: „Алеж тоді загине „авеніта“, загине восьмирічна робота над нею, загине можливість втілити в життя ті вирахунки, що він робив, ті вирахунки, що поїли його життя радіщами і рушали його, сухотливого, у всій цій каторжній роботі...“

Одна по одній проходили в його уяві вимріяні картини застелених буйним зеленим руном сипких пісків, укритих соковитою поживною травою шорстких осокових боліт, що на них досі рясно родили лише злидні та убозтво...

Ні, він не кине „авеніти“ на поталу!

І коли певність досягла найвищого рівня, вагання починали підточувати її тоненькими струмочками, як вода підточує цукор.

„А може то все дурниці? Хіба він, Андрій Васильович Овчаренко, користатиметься з того багатства, що дасть його „авеніта“ країні? І яке право має він ставити під загрозу молоде Сіміне життя, що самовіддано не кидає його в небезпеці?“

І коли струмки зневіри загрожували вже завалити гору його твердості, уяву заступала інша картина...

Вони кидають сьогодні цю дичавину і

ідуть до залізниці, захопивши своє убоге манаття... Другого ж дня селяни приженуть сюди череду і вщент витолочуть виплекані трави. Восьми років роботи—як не було! Вісім найкращих молодих років праці—за хвилину вагання! Геть вагаїня!

У кволому тілі Овчаренковому прокинулись усі сили, що тисячоліттями гнали творців і будівників на подвиг, і ті сили перемогли. Він підвів голову і подивився Сімі у вічі. Тепер в його погляді була і ніжність до самовідданої жінки, і крицева незламана непохитність мужнього салдата.

— Ну, ми ще про це поговоримо,— сказав Андрій Васильович з лагідною посмішкою, і од цієї лагідної й щирої посмішки, першої за довгий час, Сімі стало тепло й радісно, немов вона знайшла щось рідне, давно загублене.

Сходячи вниз до лябораторії, Андрій Васильович відчув, що його душевний стан різно відмінився. Непокій, що шарпав його місяцями, тривога, що ходила за ним, як тінь, кудись одійшли, а натомість стало усвідомлення небезпеки й урівноважена певність людини, якій нема чого вже брехати і вона може дозволити собі велику розкіш—говорити тільки правду.

З лябораторії Овчаренко пішов на дільниці оглянути „авеніту“. Він любовно гладив її колоски, намагаючись визначити ступінь

стигlosti зерна, коли почув за плечима голос Сомка:

— Що, Андріє Васильовичу, як?

— Днів з десять ще треба чекати, коли дощів не трапиться... А то й більше...

Уважно оглянувши траву, агрономи мовчки пішли до станційного дворища. Тільки в лабораторії, взявшись до роботи, Овчаренко заговорив:

— Як ви, Грицю, думаете, вдень вони не нападуть?

— Я в тому певен... Вдень ми їх можемо пізнати, а цього вони бояться, бо невідомо, що буде завтра...

Знову замовкли. Тільки й чути було шелест паперу, що в нього закладають рослини для сушіння, та час од часу кашляв Овчаренко. Обидва упорядковували гербаріум та зразки трав, що ними закладено й столи і полиці. Зразки стояли і просто в кутках, і на стінах, старанно примощовані дротом до картонних аркушів. Тут можна було побачити всю різноманітну безліч трав, що коло їхнього поліпшення працювала станція.

— Серафима Сергіївна одмовилася їхати сама...

— Чого?

— Каже, що без мене вона нікуди не поїде.

Ці слова Андрія Васильовича Сомко зрозумів як делікатний натяк.

— Що ж, Андрію Васильовичу, їдьте, а я залишусь тут,— сказав він просто.

— Не говоріть дурниць. Коли я поїду, то примушу й вас їхати... Бо коли б ви й залишилися, то з того ніякої користі не було б,— станцію без мене розграбують вже не бандити, а селяни... Ви ж розумієте, що моя скромна особа є стримувальним моментом...

Овчаренко говорив це небезпідставно. Він був майже з усіма селянами добре знайомий і тому вони не могли зважитися на відвертий розгром немилої їм станції, що займала такий хороший шмат луку. Сомкові цього не треба було й доводити, бо він добре знав, що досить поїхати звідси „начальникові“, як станцію знищать серед білого дня.

— Серафима Сергіївна каже, що вона теж має зброю і може не згірш нас боротись...

— Це той дробовичок?— з посмішкою спитав Сомко.

— Атож...

В сторожкій тиші лябораторії чути було, як кожен з них глибоко зідхав, перериваючи біг своїх думок.

— А що, Андрію Васильовичу, чи не кинути нам усю цю музику, га?— викинув у словах свої сумніви Сомко і насторожено дивився на Овчаренка.

— Не можна, Грицю,— просто відказав Овчаренко,— зберемо насіння „авеніти“ і тоді на всі чотири вітри:

— А зберемо, слово чесне зберемо! — з молодечим захватом вигукнув Сомко і йому стало сором на свої сумніви.

Вечір потроху обволокав синьою млою нагріті червневим сонцем дерева й розповзався довгими химерними тінями, вкриваючи луки тонкою повстю туману.

З далекої Болотівки розітнувся церковний дзвін і хряскнув у болоті між комишами тищами брязкучих відлунків.

Сомко й Овчаренко вийшли з лябораторії. Сомко обійшов увесь двір і хазяйським оком оглянув його.

Він уже два роки працює на цій станції і вона здається йому за щось своє й рідне. Так колись він доглядав батьківського господарства, та з того часу, як помер батько, а господарство пішло димом під ворожим обстрілом, він залишився сам один на світі, і ця станція стала йому за рідну оселю.

Напоївши Буланого, Сомко пішов до Овчаренків і застав їх за жвавою розмовою.

— Це не вигадка, Сімо, Гриць сьогодні був у Болотівці на базарі і чув, як Рябий 'нахвалявся... Та от і Гриць!

— Ну, а селяни що? — спитала Сіма вже Гриця.

— Селяни мовчать, але, видимо, співчують... Самі вони не підуть, а коли хто почне, ну тоді вже залюбки...

— А банда Рябого велика?

— Кажуть, чоловіка шість, не більше. А леж на селі ніякої влади, і можна робити що завгодно...

Всі замислились і мовчали. Порушив мовчанку Сомко:

— Я оце думаю, що треба умовитись...

— Про віщо?

— Та щоб вартувати, а то ще ненароком наскочать...

По селах ще була каламутна селянська стихія. неприборкана державними нормами. Хвиля за хвилию проходили цим краєм озброєні ватаги, руйнуючи ті натяки на державну владу, що встановили, вірніше, намагалися встановити попередники. Десятки разів відбувалися зміни, і це привчило селян дивитися на всяку озброєну людину, як на джерело державної влади, до того ж влади недовговічної. Село замкнуло коло своїх інтересів сільською околицею, і Болотівка, що була не гірша за інші села, мало цікавилася велетенською визвольною боротьбою, звернувши всю свою увагу на той клопоть лугу, що належав лугівничій станції. Чи буде він коли болотівським чи ні? І кому саме з того лугу наріжуть сіножать?

Знищити станцію селяни не наважались, бо там сидів „хороший чоловік“ Овчаренко, а от коли б злодюжка Рябий це зробив, то вони б не заперечували...

- - Ви, Грицю, ночуете сьогодні тут, а я

підувартувати... Пройти до нас з села можна тільки через Водяний Млин та стежкою вздовж дренажної канами, через Зелене болото... За тією стежкою і треба доглядати...

— Ні, сьогодні я підув. Там треба викопати секрета... Стріляти звідти не можна, щоб не догадалися і другий раз не пішли якимось іншим шляхом...

Умовились, що коли Гриць помітить кого, він негайно біжить навпростець до станції, щоб оборонятися гуртом з будинку.

— Патрони для дробовичка перезарядіть на картеч,— кинув Сомко, виходячи з кімнати з рушницею під пахвою.

— Андрій Васильович позамикав двері і вдвох із Сімою почав перезаряджувати патрони.

Андрію, а може б ми кинули все це та тікали б до міста? Га?— Сіма з надією подивилася у вічі чоловікові,— ти ж і так кашляєш, а тут ще такі турботи й небезпека...

Андрій Васильович довго мовчав, з притиском збиваючи патрони клейтухами. Тільки коли з півста їх лежали готові, він заговорив, відповідаючи настороженій Сімі.

— Втекти можна... Це зробити найлегше... Можна хоч зараз покликати Гриця й рушати... Так.

Овчаренко замовк, підійшов до дружини й обняв її за стан.

— Так. Це зробити легко. Але які наслідки

такої втечі? Ми кинемо на поталу наслідки восьмирічної напруженої праці. Ми кинемо на руйнацію те, на що витрачено стільки енергії та коштів... Хай ті кошти не мої, а державні, хай моя праця оплачена тою ж такою державою, та чи виправдана вона?

На останніх словах Андрій Васильович зробив наголос.

Він тепер одійшов у бік од Сіми і допитливо дивився на неї.

— Так. Моя праця не ви-прав-да-на! Бож не в ім'я своєї місячної платні я отут сидів, не з дрібненької пихи називатися директором станції, а з якихось інших міркувань! Якась інша сила примушувала мене сидіти в оцьому закуткові, без культурного товариства, з сухотами без лікарської допомоги! І хто знає, може це моя остання робота, остання можливість виправдати себе, виправдати своє життя...

Каганець почав надто смердіти, і Сіма потушила його. Схвильований голос Андрія Васильовича немов дзвінкіше лунав тепер у пільмі, а слова падали важкими олив'яними кулями.

Знадвору зоряна ніч цїдила скупе своє світло і жаден звук не долітав звідти.

— „Авеніта“— от мое виправдання! Це мій паспорт сумнівного працівника! Нехай інша моя праця гине, але я нікому не віддам „авеніти“!

Він зайшовся довгим сухим кашлем. Це з ним бувало завжди за сильних нервових зворушень.

— Скажемо, ми втекли. І що ж? Завтра ж наші ділянки випасуть скотиною і од „авеніти“ не лишиться й сліду, навіть кількох насінин! А коли все вгамується, кожен може кинути мені у вічі, що я вісім років байдикував на станції й дурив суспільство своєю мітичною „авенітою“ і, як шахрай, розтринькавши гроші, симулює пожежу, щоб замести сліди свого злочину, так і я, наперед знаючи до чого призведе моя втеча...

Андрій Васильович знову закашлявся й довго не міг угамувати кашлю, а коли заспокоївся— сидів тихо, не ворушачись.

Між двома людьми боролися дві сили, такі різні і ворожі. Після довгої мовчанки Сіма перша порушила тишу.

— Хоч би трохи залишилося насіння...— із жалем промовила вона.

— Так. Коли б залишилися запаси насіння,— то інша справа. Я згодився б тоді кинути все...

Розмову перебив легенький стук у двері. Сіма й Андрій Васильович насторожились.

— Хто там?

— Це я, пустіть...— почувся за дверима Сомків голос.

Гриць тихо прослизнув у кімнату і замкнув за собою двері.

— Ідуть...— прошепотів він.

— Багато?

— Їх п'ятеро чи шестеро... З рушницями... Ви, Андрію Васильовичу, лягайте на балконі, а я полізу на горище... Серафимо Сергіївно, ви сюди до вікна... Стріляйте по тінях. Спочатку я спитаю, хто й чого...

Сомко поспішав. Розпорядившись, він подався в коридор, звідки по драбині можна було дістатись на горище. Його нервовість передалася й іншим, і Сомко це помітив. Вже з п'ятьма коридору він підбадьорюючи сказав:

— Боятись нема чого... Вони хоробрі, нападаючи на беззбройних. До опору вони не звикли...

Притишені кроки Сомкові незабаром почулися на горищі, де він приготував у гонтовому даху дірки, щоб крізь них стріляти.

Сіма поклала свою дубельтівку на лутку, і, сидячи на табуретці, вдивлялась у нічну темряву. Андрій Васильович вийшов на балкон і ліг там з обрізом в руках.

Будинок причаївся й чекав ворога. Десь у траві вистукував цвіркун свою нескладну мелодію, на болоті квакали немов спросоння жаби, та час од часу з стайні чулося легеньке іржання Буланого.

Ліс навколо стояв мовчазним чорним муром і після денної спеки дихав терпкими пахощами смоли та грибною вогкістю.

З горища Сомко вдивлявся в зоряну темряву, але нічого не було видно. На землі немов хто розлив чорнило й затопив ним і кущі, і дерева, і луг навколо станції. Тільки невеличка прогалявина перед Сомковими очима, саме з того боку, звідки можна було чекати на ворога, не була затоплена чорними тінями.

Висунувши рушницю в дірку, Сомко напружено чекав. Раптом на краю освітленої галявини промайнула людська постать, а за нею ще кілька. Тіні швидко зникли в кущах і ніщо більше не порушувало спокою.

„Певне кущами хотять непомітно підійти до воріт“, подумав Сомко і в цю ж мить побачив дві постаті, що вийшли з кущів коло самого двору.

— Хто йде?! — запитав Сомко, коли тіні наблизились до воріт.

Постаті зупинилися. Чути було, як клацнули затвори і хтось неохоче відповів:

— Свої...

— Стій! Стріляти буду!

У відповідь почувалася брудна лайка і постріл розлігся тисячами лун навколо. Сумнівів більше не було: прийшов Рябий.

З Сомка був непоганий стрілець, та тут йому зрадило око. Хоч як не цілився він, та після його пострілу тіні подалися в пільму кущів, видимо без жадної шкоди.

Андрій Васильович і Сіма не стріляли. Напад був не з їхнього боку. Тільки руки

міцніш притисли зброю та серця забилися швидше.

Бандити, наскочивши на опір коло воріт, ухвалили, видимо, обстріляти будинок станції з протилежного боку, бо невдовзі почувся постріли з-за паркану, і кілька куль ударилося об стіну та дзенькнуло по залізній обшивці даху. Тепер настала черга Андрія Васильовича. Він вибрав саме те місце, відкіля одсвічувалися спалахи пострілів, і вибухнув із свого обрізу. За першим пострілом його охопив захват бою, добре відомий усім, хто збройно стикався з ворогами. Він стріляв тепер, випускаючи кулю за кулею, а з горища його підтримував Сомко.

Сіма, зціпивши зуби й міцно тримаючи дубельтівку наготові, здригалася при кожному пострілі, але сама не могла стріляти бо її вікно виходило не в бік ворога.

Через якийсь час Сомко зліз із горища й рачки підповз до Андрія Васильовича.

— Вони засіли в кашаві і наші постріли їм не шкодять... Киньте стріляти...— промовив він тихо, беручи Овчаренка за плече.

Андрій Васильович поклав розпеченого обріза на підлогу.

— А що ж робити?

— Я вийду з хати й обійду їх з тилу...

— Кишьте це... Вони помітять...

— Ні чорта не помітять... Як почувете мої постріли з лісу ліворуч, стріляйте тоді он

в ті кущі... Вони, певне, тікатимуть через них...

Андрій Васильович більше не заперечував. Гриць говорив так безапеляційно, що в Овчаренка не вистачало сміливості заперечувати.

Сомко рачки одповз з балькона в кімнату, бо кулі безперестанку сипалися на будинок. Напасники, видимо, мали досить набоїв.

— Серафимо Сергіївно, ви будете стріляти он по тих кущах, як почувєте, що вони перейдуть із свого теперішнього місця...

Сіма тільки мовчки кивнула головою. Андрій Васильович, заклавши у свій обріз нову обойму, насторожився.

Сомко виконав свій плян блискуче. Через хвилину з лісу почалася часта стрілянина.

По пострілах можна було зрозуміти, що бандити обернули огонь в ліс, але незабаром вони стріляли вже в кущах праворуч. Це покликало до роботи і Сімину дубельтівку, і Овчаренків обріз, та не надовго.

За чверть години стрілянина ущухла, і тільки десь далеко на болоті напасники висажували в повітря постріл за пострілом, видимо, спересердя од невдачі.

Коли все ущухло, Андрій Васильович устав і підійшов до Сіми.

— Мені треба плече перев'язати... Шкрябнула гемонська куля.

Сіма занепокоєно заметушилася. В пітьмі

вона намацала чоловікове плече і руки її відчували липку масу.

— Тебе поранено? — з жахом спитала вона.

— Трохи... Ти не турбуйся...

Поки Сіма світила каганця та відшукувала матеріал для перев'язки, прийшов і Сомко. Він задоволено потирав руки.

— Провів аж до стежки... Одного понесли на руках. А що у вас? — запитав він Андрія Васильовича.

— Та дряпнули трохи...

Куля навиліт пробила м'яз на плечі понад дужкою, не зачепивши кістки. Сіма забинтувала плече, як уміла. Руку довелось взяти на перев'язь, бо рана давалася взнаки.

Коротка літня ніч тліла на сході рожевими вогнями, раніш ніж згоріти в соняшному полум'ї ранку.

Шмаття ранкового туману заплуталося в соснах і залягло в долині, аж поки байдуже і величне сонце докраю не висушило спепелілої ночі. День підносився над землею невмолимий, як смерть, і спроквола оглядав сліди нічного бою.

Андрія поклали спати, а Сомко й Сіма умовилися спочивати по черзі.

— Треба бути наготові. Ми перемогли цієї ночі, але бандити так нас не кинуть...

Сховавши обріза під сорочку, Сомко пішов оглядати двір. Його підозріння, що бандити лежали в канаві, справдилися — трава була

зім'ята і накидано багато вистріляних гільз. Тут же на траві Сомко помітив і велику пляму згуслої крові.

Повернувшись з обходу, Сомко, сказав Сімі:

— Ви лягайте відпочиньте, а я обкладу балькона цеглою... Балькон — то наша найвигідніша позиція...

Впоравшись, він збудив Сіму.

— Я піду на село. Набоїв у нас залишилося мало... Треба дістати... — сказав Сомко.

Набоїв справді залишилося небагато. Дістати їх можна було тільки вимінявши на борошно.

— Десять фунтів залишу, а на остачу виміняю з сотню, а може й дві патронів...

— Гаразд, — згодилася Сіма, — аби Андрієві вистачило хліба, а ми якось обійдемося...

Сомко на знак згоди кивнув головою й по-дався вниз.

Сіма залишилася одна коло пораненого чоловіка, що стогнав і метався у сні. Хвилини потяглися довгі й томливі.

Вона то вставала, щоб перевірити засув дверей, то виглядала у відчинене вікно на безлюдну пустелю луку й лісу, і коли їй ввижалося, що хтось там порушує безлюддя, Сіма хапалася за рушницю і хвилинами, не рухаючись, притаївши дихання, вдивлялася в підозріле місце.

„Що буде з її чоловіком і що станеться з нею?“ — турбувала її думка, і те, на що при-

стала вона розумом за доказами Андрієвими, виходило од неї, відтиспуге чуттям.

Що з того, що Андрій виправдає своє життя ціною цього ж життя? Яка радість йому і їй од того виправдання?

Ні, вона буде домагатися, щоб вони негайно їхали звідси, тим більше, що Андрієві потрібна лікарська допомога. Його ж бо ніхто тепер не наслідиться обвинувачувати в тому, що він не захотів захистити діло своїх рук, бо збанкрутував...

Андрій Васильович нарешті заспокоївся. Його змарніле обличчя вкрилося довчасними зморшками і Сіма тільки тепер помітила буйну сивину, що заплуталася йому у волоссі.

Ні, негайно звідси, будь-що-будь! Вона вимагатиме, і він не посміє в такому стані одмовитись!

Годин через дві Сомко повернувся з патронами. Він весело ввійшов у кімнату, але, побачивши Сіму в сльозах, осікся.

— Грицю, хоч ви умовте його їхати! Тут же й лікаря немає поблизу! — благально звернулася вона до Сомка.

Андрій Васильович прокинувся. Ні на які умовляння він не приставав. Він казав, що його від'їзд буде причиною загибелі станції й „авеніти“. Довелося залишити розмову, бо вона нервувала Андрія Васильовича, а йому й без того було дуже погано.

Сомко дізнався на селі, що вночі повернулися хлопці Рябого з нальоту, але нічого не розповідають. Рябий лежить у хаті і нікуди не виходить, кажуть, що його поранено в ногу.

— Може, тепер на якийсь час дадуть спокій...

— А що чувати з політики? — поцікавилася Сіма.

— Чорт його розбере! — махнув безнадійно рукою Сомко.— Одні кажуть, що більшовики Варшаву забрали, а другі, що Петлюра в Києві. В Заболотівських лісах отаборився Орлик і нікого не пропускає в наші краї...

Тепер увесь тягар вартування падав на Сомка й Сіму.

Андрій Васильович не вставав з ліжка. На третій день йому ніби покращало і він спробував ходити, та відкрилася рана й довелося знову лягати. Сіма змарніла й ходила засмучена. Тільки Сомко був, як і завжди, бадьорий. Він і вартував ночами, і провадив записи спостережень на дослідних ділянках, і навіть просапав ті з них, що дуже вже заростали бур'яном.

„Авеніта“ потроху дозрівала. Сухі дні сприяли цьому, і в Сомка родилася була надія, що за якийсь тиждень вони можуть зібрати насіння. Та ту надію вщент зруйнував дощ.

— Ну, що там? — питав Андрій Васильович. Йому стало легше, але плече боліло, і Сіма не дозволяла йому вставати з ліжка.

— Все гаразд, от тільки коли б не дощ... Хай йому всячина! — Сомко незадоволено махнув рукою.

— А чого це ти, Сімо, така бліда? — питав Андрій Васильович дружину.

— Нерви все... — відповідала Сіма, криючи од чоловіка, що вони з Сомком от уже три дні як не їдять хліба, зберігаючи хорому. Їхнім заживком тепер була картопля, посолена салітрою. Добре, що хоч салітра залишилася між інших мінеральних добрив у станційній коморі.

Дощ лив два дні і тільки на третій день проглянуло сонце і звеселило всіх. Сіма ходила радісна, як несподівано обдарована дитина, її радувало і сонце, і чоловік, що вже проходив по кімнаті. Загроза ускладнень минула, і рана загоювалась.

Сомко знову навідався в село до знайомого селянина і повернувшись розповідав:

— Рябий нахваляється. „Я, каже, їм покажу стріляти... Не мають, каже, права в чоловіка стріляти...“ Треба стеретися...

Сомко щоночі ходив стеретти перехід через болото і повертався лише ранком, щоб упоратись із господарством та відпочинути.

— Андрію, ми сьогодні будемо обідати без хліба, — винувато сказала Сіма.

— Ну то що ж? Поїмо й картоплі, — спокійно відповів чоловік і допитливо подивився на дружину.

— А ти давно хліба не їла?

— Ні, якже ж...— неспіливо одказала Сіма і зникла.

Вже з цього Андрій Васильович зрозумів, що останнім часом годували хлібом тільки його. Недарма ж Сіма зробилася така прозора, а Сомко висох, як тараня, за останні два тижні.

„Для власної пихи жертвуєш людьми!“— докоряв себе Андрій Васильович, „ціною чужого життя виправдуєш себе і свою роботу...“

Хвиля сумнівів і вагання накопилася на нього знову й загрожувала перемогти його твердість.

„Чи не кинути все й тікати з цього жахливого місця?“ думав він і, коли Сіма не було, потихеньку зійшов вниз і почваляв до дільниць.

Лугові дільниці вилискували під сонцем і радували батьківські очі Андрія Васильовича. От він нахилився над колосками „авеніти“ і помацав їх здоровою рукою. В колосках відчулося зерно, і хвиля вагання розбилася об гранітну твердість Андрія Васильовича остаточно й назавжди.

Зірвавши колосок „авеніти“, він пішов до будинку і коло сходів зустрів Сіму. Вона могла чоловікові зійти нагору і в кімнати довго любовно розглядала колосок. Потім вона допитливо подивилася у вічі чоловікові, і Андрій Васильович зрозумів це німе запитання.

— Якщо буде добра година, то позавтра можна буде зібрати насіння...

Сіма пожвавішала. Два дні — і мукам їхнім край!

Та надвечір розгулявся вітер і нагнав чорні дощові хмари, засмутивши всіх на станції. Сонце зайшло, і все навколо потонуло в бурявій темряві. Ліс загудів тисячами голосів, немов сили первісного хаосу намагалися розшматувати землю.

Сомко, впоравшись по господарству, прийшов нагору, і трое людей сиділи коло каганця й мовчки прислухалися до голосу бурі.

— Ну, я пішов,— устав Сомко і накинув рушницю на плече.

— Ви б посиділи вдома, хто в таку годину насмілиться прийти сюди? — сказала Сіма.

— Саме в таку годину найзручніше напасті.

Сомко вийшов у пільму до свого „секрету“.

— Дощу не буде... Вітер розгонить хмари...— немов сам до себе промовив Андрій Васильович.

— Ми негайно ж поїдемо, як тільки зберемо насіння? Так же ж? — спитала Сіма. Їй хотілося ще раз почути підтвердження цього.

Чоловік мотнув головою на знак згоди.

Поповзли довгі, мовчазні хвилини очікування невідомого. Надворі, не вгаваючи, лютувала буря і під шум її Сіма, мрійливими очима дивлячись на світло каганця, тихо говорила:

— Мені здається ось тепер, ніби ми пливемо на кораблі, що втратив керму і вітрила... Нас кидає з хвилі на хвилю буряне море, а ми, не маючи змоги керувати кораблем, покладаємось на випадок... На щасливий випадок... А щасливих випадків так мало!— з жалем у голосі докінчила свою думку Сіма.

— Це не так, ми активно захищаємось,— відказав суворо Андрій Васильович,— а це значить, що ми не живемо надією на щасливий випадок. Для нас тепер може бути тільки одна надія—на власні сили. То тільки безвольні, слабодухі люди надіються на якийсь од них незалежний „щасливий випадок!“

Сіма винувато спустила очі. Тільки тепер, перед лицем смертельної небезпеки, вона впізнала справжнього Андрія, що крився од її очей і за пристойною зовнішністю, і за званням директора лугівничої станції.

Тільки тепер вона збагнула ту силу, що закладено в сухотні груди її чоловіка і якій вона, Сіма, не знаходила назви.

Раптом шум бурі перетявся якимось заглушеним вибухом, немов упало дерево, з тріском ламаючи сусідні дерева. Сіма й Андрій Васильович насторожилися. За першим вибухом розітнулося ще кілька, і буря пошматувала їх на клапти. Сіма потушила каганця.

— Сідай коло вікна з моєю рушницею, а я з обрізом ляжу на балконі,— сказала вона.

— Кинь, я сам...

— Тобі не можна лягати, рана може відкритися знову!

В Сіминому голосі забреніли нотки наказу, і вона мовчки пішла з обрізом на балкон. Вітер рвав їй волосся і свистів у вухах. Сіма прислухалася.

Постріли потроху глухли в далині й незабаром зовсім затихли, чи то покриті шумом вітру, чи то справді там перестали стріляти.

Вона зайшла в кімнату й сіла коло столу, не кидаючи обріза.

— Що це таке? Чи Гриць почав стрілянину, чи то десь у другому місці стріляли?

— Я й сам не розберу. Буря так скажено шумить...

В цей час у двері постукав Сомко. Він зустрів бандитів на переході стріляниною, і вони повернули назад.

— Стріляли, сволочі, в мене, та я в окопі, мене не дістанеш! — усміхнувся Гриць, так ніби мова мовилася про якийсь безневинний жарт.

Наступний день хоч і був вітряний, та передбачення Андрія Васильовича справдилося — дощу не було. Овчаренко ходив веселий, повсякчас визираючи у вікно. Він майже зовсім вичуняв і тільки рука на перев'язі нагадувала про рану. За обідом Сомко казав:

— Вітер прискорить визрівання насіння, особливо коли сонце не зрадить.

— Так, сонце хороше,—промовила Сіма і, підійшовши до вікна, вигукнула не своїм голосом: — Пожежа!

Андрій Васильович і Сомко підхопилися з місць і кинулися до вікна.

— Горить стайня!

В нестямі Сомко вибіг на балькон і в цей момент кілька пострілів прогрімало з-за стайні. Кулі завищали, ударившись об цеглу, якою було обкладено балькона.

— Лягайте! — вигукнув Андрій Васильович, а Сіма, зрозумівши в чому справа, кинулася замикати двері.

На щастя, полум'я пожежі не загрожувало будинкові. Він був убік.

Напасники, видимо, хотіли викликати мешканців станції на подвір'я, щоб там їх перестріляти, та не втрималися — почали стрілянину зарано.

Балькон обернувся тепер на справжню фортецю. Андрій Васильович, орудуючи одною рукою, мусів стріляти з затримкою, Сомко стріляв з вибором, економлячи набої, а Сіма з жалем дивилася на свою дубельтівку — всі патрони були вистріляні.

Напасники залягли в канаві, але вона, видимо, мало крила їх, і вони по-одному почали перебігати в кущі! Незабаром ворожі постріли замовкли. Сомко поліз на горище і повідомив, що четверо з рушницями подалися к селу через болото.

— А Буланий спокійнісінько собі пасеться в куцах! — весело додав Гриць.

Та радість нової перемоги затьмарилась тим, що рана Андрія Васильовича од напруження знову відкрилася, аж одежа просякла кров'ю. Довелося покласти його в ліжко.

Держачи рушницю наготові, Сомко вийшов на двір, наказавши Сімі стежити з балькона, чи нема кого в лісі.

Стайня догоряла, і гасити її не було радії. Сомко пройшов до канави, звідки стріляля напасники, і раптом зупинився, як вкопаний: в канаві лежав чоловік, розкинувши руки, а замість голови була жахлива кривава маса.

Перша думка Сомкова була — повернутися до будинку і розповісти про це Сімі, але зараз же він передумав.

Це може налякати жінку і схвилювати Овчаренку, і без того хорого. Треба непомітно прикопати труп, але як взяти лопату, коли Сіма може його побачити з балькона і зацікавитись, що він там робить?

Ні, він не буде прикопувати забитого. Все одно треба з станції негайно тікати. Нема сумніву, що бандити використають убивство одного з своїх товаришів як засіб підбурити селян, і можна в скорому часі сподіватись розгрому.

Це може статися не пізніше вечора, а тому треба поспішати.

Сомко повернувся до будинку і зайшов до Овчаренків. Андрій Васильович спав, а Сіма стояла на балконі.

— Серафимо Сергіївно, — почав Гриць, на-супивши брови, що означало особливо серйозні наміри Сомкові, — нам якнайшвидше треба виїхати звідси. Що швидше, то краще. Залишатися тут далі ніяк не можна.

— Що це з вами? — здивовано спитала Сіма.

— Зо мною нічого особливого, але я переконаний, що наша станція не пізніше дього вечора стане руїною. Коли ми залишимося тут, то обернемося на трупи.

В голосі Сомковому було стільки твердості й переконаности, що Сіма не стала далі розпитувати, бо Гриць іще додав:

— Зараз я вам нічого не пояснюватиму. Розкажу, коли виїдемо звідси.

— А чи ж погодиться Андрій Васильович?

— Мусить погодитись. „Авеніта“ дозріла, і ми можемо з собою захопити чувалів зо два колосків.

Діставши серпа, Сомко пішов до дільниць. Він швидко зрізав колоски „авеніти“, складаючи їх у мішки. Вони визріли, але молотити їх ще було зарано.

— Ну, „авеніта“ вже тут, — сказав Сомко, скидаючи з плечей чували з колосками. — Ми можемо рушати, і що швидше, то краще.

Андрій заворушився на ліжку, і Сіма кинула до нього.

— Андрію, нам негайно треба звідси тікати! Андрій Васильович, нічого не розуміючи, дивився то на Сіму, то на Сомка.

— Так, негайно, — ствердив Сомко тоном людини, яка знає, що робить, — зараз же треба збиратись у дорогу.

— Як то так у дорогу? А „авеніта“? — аж підскочив на ліжку Овчаренко.

— „Авеніта“ — он, в тих чувалах. Ми заберемо її в колосках.

— Та чого ж так швидко? Аджеж її треба обмолотити?

— Їхати треба негайно, через дві години буде пізно.

Тон і поведження Сомкове були незвичні ні для Сіми, ні для Андрія Васильовича. Він, видимо, ухвалив бути на цей час за диктатора і примусити цих нерішучих людей виконувати його волю.

— Беріть найпотрібніше. Буланого ми навантажимо мішками „авеніти“, в кульбаку сяде Андрій Васильович. Ми з вами підемо пішки, — звернувся він до Сіми, не дивлячись на неї. Йому, видимо, самому було ніяково командувати цими людьми — яких він звик поважати.

Збирались недовго. Найпотрібніші речі склали в мішки, і Сомко приладив їх разом з мішками „авеніти“ до кульбаки.

Доводилося використовувати коня, як вантажну тварину, бо єдиний віз згорів у стайні

З великими труднощами посадили Андрія Васильовича на коня, і хоч як боліло йому плече при цій операції, та він мужньо терпів біль і мовчав.

Перед тим, як рушити з двору, Сомко не втерпів і побіг на горище. Йому спало на думку, чи не даремно він „зчинив гарячку“.

Сонце стояло вже низько на заході і кидало косе проміння і на луг, і на ліс. Далечінь заволікала ся млою, покищо ледве помітною, та Гриць не зважав на красу пейзажу. Його цікавило те місце, де був перехід од Болотівки на цей бік. Там помітна була якась метушня, але розібрати, що саме там робилось, — не можна було.

„А може то збираються до нас іти?“ подумав Сомко і похапцем зійшов на низ.

— Ну, рушаймо! — сказав він, і всі троє востаннє подивилися на будинок і дворище.

Сомко повів подорожніх не широким шляхом, а якимись, йому тільки відомими, мисливськими стежками. Так їхати, на його думку, було найбезпечніше.

На лісовій стежці вияло вже нічною прохолодою і вогкими випарами землі. Останні соняшні промені золотили верховіття сосен і стікали бурштиною смолою по їхній корі.

Прозорі присмерки потроху затьмарювалися і тепла ніч тихо нахилилася над землею.

Аж тепер, коли подорожні од'їхали од

станції верстов за чотири, Сомко насмілився розповісти правду.

— Ви як гадаєте, селяни не скористаються з бандитової смерти, як з причіпки, щоб розгромити станцію? Та й бандити не одмовляться од демагогії з цієї нагоди...

Сіма мовчки ступала поруч коня, підтримуючи чоловіка. Рана його знову відкрилася і кров просякала крізь пов'язку. Гриць вів коня, вибираючи найзручнішу стежку.

— Грицю, чи не зупинитися нам тут денем у лісі? Андрієві дуже погано...

Андрій Васильович справді ледве сидів на коні од надмірного виснаження. Втрата крові давалася взнаки.

— Ви постійте тут, а я пошукаю зручного місця в хашах...

Гриць подався в лісову темряву, а Сіма залишилася коло чоловіка, що безсило зліг на шию Буланому й стогнав, не можучи стриматися. Його почала трясти пропасниця, і жінка затурбувалася.

— Тобі холодно?

— Мене морозить... У мене ввесь бік мокрий від крові...

— Нічого, нічого, от доїдемо до залізниці... Там лікар, — Сіма сказала силувано ці бадьорі слова і не могла витримати далі. Виснаження та надмірне нервово напруження підірвали їй сили. Вона притулилася до Андрієвого коліна й заплакала.

— Не плач... Якось то обійдеться... — втішав Андрій Васильович і сам не вірив, що все це може обійтися для нього „якось то“.

Сомко незабаром виринув з кущів і, взявши коня за поводи, коротко сказав:

— Рушаймо.

В лісовій гущавині, на килимі з соснових шпильок, Сомко улаштував ліжко хорому, обережно знявши його з коня, поклав на мішки з майном та „авенітою“.

Андрій Васильович скоро заснув, але спав неспокійно. Він шарпався так, що його доводилося держати, вигукував загрозливі слова, згадував „авеніту“ і, нарешті, безгучно заплакав.

Сіма сиділа коло чоловіка мовчки. Вона втратила здатність думати і якась незнайома їй отупілість охопила всю її істоту. Гриць пішов шукати води і десь в кущах чути було тріск сухих гілок під його ногами. Легенький вітер пролітав між деревами, змітаючи шелестливий сосновий шум, та час-од-часу чулося іржання Буланого, що пасся в кущах.

Між вітами дерев видно було клапоть зоряного неба, і Сімі здалося, з якого немає виходу...

— Серафимо Сергіївно! — почула вона раптом Сомків голос поблизу і стрепенулася, — подивіться но в той бік!

Сіма підвела голову. Над лісом, з того

боку, де залишалася лугівнича станція, па-
лхкотіла багряна заграва.

— Горить наша станція, — впевнено сказав
Сомко.

Вона мовчки дивилася в той бік, аж поки
криваві розводи на небі не почали пригасати
і ранок остаточно не стер їх своїм світлом.

— Грицю, — сказала Сіма, благаючи, —
Грицю, що ж робити будемо?

Сомко спочутливо подивився на неї. По-
тім він перевів свій погляд на воскове
обличчя Андрія Васильовича. Той спав тепер
спокійно і більше нагадував виснажений дов-
го і тяжкою хоробою труп, аніж живулюдину.

— Везти його далі не можна. До станції
шляху в двадцять верстов не вбереш. — Гриць
тяжко замислився. Сіма з затаєною надією
дивилася на нього, сподіваючись, що він
придумає вихід. Сама вона вже втратила
здатність логічно мислити.

— Тільки одно й можна зробити, — одве-
сти Андрія Васильовича до лісника Федота...

— А його там не шукатимуть?..

— Не знаю. До сторожки Федотової вер-
стов зо дві звідси... От вам обріз і патрони,
а я поїду до Федота...

— А як хто наскочить?

— Одстрілюйтеся, поки буде змога, я не-
гайно ж повернуся назад...

Сомко піймав Буланого і окульбачив
його. Незабаром тупіт копит затих у лісі.

Сіма все дивилася туди, куди помчав Сомко. Ранок розігнав уже нічну темряву, але сонце ще не сходило. Сіма сіла коло Андрія.

Він помре, в цьому нема сумніву у Сіми, але що робитиме вона, така безсила зараз і докраю виснажена? Вона погладила бліде чоло чоловікове і пильно вдивлялася в його лице, таке змінене тепер і схудле. Андрій Васильович спав спокійно, але мертовна блідість вкривала його. Раптом рука Сіміна затремтіла і з очей одна по одній покотилися сльози. Вона одсунулася од Андрія, щоб не турбувати його, і беззгучно виплакувала свої чорні жалі, що запеклися в її серці шкорубною жужелицею...

Непомітно для себе вона прихилилася головою до мішка з „авенітою“ й заснула кам'яним сном.

Розбудила її тиха розмова поруч. В нестямі вона зірвалася на ноги й озирнулася, шукаючи обріза.

— Що з вами, Серафимо Сергіївно? — спитав її знайомий голос і вона отямилася. Сомко сидів спокійно поруч Андрія Васильовича і поїв його молоком із пляшки. Пити було незручно, але Овчаренко жадібно припав до пляшки, час-од-часу одриваючись, щоб вкусити з Сомкових рук хліба.

— Я вже з півгодини, як повернувся. От бачите, який молодець Андрій Васильович!

Андрій Васильович справді був кращий, ніж напередодні. Він виспався і тепер, напившись молока, задрімав.

— Де це ви взяли?

— Та все ж Федот. Об обіді він з возом буде тут.

Поглянувши на чоловіка й переконавшись, що той заснув, Сіма пошепки спитала:

— Ну, як станція?

— Спалили... Звечора до Федота прибігали, питали про нас...

Андрій Васильович заворушився на своєму ліжку і Сіма кинулася до нього.

— Лежи спокійно...

— Це... „авеніта“... тут? — ледве чутно спитав Овчаренко, поклавши безсилу руку на мішок.

— Так, „авеніта“... Спи...

— Розкладіть... хай просохне... А то щоб... не зогрілася...

Сонце підбивалося все вище й вище, як непереможний прапор творчого життя, і поїло будівничим патосом все суще на землі.

Творчі сили справляли свій буйний похід, і день радісною птицею махав живущими крилами...

КНЯЗЬ БАРЦІЛА

Птиці й комахи безугаву мережали бісером і шовком спітнілу вечірню тишу.

Степ промок питьмою і парко дихав тисячами запахів.

З півночі насунулись хмари і небо почорніло, як рілля. Тільки на заході остання світла цяточка змагалася з чорною повіддю їх, та й та незабаром розтала, як крижинка у теплій воді.

В далині загуркотіло і степ прижукнувся в тривожному чеканні.

Професорові Бергену ця картина навіювала, видимо, не дуже приємні думки, бо з прихованим роздратованням у голосі він промовив, звертаючись до свого асистента Деменка:

— От полле дощ і ми будемо мокнути, як бездомні пси... Ви, мій друже, можете радіти з цієї нагоди — ненависні вам „культурні надбання“ не зіпсують „обстанови“ цієї ночі...

Перспектива мокнути під рідким рядном не тишила професора, а винним у цьому він вважав Деменка, що одмовився взяти подвійне шатро.

Асистент байдуже подивився на професора через бігаття. Той сидів на розкидному стільчику і задумливо копирсав ломачкою у вугіллі.

Професор був високий худорлявий чоловік з добре виголеним обличчям і одягнений у вигідне і разом з тим елегантське вбрання. Його біла, добре випрасована сорочка, з вишуканими застіжками на чохлах, була кокетливо розхристана, а з-під штанів визирали панчохи модного кольору.

„Іч, боїться галянтерію свою підмочити!“ — усміхнувся Деменко в п'ятому.

Вони приїхали сюди на розкопи старовинної степової могили, де професор сподівався знайти речові підтвердження своєї теорії про культурні впливи грецької колонізації за скитсько-сарматське розселення на українським півдні. Могила стояла в глухій частині степу, найближче село за добрий десяток кілометрів, і професорові з асистентом довелось жити під рідким шатром, нап'явши робітникам курені.

Сьогодні, напередодні свята, робітники пішли в село, а Берген і Деменко zostалися коло могили.

— Ні крихти не жалкую за тим „надбанням“... — сказав асистент, ніби плюючи словами і на „надбання“, і на красиві описи степу, і на професора, і на все те, що канонізувала людність, як досягнення. Ніби чогось поспішаючи, він казав далі:

— Ваші „культурні надбаня“ запаскудили природу, сплюгавили людське життя, зробили людину рабом комфортабельного кльозету...

Такі розмови точилися між ними щовечора, і погляди асистентові вже не дивували Бергена.

З видимою насолодою, напівлежачи, Деменко простяг босі брудні ноги в драних штанах і скуйовдив і без того вже скуйовджене волосся. І недбалим одягом, і неголеним обличчям, що заросло вовною невиразного кольору, він демонстрував свій протест проти ненавидних йому „культурних надбань“, що їх так вихваляв професор. І в той час, як професор виходив на роботу вранці старанно одягнений, мов манекен з крамниці модного одягу, Деменко мав вигляд людини, незнайомої ні з цилюрником, ні з чистою білизною...

Про професора асистент думав не дуже поштиво: „Ну, хоч би тут кинув свою галянтерію!.. Парикмахер!..“

— Навіщо ж нарікати на комфортабельний кльозет? Це ж гігієна...

Деменко мовчки дивився в чорне небо. Грім пройшов стороною і вгамувався. Чай допито, професор пішов собі в шатро і завіттив лампу.

„Так... Його гіпотеза про культурні впливи має блискуче потвердження. Оця зброя, посуд, прикраси, здобуті з старовинної могили,

усувають усикі заперечення професорових тверджень... “

Незабаром і Деменко зайшов до шатра з твердим наміром негайно лягти спати. Він стомився за день і очі йому мимоволі злипалися.

— Ми безперечно надибали на погребвище сарматського державця, — ніби сам собі говорив професор, — слід звернути особливу увагу на цього меча, а головне на його держално... Цікаво, дикун, що, певне, мився раз на рік, і то тоді, коли купав коні, мав зброю, зроблену найкращими майстрами Греції... А от князівські прикраси та відзнаки напевне кували некультурні сарматські ковалі, вбого мавпуючи грецьких майстрів...

Професор, не турбуючись про слухача, говорив далі про культурне убозтво степовиків, про їхнє примітивне господарство, про недосконалі форми державного ладу та суспільну неорганізованість, через що всі ті племена врешті були винищені дужчими організованішими народами. І щодалі говорив професор, то більше накупало в Демченку злосливе почуття до нього. Нерви здрожали, як гадюки, і наляканий сів у темний куток шатра.

Нарешті він,

сталість, примітивність державного й суспільного устрою... Нехай все так.. ми про це знаємо... Але скажіть, будь ласка, що придбала людина, вигадавши залізницю, аероплана, радіо і зробивши добрий десяток соціальних революцій?

І, не даючи професорові змоги відповісти на запитання, він, з якимось невластивим йому піднесенням, казав далі:

— І чи не подібні ми до тієї курки, що, риючи у гної, погорджує орлом: мовляв, некультурний?.. — Деменко перевів дихання.

— Пробачте, але я не можу всіх ваших хвалених „надбань“ розцінювати інакше, як не через призму духовного визволення людини з-під влади обставин... Звичайно, залізниця вам де в чому допомогла, але не треба забувати й того, що разом з цим вона зробила з нас її рабів... Вона відняла у нас частину свободи, примусила коритись собі, а дикун — той своїй волі підпорядковував людину чи буйвола. Людство в шуканні своєї свободи, як миша, поласившись на шматок сала, потрапило в пастку. Ми, поласившись на шматок хліба, зробили з неї собі тирана, вигадавши державника, попали до нього в неволю... Деменко не вперше так багато говорив про це, за ним із зацікавленням слухали всі присутні симп-

вас тиранить отой маленький механізм на вашій руці? Людина проміняла зовсім свою свободу на машину, долю орла—на долю курки, хай це так, але нема чим величатись...

Професор пильно дивився на Деменка. Це ставало цікаве, бо асистент досі таки повно не деклярував своїх поглядів.

— А славетна суспільна організація? А сучасна держава? Досягнення, кажете? Киньте, професоре, дурити себе й інших! Ми перемогли буржуазію з її анархією і, взялися до соціалізму, комунізму... Ну, то що з того? Здобула людина хоч крапельку внутрішньої свободи? Ні, і тисячі разів ні! Коли машина ще не зовсім обікрала нас, так сучасна держава, буржуазна чи пролетарська — все одно докінчила ганебне діло... Мене, людину, примушують робити те, що мені органічно противно, настирливо лізуть у найдрібніші шпаринки мого життя, плюють мені в душу... вимагають, щоб я думав так, як і всі, це в ім'я визволення! Хіба це не вдосконалене знуцання, коли в ім'я свободи мене роблять гіршим за раба?.. Я заздрю рабам отого сарматського князя, що ми його кістки викопали, я заздрю отим дикунам, що не милися роками... Вони вірили в грім, у блискавку, в сонце, а ми віримо в годинника, в швацьку машину і в удосконалену каналізацію...

Деменко замовк і тремтливими рўками натягав на себе ковдру. Він, видимо, споді-

вався, що професор сперечатиметься, але той мовчав. Тоді Деменко одкинув ковдру, що був натяг на голову, і підвівся на ліжку:

— Сучасність гидка, як проститутка, вона мені чужа—ця сіра і вбога сучасність... Тільки там, у тому житті, що лежить нині в могилах під грубим шаром землі, була свобода, справжня, не книжна свобода, була краса життя, героїзм, захват, яких не знає сучасність, що ту красу й захват перевела на мову статистики і мацає її брудними руками і підраховує на бухгалтерських рахівницях...

Ще довго б виливав свою тугу за минулим Деменко, коли б професор не перебив його.

— Мій друже, давайте спати... Ви занадто експлуатуєте свою фантазію замість... знання... Ввесь той захват, вся та краса, про яку ви так красиво говорите, не варта шини сучасного автомобіля, бо й їй дикуни молилися б, як богіві...

За день стомилися ноги і важчала голова. Сон білим молоком заволікав уяву, і в нитках її плуталися, як мухи в павутинні, думки Деменкові і завмирили знесилені. Нарешті він полетів у м'яку безодню сну, а там десь, вгорі, над прірвою, ще лунали слова закоханого в сучасність Бергера...

— Минулі епохи... розвиток людства... тисячоліття... класові суперечності...

Падали чіткі обдумані професорові слова, такі чепурні, як англійський проділь на його голові, і солідні, як його ім'я відомого на всю Європу археолога.

А Деменко вже давно не слухав. Його засипала чорна лава сну, все вище й вище... як над сарматським князем, підносились могила, легка, як пух, і заспокійлива...

„Певне, і мене одкопають через тисячу літ нудні люди...“ промайнула остання чудернацька думка.

Сонце вже розливало над обрієм цинабру й карміну, як професор сказав останню кінцеву фразу, елегантську і беззмістовну фразу, що ними завжди кінчають дисертації та які вставляють у політичні промови, коли нема вже чого сказати путнього...

*

Шатра не було над головою, а золотаво-синє ранкове небо дзвеніло жайворонками. З боків нахилилася прим'ята трава і тихо кивала тирса білими стьошками на тлі неба.

Голова боліла, немов у потилицю забито гарячого цвяха. Хотілось поворушити руками, помацати голову, але марні були зусилля: руки не рухались, їх немов одтяло.

„Параліж!“ промайнула полохлива думка і все тіло охопила млюсть.

Посовав ногами, — вони важкі, як чавунні.

Тоді, напружуючи всі сили, він підвівся й сів. Небо розсунулося ширше, але висока трава заважала оглянутися навколо.

Голова нестерпно боліла, а перед очима гойдалися трава й небо. Сидіти було дуже незручно, і тільки тепер він зрозумів, що його руки були зв'язані за спиною.

„Так от що воно! Мене ограбовано, зв'язано й кинуто.. Але руки?..“

Поволі в руках з'явилося почуття болю, і він поверушив пальцями.

„Ясно, перележав“, подумав він з полегкістю і почав, скільки можна було, ворухити руками.

Коли вже отерплі руки одійшли, він виволовив їх з вузла. На щастя вони були зв'язані сирицею, що ослабла від нічної вогкості.

Аж тепер він оглянув себе, і здивовання прикувало його очі до ніг. На них були коротенькі шкіряні напівпанчохи, напівчеревики, зв'язані плетеним ремінцем коло кісточок поверх коротеньких халявок.

У халявки вправлено ногавиці чудернацьких штанів з грубої рядюги, а до колін спадала сорочка з такої самої рядюги, тільки вибіячаної. І все брудне й засмальцьоване...

Сорочка в багатьох місцях роздєрта, так само як і штани, а на лівому боці засохла кров...

Ці реальні речі привели його до пам'яті.

Він боязко озирнувся навколо, але ніщо не ствердило його непокою. Він усміхнувся сам собі.

„Не бійся, Бісарте, твої вороги далеко!“

Але за цією радісною думкою його почала мучити спрага. Степ сухий, а в повітрі не почувалося вогкої близькості води.

Тоді, попереджуючи сонце, охоче на степову росу, Бісарт сів навколішки і почав злизувати роси з довгих шорстких листочків...

Од напруження та незвичної пози в очах йому потемніло, і він упав непритомний на столочену траву...

*

Князя Барцілу кусали воші.

Владар метався на ліжку і раз-у-раз кликав свого улюбленого знахаря-ворожбита Бісарта, що не кидав князівського шатра ані на хвилину.

От уже місяць як князь не встає з вишиваних шовкових та едwabних подушок, засмальцьованих потом багатьох власників. Їх горою накидано в напівтемному повстяному шатрі і могутній владар численних сарматських орд видається на тій горі таким немічним та мізерним.

Барціла висох і схуд, а сива борода, підкреслюючи його неміч, скуйовдилася, як овече руно.

Часом хвороба морозила німичне тіло старого князя, і його вкривали тоді кожухами, кінськими попонами та килимами.

Численні слуги й раби метушилися і робили, що їм накаже Бісарт.

А то, раптом, князеві стає душно, його починає пекти гарячка, і всі ті кожухи й килими скидають із князя, і він велить підняти вище поли шатра. Та коли жар у тілі спадає, вкривається він потом і тоді нестерпно смердить брудним спітнілим тілом старого державця сарматського, і Бісарт, щоб заглушити неприємний запах, палить пахучу смолу з грецьких колоній...

Навколо шатра розташувалася вірна княжа сторожа, трохи далі шатра сарматських ватажків. Ще далі в степ розсунулися поодинокі орди могутнього племені, що от уже століття як перейшло велику річку Танаїс і тримає в покорі розгромлені скитські орди та орди дрібних кочовиків. Тільки плем'я Саїв довго не хотіло коритись Сарматам.

Воно насмілювалось навіть ходити походами на сарматські становища і не завжди ті походи були нещасливі для Саїв...

Нарешті князь Барціла розгромив їхні орди і тисячі людей повернув у неволю. Разом з усіма попав у неволю і Бісарт. От вже кілька років, як він невільник могутнього Барціли. Спочатку йому, жерцеві й ворожбитові Саїв, в сарматському полоні довелося тяжко пра-

цювати, та його ворожбитство і лікарська вмільсть наблизила його до князя, що на старість став часто хоріти.

Це наближення сталося несподівано для Бісарта. За два роки його взнали в орді за вправного ворожбита, що лікував якимись настоянками та травами, і от, коли одного разу, років десять тому, захорів князь, і ніхто з найвидатніших сарматських ворожбитів нічого не міг вдіяти, — покликали Бісарта.

Чи ліки його, чи випадок, але тяжко хорий Барціла видужав, і Бісарт став у нього за першого жерця і ворожбита.

Та тільки на двадцятому році неволі Бісарт цілком примирився з своїм становищем. Він майже зрівнявся в правах з сарматськими вельможами, за великі послуги владареві сарматів його обдаровано було рабами й кіньми...

Та трапилася несподівана пригода. Князь Барціла — перед тим дужий, — весною, йдучи з походу, попав під повідь, і холодна вода Танаїсу остудила тіло князеве і він занедужав. Яких тільки ліків не перепробував Бісарт — нічого не помагало. Хорого мучила гарячка, а коли сонце було на сході, трясця тіпала дебелим князівським тілом, як вітри степовою билиною.

Збився з ніг Бісарт і врешті, зневірившись у своїх засобах, скликав знахарів головної сарматської орди.

Знахарі ворогували на Бісарта, що багатом зіпсував кар'єру, і сказали:

— Князю, твій лікар з чужого племені, він хоче погубити тебе і наслав люту хворобу. Тільки руда з серця Бісартового може прогнати демона хвороби, бо од зла та хвороба, а злоба в серці Бісартовому...

Це сказав старий Ціба, ворожбит, що мав силу зупиняти хмари і викликати дощ, але не зумів допомогти хорому князеві десять років тому.

Князь кволим голосом відповів, угадавши таємні думки Цібині:

— Брешеш, Цібо, брешеш, стара собака!..

І казав Ціба далі:

— Коли ти, князю, більше покладаєшся на чужоземців, то не буде тобі щастя, і нужа перед смертю вип'є останні краплі твоєї крові.

Це злість говорила Цібиними устами, злість на Бісарта, що заступив його при князі, і злість на князя, що допустив того.

Здрігнувся князь, схопився за те місце, де в нього завжди висів меч, і не знайшовши держална зброї, знесилений злобою, упав на ліжко. Хвороба трясла його тіло, як тисячі вихорів билину, а коли піт виступив на крейдяному чолі Барціли і руки обвисли з ліжка, як стремена, не натягнуті ногами верхівця, він ледве чутним голосом покликав свою вірну сторожу і наказав:

— Розстелить кожухи за шатром, заставте килимами од вітру і винесіть мене туди...

Так і зробили.

Лежачи під вечірнім небом на кожухах і чухаючи тіло, що його непокоїла нужда, князь покликав свого джуру і пошепки наказав йому одрубати голову Цібі, що явно мстився на князеві і наслав на нього і трясці, і гарячку, і воші...

Підійшов джура до Ціби, взяв його за руку, одвів на бік, щоб бачив князь, і одтяг йому голову широким ножем своїм.

Як перестала голова блимати очима, а тіло корчитись, воїн схопив за волосся голову жерця і підніс до князя. Всі жерці і ворожбити стояли скам'янівши, а Бісарт дивився на них глумливими очима.

— Кинь собакам, — наказав князь воїнові, а жерцям-знахарям гукнув: — підійдіть до мене!

І коли ті наблизились, мовив:

— Ви, чародії і ворожбити! Ви вважаєте себе сильнішими за свого князя, та маю я найвищу силу над вашими чарами. У кожного, хто буде мати в серці злобу на свого князя і насилатиме на мене трясці, гарячку й нуду, я виточу з серця руду і одрубую голову, що белькоче закляття...

Він знесилився і знаком покликав Бісарта:

— Ціба помстився на мені й наслав хобу, тепер же, коли він мертвий і зло-

сливе серце його не б'ється, чари його втратили силу... Тобі ніхто не буде завжати вилікувати мене. Я дарую тобі п'ятсот лисячих смушків і сто найкращих коней з моїх табунів і вірю, що не встигне тричі зійти сонце, як я помчу до Танаїсу приборкувати Галатів...

Бісарт, на знак покори, хитав головою.

— Так, князю, так. Не встигне тричі зійти сонце, як полетиш перед своїм військом приборкувати нахабних та жорстоких Галатів.

Того ж дня, пізнім вечором, князь Барціла помер...

*

За довгий час неволі Бісарт вперше відчув себе справжнім невільником. Ворожбити розповіли всім, що князь наказав розтерзати тіло Бісартове між п'ятьма степовими кіньми, і хоч ворожбитам ніхто з близьких до князя не повірив, Бісартові скрутили руки і кинули в глибоку яму.

Молодий князь наказав:

— Не можна чинити кару над трупом владаря. Це буде наперекір прадідівським звичаям. Найближчий раб мусить бути похований живцем в одній могилі з старим князем...

Бісарт знав це і очікував смерти. З ями він бачив відблиски од багаття степовиків. Далекі зорі блищали небесною рососою, але в таборі було тихо, тільки коні стиха іржали.

В становища далеких кочових орд сарматських поскакали вісники жалоби, а в шатрі над трупом князя ридало сорок найкращих дівчат сарматських.

Їхне голосіння нагадувало скавуління собак у передсмертній агонії, коли важким колесом видавлено кишки, поламано ребра і нема вже порятунку й надії на життя...

Призначених на похорон невільників зв'язували і кидали в яму, де сидів Бісарт, і вони, падаючи, били його руками, ногами й головами. Він приткнувся в кутку з розбитою головою і почував, як кров цівкою цебеніла з лівого виска на плече...

І коли вже в ямі невільники сиділи один коло одного так, що й просунутись не можна було, і стогнали від болю, а в переддосвітній час табір сарматський затих, і навіть голосільниці тихше скиглили своє голосіння, в голові Бісартовій з'явилася думка про втечу...

Він вірив у незламність долі, яка записана для кожної людини зоряними знаками на небі, та неминучість смерти затулила собою ту віру, і він шукав виходу і знайшов його.

Бісарт сказав невільникам, що коли він вибереться зараз з ями, то вживе свого впливу, щоб урятувати їх од смерті, і прошив у них допомоги...

Бісарт вірив, що щастя одних будується на нещасті других, а тут він може збуду-

вати своє щастя на нещасті, що створено не його руками. Од того не буде більше нещастя...

Спільними нелюдськими зусиллями підсадили невільники Бісарта, і він виліз з ями.

Відчувши себе на свободі, тихо поповз Бісарт поміж сонних воїнів, аж доки не опинився в безлюдному степу.

Тоді він підвівся на ноги і побіг.

Біг не стежками диких табунів, не широкими кочовими шляхами, а диким степом, де легше було схватись од погоні.

*

Огняний самовидець тисячоліть байдуже видибав з-за степового обр'ю і, не побачивши великих змін на землі, спокійно почав виконувати обов'язки, покладені на нього законами небесної механіки.

Спершу приколов золотою шпилькою день до зеленої степової дошки і цей мізерний шматочок часу затріпотів крильцями, як метелик, і залишився умирати серед мережива полів повільною смертю мученика...

Дальші обов'язки були ще дрібніші і такі мізерні, що ніяково ставало за космічного велетня.

От мимохідь треба полоскотати у ніздрях людини, що висунула сонну голову з-під шатра, і хоч не личило це статечному представникові космосу, та сонце ретельно і з

незмінним задоволенням виконувало цей обов'язок протягом своєї тисячолітньої практики...

Ну, а різні там біохемічні преси, то вже нудна буденна робота.

Уява Бісартова дивно подвоїлась по тому, як він двічі чхнув з таким коротким інтервалом, що він не встиг навіть піднести руку до носа.

Те, що трапилося вчора, якось дивно віддалилось на тисячу років і одна половина подвоєної свідомості почала бліднути й одсихати...

Через піднятий край шатра повійнув свіжий вітерець, знесилений невільник провів рукою по обличчі і глибоко зідхнув.

Кухоль з водою притяг увагу, він схопив його обома руками і припав спраглим ротом до вогких вінець.

Він пив і пив, а живі струмочки котилися по тілу і падали свіжою росою на свідомість.

Нарешті Бісарт поставив порожнього кухля і тепер уважно розглядав свої руки й ноги. На ногах були брудні килимки, надіті од комарів, а на руках жадних слідів од ременю...

Мацнув голову—і вона ціла і крові ніде не видно...

Він глибоко зідхнув з такою полегкістю, що професор кинув свого чайника і зайшов до шатра:

— Заспалися? Вставати час! Я вже держално меча замалював і чай готовий... Вставайте, пити будемо!..

Професор був виголений і випрасований і так само порався з походним посудом та чайником, як і з речами великої наукової вартости. Він ніби не покладав різниці між зав'язуванням краватки та пунктуальним замальовуванням викопаних з могили речей.

Деменкові згадувалась вчорашня розмова, нічні примари. Нові й незвичайні думки теплими течіями шумували в мізку.

За чаєм професор довго й докладно розвивав свою теорію про культурні впливи і в потоці наукових висновків, формуловок і термінів зауважив:

— Диких сарматів, не зважаючи на всю їхню військову могутність, притягала грецька рафінована культура, і коли вони воювали Ольбію, то не тільки за її матеріальні багатства...

Після чаю Деменко попрощав у професора бритву та дзеркало і довго голився, старанно намілюючи щоки, а впоравшись із незвичною роботою, почав умиватись. Помив ноги, помочив голову водою і уламком гребінця акуратно причесався. Далі витяг із свого драного чемодана пом'яті парусинові штани й сорочку і, випрасувавши їх руками, переодягся.

— Здається, таки набрав культурного вигляду?—спитав він професора.

Тепер він нагадував ляльку, що її допіру витягли із скриньки, де крім неї було багато речей, і вони своєю вагою пом'яли її вбрання.

Помітивши насмішкуватий погляд Бергенів, Деменко зніяковів, але удавши, ніби нічого не трапилося, взявся до фотографування викопаних речей.

Про вчорашню розмову не згадували. Перекидалися потрібними діловими словами. Професор був переконаний, що то його вчорашня промова так вплинула на юнака, і тішився з своєї перемоги.

Як уже лягали спати, Деменко спитав, ніби згадавши ненавмисне:

— До речі, професоре, де можна придбати пристойний одяг?..

ПОЗОЛОЧЕНЕ ОЛИВО

Третій день він топче виткі дороги Волині, а спереду ще багато днів, насичених тисячами несподіванок й прикростей..

Він ступає майже машинально з тою тупою утомою, що відчувається після неважкої, але довгої і нецікавої роботи.

Мляво й монотонно ноги одбивають кроки, а очі, стомлені змінами одноманітних пейзажів, тупо дивляться в землю.

Тільки перший день був приємний і вплинув на нього, як свіжа вода в спеку. Того дня вийшов він потай удосвіта з напівтемного міського заулка в поле і радісно вдихав приморозки дубового гаю та розлогих лавів, шорстких і сірих, як сирове небілене полотно.

Перший день був такий бадьорий, що не вірилося в труднощі довгої та небезпечної подорожі і ноги пружинясто, по-молодечому вимірювали перші десятки верстов.

З туго набитою торбою за плечима, з легкістю на душі та „фалшивкою“ в кишені покинув він місто, затуркане політичними інтригами, спекуляціями та міщанською ме-

тушнею. Того свіжого ранку він почував себе так, ніби вискочив з багна на чисту воду, і густе морозне повітря вабило його похлюпостатись, як колись, у дитинстві, у водах рідної Кубані...

Що до того, що той бруд ще вчора густо налипав на нього,—зараз він має намір за всяку ціну обмити його...

Свіжі струмки повітря заспокоювали нерви, думки набирали розважливо-епічного ритму.

Одягом подорожній нагадував демобілізованого дбайливого салдата, що за час служби придбав собі і шинелю, і добрі чоботи. Полотняна торба випинилася сірою опукою за плечима, а в руках—свіжо вирізаний кий, що міг правити за серйозну зброю, хоч і був він на вигляд мирний і невразливий.

І вигляд подорожнього, і його тридцятилітній вік, і звичайне собі обличчя з руденькими, немов кусаними, вусами, і навіть торба за плечима—все відповідало соціальному станові особи, про яку „фалшивка“ запевняла всією силою підробленої печатки і підписів, що: „Громадянин Сергій Максимович Чаленко є справді учитель Матяшанської сільської школи, відпущений...“ і таке інше, що звичайно пишеться у довідках.

На початку подорожі легковажні лумки кружляли веселими безтурботними ластівками, і супроводив їх бадьорий цокіт консервної бляшанки об виделку в торбі. По-

троху ластівки обернулися на горобців у Росени, — вони то сідали, то раптом пурхали, щоб знову десь сісти, а виделка, обгорнута в рушника, вже не стукала об консервну бляшанку.

Осінні дні потроху клякли під подувами північного вітру, потім взяли душ шелесливих осінніх дощів і, нарешті, задубили під скляною ожеледдю.

На дорозі було сковзько, і довелося зійти на поле та слухати одноманітний хрускіт замерзлої стерні під ногами.

Та природа була прихильна до подорожнього. Об обіді подув вітер із заходу, і ожеледь од відлиги почала зникати. Подорожній знов зійшов на висипану жорствою дорогу і зняв кашкета, щоб остудити спітнілу голову. До високого білого лоба йому прилипло русяве волосся, а очі стомлено дивилися з-під важких виступів брівних дуг.

За увесь час подорожі йому траплялося дві чи три зустрічі. Їхали приневолені військовою силою селянські підводи, везучи під доглядом озброєних людей військовий вантаж. Часи були тривожні, і з доброї волі мало хто наважувався виїздити в дорогу. Тому зараз, коли подорожній, озирнувшись, побачив фаетона, що безшумно котився в далині шляху, йому спало на думку сховатись, щоб не натрапити на якусь не-

приємну несподіванку. Та навколо була гола рівнина, і Чаленко, напустивши на себе байдужности, зійшов на обніжок.

Незабаром екіпаж наздогнав подорожнього, і елегантно зодягнений військовий з ознаками армії УНР підозріло оглянув людину на шляху.

— Далеко йдете, добродію? — спитав він, наказавши візникові зупинитися.

Подорожній теж зупинився і відповів:

— До Житомира...

— А хто ви такий будете?

Запитання було природне на ті часи і не здивувало Чаленка.

— Учитель з Матяшів, з відпустки повертаюся...

— Це, здається, під Житомиром таке село?

— Так, трохи вбік...

Старшина посвистав і з жалем подивився на вчителя.

— Ого! Натьопаетесь ще! — а потім, подумавши, додав, — сідайте до мене, верстов тридцять підвезу...

Такого повороту справи Чаленко не сподівався. Хоч перспектива їхати, а не йти, була й приваблива, та вона з деяких причин не радувала його.

Не мовчати ж увесь час, їдучи в екіпажі, а в розмові, гляди, щось і виляпаєш. Але й відмовитись їхати з старшиною не можна було, не викликавши підозрінь.

Подякувавши, Чаленко поліз до екіпажу, з приємністю скинув торбу і випростав плечі. Сидіти було і м'яко, і зручно.

Коні бігли легко, і екіпаж гойдався на пружинястих ресорах. Тепер у Чаленка знов прокинувся інтерес до пейзажів, але вже смеркалося, і синя імла завішувала далі.

— Ви звідки ж їдете? — спитав невдовзі старшина.

— З Сухарівки... У тестя гостював...

— Що там і досі Чабрай отаманствує?

Чаленко чув про Чабрая, але напевне не знав, чи поширюється вплив його на Сухарівку, проте підтакнув.

— А що там говорять про нас?

Раніш, ніж відповісти на це запитання, Чаленко подумав і одразу ж ухвалив, говорячи про політику, додержувати обивательського тону. Аджеж він учитель, негаразд мудрий у політиці, сільський учитель, якому не личить на ній добре розумітись...

— Та що ж? Селяни, знаєте, темні, що вони можуть говорити путнього? Хіба вони розуміють, що будувати треба всім і на власні кошти?.. Реквізіціями незадоволені...

— Ну, а про Петлюру що говорять?

— Що ж, Петлюру дуже люблять...

Старшина весело засміявся.

— А в вас, у Сухарівці, не говорять, що, мовляв, Петлюра нічого собі чоловік, а от жінка його, Директорія, дуже буржуазна?

— Ні, не чував такого,—усміхаючись, відказав Чаленко.

Старшина засвистав веселого марша, а потім вийняв цигарницю і запропонував своєму супутникові цигарку. Він, видимо, вирішив, що учитель — людина нецікава, а тому далі говорив неохоче.

Чаленко довго думав, як його зручніше спитати старшину, відкіля він їде, і, нарешті, наважився:

— А ви, пане, старшино, здалеку їдете?

Старшина посунувся ближче до Чаленка і напівжартливим, напівсерйозним тоном спитав:

— А вам яке діло? Навіщо вам знати, відкіля я їду?

Чаленко оторопів. „Нарвався, біла б тебе лиха година!“ Але треба грати ролю, бо в голосі старшини чулися загрозливі нотки.

— Та я так просто спитав... З цікавості...

Старшина випустив довгу ниточку диму і роблено-суворим тоном проказав:

— Другий раз не питайте, бо можу я виказати державну таємницю, що їду з Кам'янца одвідати свою разпереполупрекрасну попадію!

Веселий сміх бризнув з його обличчя, і в Чаленка одлягло од душі. Цей чорновусий вродливий старшина вмів таки жартувати, трясця йому!

— А як там, у Кам'янці? Кажуть, Денікін наступає з одного боку, а з другого — більшовики?

— Наступають...—обличчя старшини зробилося серйозним,—певно, ви вже коло Житомира „товаришів“ зустрінете... Одно слово, справи „швах верден“, як у нас у гімназії говорили...

Старшина знову засвистав і одвернувся в бік.

— Ну, вже й „товариші!“ Аджеж он пішли, кажуть, отамани з військом проти більшовиків на Житомир.

— Отамани?—він пильно подивився на свого супутника підозрілим поглядом і раптом спитав:

— А відкіля ви знаєте, що військо пішло на Житомир?

Чаленко зрозумів, що ляпнув дурницю. Треба було викручуватись.

— Та це дорогою підводчики, повертаючись із Житомира, казали...

Відповідь правдоподібністю своєю ніби заспокоїла старшину.

— Ага, а то мене здивувала, одверто кажучи, така освідомленість...

Він ще посвистав і зажурено промовив:

— Хіба можна покладатися на військо, коли в державі ладу немає?—старшина махнув безнадійно рукою і плюнув на дорогу.— Ну, що б ви думали? Чотири дні тому невідомо куди зник Лапський і досі не знайдуть!..

Чаленко допитливо поглянув на старшину і в погляді його промайнула чорна тривога.

— Як то так зник? Що ж, він охорони не мав, чи що?—спитав Чаленко.

— В тім то й справа, що навіть не знають, чи він утік куди, чи його забито!.. — старшина саркастично усміхнувся. — Правдоподібно, що втік, побоявся більшовиків... Це ж, можна сказати, генерал утік! Що ж говорити про інших? Ссволота!

Старшина смачно сплюнув і замовк.

„Навіть сліду не знайшли. Гаразд...“ — подумав Чаленко й усміхнувся собі в ус.

Коні пішли вгору і екіпаж м'яко гойдався з боку на бік, навіваючи сон на стомлені голови подорожніх. Старшина куняв. Од коней ішла пара; пара лягала на землю і змішувалася з димчастою водою присмерків. Салдати на передку запалили цигарки і тихо розмовляли:

— Здається, знову задощить, — промовив один, стежачи за парою.

— Та дуже вже зарано мороз ударив, щоб хлібам не зашкодив, — промовив другий з рушницею.

— Коням важко, а тут ще підвозити беремось, — тихо відказав візник.

— Нічого, якось доберемось до Паленого, а там видно буде...

Салдати на передку замовкли. Екіпаж виїхав на рівне, і коні жваво побігли.

Старшина підвів голову і в присмерках оглядав місцевість. Чаленко теж прокинувся.

Йому захотілось злізти з цього екіпажа і йти пішки, бо якась тривога почала непокоїти його. Він скося подивився на старшину, потім витяг годинника. Було вже нерано, і повітря над полями гусло осіннім смерком.

— Треба, певно, вже думати й про ночі-влю,—сказав Чаленко, немов ненавмисне.

— Ночувати будемо в Мар'янцях... Там на мене очікують,—відповів старшина.

— Та на вас то очікують, а от на мене, мабуть, що ні! — сміючись, відказав Чаленко.

Старшина з-під лоба подивився на супутника—нічого не відповів, і одвернувся.

„Що це може означати? Коли ти не хочеш, щоб я далі їхав — скажи“, — думав Чаленко.

Потім він уважно перевірив усі свої вчинки отут, в екіпажі, і дійшов висновку, що не міг викликати будь-яких підозрінь з боку старшини.

„А проте, чорт його знає? Може щось і ляпнув не до речі? Може поведився не так, як належить учителеві?“ — В усякому разі, поведінка старшини йому не подобалася.

— А скажіть, скільки од Кам'янця до Житомира верстов? Може знаєте?

— Зараз точно не пригадаю, але здається, що триста...

— А точно не знаєте?

— Ні, не знаю, — знизав плечима Чаленко.

Розмова знову увірвалася, але ненадовго.

Видимо, настрої старшини покращав, і він заговорив веселіше.

— А мене одно тільки й тішить... Подивлюсь на всю цю ерунду, що твориться навколо,—застрелився б, а окинеш оком нашу культуру, і легше на душі стає... Не велике воно, а яка сила відчувається! Дай до нього школи, університети, академію, і ми так двинемо, так двинемо, що й ну!

Чаленко помітив, що добре прихована спостережливість таїться за байдужим поглядом старшини і щось театрального-роблене звучить в його патосі, коли він говорить про культуру. А можливо це од того, що розмову старшина почав так раптово-несподівано?

— Ви, між іншим, читали останню книжку поета М.?

— Читав,— не встигши зібратися з обережністю, сказав Чаленко і через мить додав: — попович у Сухарівку привіз із Кам'янця...

Старшина ще пильніше подивився на Чаленка і замовк, так ніби одержав вичерпну відповідь на всі свої запитання. Тільки хвилини через п'ять, засунувши руки глибоко в кишені, він з іронічною посмішкою повернувся до Чаленка.

— Ну, навіщо вам було додавати про те, де ви взяли книжку? Коли вже лягнули, що читали, так треба було мовчати, доки я не спитаю. А то, виходить, стилю не додер-

жали!..— Він засміявся, як, певне, сміється, по-своєму, по-котячому, кішка, піймавши мишу. Чаленко, ніби не розуміючи його слів, підняв здивовано брови. На обличчі йому можна було помітити зле приховане замішання, але згуслі вечірні присмерки крили те замішання од старшини.

Чаленко ухвалив до кінця адавати здивованого незрозумілими словами наївного провінціяла.

— Як то стилю не додержав?

— А так таки й не додержали.. Але що про це говорити!..— байдуже махнув рукою старшина.

Чаленко знизав плечима. Він добре розумів усі заїзди старшини— це були звичайні способи слідчих і шпиків усіх часів і народів. Він був тепер свято переконаний, що старшина не вірить у його „учительство“ і, почувачи себе викритим, вирішив твердо додержувати своєї „фалшивки“.

Над полями вже смеркалось. З заходу посунули важкі чорні хмари і повіянув вітер.

— Е-ге-ге! Кузьмо, а чи не доведеться нам заночувати на Вовчих хуторах?— звернувся старшина до візника.

— Та мабуть, що так... Коні вже пристали...

— Ну, то поганяй до Вовчих...

Коні, немов відчуваючи незабаром спочивок, побігли швидше, а хмари ззаду насувалися й насувалися. Вітер щодалі дужчав,

і довелося натягти міцніш кашкета, щоб не занесло в темні поля.

— Пане старшино, останні ваші слова просто збили мене з пантелику... Я не розумію, до чого вони? — тоном безкраю наївної людини спитав Чаленко.

— Киньмо цю балачку... — Старшина нахилився до вуха подорожнього і пошепки сказав: — Знаєте, коли б ви були навіть більшовицьким агітатором, я б оце тепер вам нічого поганого не зробив і навіть не забажав би зробити... Гру програно..

Чаленко в темряві прикусив губу і мовчав.

Почав накрапати дощ, і довелося нап'ясти верха в екіпажі. Тепер уже нічого не було видно, і Чаленко радів, що хоч за своїми жєстами не треба стежити.

Невдовзі осторонь від шляху зажеврило кілька вогників, і старшина висунувся з-під халабуди:

— То, певне, Вовчі?

— Вовчі, пане поручнику! — відповів голос із передка.

— Ну, то піджени коней, набридло волоктися...

Коли вже екіпаж гойдало на нерівній греблі перед селом, поручник, немов згадавши попередню розмову, сказав:

— На ночівлі поговоримо докладніше...

— А куди заїздити? — почувлося з передка.

— Ну, звичайно ж до попа...

Візник кілька разів зупиняв коні й розпитував у перехожих, де живе піп.

Виявилось, що треба тільки повернути за ріг, щоб потрапити до попового дворища.

— Пан-отець вдома?—питав поручник у якоїсь темної постаті коло попового двору.

— Їх немає, а матушка вдома... Батюшка прийдуть незабаром, вони причащати поїхали...

— Ну, то веди до матушки!..

Матушка, дебелих літніх жінок, забачивши військового, перелякано дивилася на нього, поки врешті зрозуміла, що страшного нічого немає, а подорожньому старшині з товаришем треба переночувати.

— Заходьте, у нас місця хватить...— запросила вона гостинно.

Наказавши вартовому та кучерові як слід нагодувати й доглядати коні, старшина з Чаленком пішов до світлиці.

— Ви не турбуйтеся, матушко, ми все маємо своє, а нам аби десь переночувати в затишку...

Але матушка вже готувала традиційну яешню і за півгодини гості смачно вечеряли.

Незабаром приїхав і піп. Він спокійно поздоровкався з гостями, розпитав, куди їдуть і звідки, а задовольнившись не зовсім ясними відповідями, почав викладати чутки, що ними живе село. Виявилось, що село уперто вірить у прихід більшовиків і навіть передається версія, що вони вже забрали Кам'янець і підступають до Могилева.

— Господи, боже мій, і вмерти спокійно не дадуть! — христилася матушка.

— Хоч і неспокійно, зате напевне! — гірко усміхнувся піп.

Старшина й Чаленко сиділи мовчки.

— Ще, кажуть, верстов за двадцять десь узялися більшовики чи бандити. З нашого села, прочувши про це, пішло кілька шпартачів, щоб вони світ за очі пішли! — сердито вилаявся піп і покаянно підвів очі д'горі.

— Ну, а як селянство ставиться до всього цього?

— Ох, і не говоріть про селянство! Я, повірите, вже ні з ким про політику й не говорю, не моє, кажу, діло політика, моє діло — церква... Так єсть тут один босяк, хата, — на курячих ніжках, землі тієї, пробачте, і до вітру сходити ніде, а теж своє свиняче рило сує. Тепер, каже, і в церкві політика, і в попа у матні політика, скрізь політика, політичний, каже, тепер час, і це, не соромлячись, таке при мені каже!.. Раніше б статечні селяни говорити йому, падлюці, не дали, а зараз або сміються, або мовчки тільки голови похнюплять...

— Колись було, — підхопила матушка, — кожна баба старається тобі догодити, а тепер драстуй не скаже...

Довго б ще виливала свої жалі попада, коли б піп, помітивши, що гості куняють, не перебив її.

— Ну, ти, мати, стели гостям, та, мабуть, спати будем...

Незабаром гості лежали в окремій кімнаті на сіні, засланому широким селянським рядном. „Блимавка“ кидала полохливі тіні по кімнаті. Подорожні роздяглися і лягли, вкритися власною одежею.

— Потушимо лямпю, — запропонував старшина і подув на світло, а потім, немов щось згадавши, звернувся до Чаленка, — ви з нагана стріляти вмієте?

— А що хіба? Вмію...

— То нате вам нагана на всякий випадок, а в мене лишиться „парабелюм“... Все, знаєте, може статись. Ми ж в орбіті війни...

— Я гадаю, що нічого особливого не станеться, — відповів Чаленко, намагаючись у п'ятні нагана.

— Не говоріть так... Час неспокійний...

У п'ятні старшина підішов до дверей і тихо засунув засув. Потім шаблею підпер двері й ліг на своє місце поруч Чаленка

— Якщо трапиться, треба тікати через в'кно... А там у лозах сховатися легко... Я ці місця добре знаю... — пошепки казав поручник, а згодом додав:

— Все ж, я гадаю, спати нам обом не слід... Поговоримо з годину, а там ви спить, а я буду вартувати, а на ранок я трохи задрімаю, а вас збуджу на варту...

Поручник замовк. Мовчав і Чаленко, ду-

маючи про свого сусіду. „З якої це ласки він дав йому нагана? Аджеж він не вірить у його „фалшивку“ і недвозначно висловив свої підозріння? А що, коли це тільки спосіб піймати мене?“

Чаленко помацки пересвідчився—чи є набої в нагані. Він був набитий на всі сім куль.

— Ви чи не думаєте, що я дав вам порожнього револьвера?—спитав у пітьмі поручник, почувши цокання барабана і, не ждучи відповіді, додав:—будьте певні—набитий...

— Та я, щоб якоїсь помилки не трапилось... — замішано виправдувався Чаленко.

— Я ж думаю, що вам не резон мене пристрелити, бо матимете змогу, як захочете, інакше якось ліквідувати мене... Ну, хоча б моєю шаблею... А наскоче хто вночі, ви мусите разом зо мною боронитись, бо не знати, хто наскочив... Розумієте?

Чаленко ображено відказав:

— Пане поручнику, коли ви в чому підозріваєте мене, так я краще піду звідси...

— Киньте, я жартую...

Чаленко розумів, що його сусіда не жартує, але удав, що задовольнився з його слів. Першим заговорив поручник:

— Чутки темні й заплутані, але коли навчитися читати їх, розшифровувати, то в них багато цікавого й застережливого. Для мене тепер ясно, що село це збільшовичене, що в околицях його справді бродить якась банда,

і нам не треба було сюди заїздити... Добре, що вже пізно і мало хто знає про наш приїзд... — Старшина зробив павзу.

— Зараз дванадцята година, — казав він далі, — а нам треба не пізніш п'ятої виїхати звідси...

Поручник, видимо, хотів втягти в активнішу розмову Чаленка, та той мовчав або підтакував.

— Звичайно, нам довго бути тут немає жадної рації...

Мовчали і кожен думав про своє.

— Ви мені пробачте, — напівголосом прорвав мовчанку поручник, — але я вам не вірю, що ви ото вчитель і таке інше... Є рисочки у вашій поведінці, окремі слова, що ви, видимо, не розрахували на псевдонім. Є, одно слово, щось таке... Я, проте, не хочу викривати вас, мені це без діла...

У пітьмі чути було, як шарпнувся Чаленко й насторожено затих. Поручник провадив далі:

— Я вас розумію. Тепер не кожному скажеш, хто ти й що, але я певен, що, знаючи мене ближче, ви б не крилися...

— Не знаю, з чого ви взяли, що я хтось такий, а не сільський учитель... Може, що я трохи нетиповий учитель?... Чаленко замовк, очікуючи на відповідь.

— Годі про це... Я хотів з вами говорити про серйозніші справи... Врешті, мені неці-

каво, хто ви такий... Я тільки знаю, що ви передовий українець, і коли ви криєте своє ім'я од українця ж, то в тому немає нічого дивного. Передовим людям на нашій батьківщині жити нелегко, і я сам собі давно таке правило виробив: найбільше бійся своїх, крийся од них із своїми думками, які б вони не хороші були, бо тебе в кращому разі вважатимуть за авантюриста й засміють...

„Невже цей патос розраховано тільки, щоб виявити мене?“ — думав Чаленко, і тривога йому зростала. Заперечливі думки й почування оточили його: і він не знав, що визнати за справжнє і що за фалшиве.

„Коли це слідчий, агент, то агент талановитий, коли це просто патріотичний старшина — колишній агроном, учитель або земський діяч, — то це рибка неглибокого моря...“

Чаленко слухав поручника і хвилинами ладен був повірити щирості його патосу, та раптом якесь слово, інтонація, вираз примушували його насторожуватись.

„Обережність — перш над усе“, — поставив він сам собі й ухвалив не захоплюватись, а очікувати.

„Похапливість у моєму стані — річ небезпечна. Дістатись до Кубані — от завдання, для якого треба бути обережним“.

В уяві Чаленковій пропливла картина, що її так яскраво намалював один приятель там, у покинутому місті. Мова мовилася про па-

цюків, що зарані відчувають загибель корабля і тікають із нього. „Пацюки ніколи не помиляються, — дзвеніла прикінцева фраза товаришева, — вони прекрасні пророки для власної шкурки“.

Чаленко усміхнувся сам собі в пітьмі, і перед його очима заскакали огидні голохвості тварини.

— Я вже не говорю, — казав далі поручник, — про Куліша і Франка, що їх ціле життя цькували рідненькі тупорилі патріоти. Є сотні й тисячі дрібніших Кулішів і Франків, що, знесвірившись, тікають до чужих культур, бо справжній патріотичний малорос ніколи не визнає їхню роботу за корисну, і ціле життя ті люди будуть жалкувати, що працювали в українській культурі... Ви тільки погляньте на нашу історію останнього століття, і ви переконаєтесь у цьому. Ви думаете, що українське панство, що свого часу продало Україну за своє шолудиве дворянство, не має нащадків у сучасному житті? Ще б пак! На кожному кроці ви бачите льокая, що ніколи не позбудеться своєї льокайської психології... Досить згадати політику наших „рідненьких“ кадетів, досить поглянути на половинчасту політику Центральної Ради... Тьху!..

Поручникові, видимо, щось боліло. Він плюнув злісно й замовчав, важко дихаючи. Мовчанку, що ставала вже важкою, перервав Чаленко.

— Мені здається, ви перебільшуєте... негативні риси української нації. Не забуваймо, що українці століттями були в неволі, коли не в польській, так у московській, коли не в мадярській, так в угорській. Українські землі в своїй історії ще не знали справжнього державного життя... Україна тільки намірялася стати державою й була прибита імперіалістичними заходами сусідніх держав. Нічого тому дивного немає, що психіка наших панівних верств не могла не складатися під цими впливами. Кожна бо нація-гнобителька, насамперед, хоче асимілювати гноблену націю, то для цього користується купівлею верхів нації. Українська старшина за історичної гетьманщини, а пізніше українська інтелігенція пішли в льокаї, а щоб гостро не відчувати того льокайства, почали підтримувати асиміляційну лінію гнобителів, виправдувати її... Звичайно, що за таких умовин немає чого говорити про властивості всієї нації...

Чаленко, сказавши це, спохватився, але було пізно... „Я виказую себе, як дурень!“ — подумав він. — „Та врешті й учителі бувають різні, особливо тепер, коли сила-силенна інтелігенції кинулася на село, спасаючись од голодування“, — втішав сам себе згодом Чаленко.

— А чому інші нації виявляють таку міць, таку волю до існування? Ні, справа не в гнобленні, а в особливостях національної психіки...

— Я, звичайно, може здався вам відсталим, бо й справді таки відстав од культурного життя,—почав Чаленко, рятуючи зарані себе, коли б дуже вже розговоривсь і виявив би не „учительську“ ерудицію в питаннях політики.—Я колись був соціально-демократом і ще й досі поділяю деякі засади марксизму. Отож мені здається, що вся й справа в економічній нерівності з іншими націями. Українці на самому цікавому місці програли в державній грі, і цей програш відчувається й нині...

Через якийсь час поручник глибоко зідхнув і несподівано спитав:

— А як ви думаєте, хто вийде переможцем із цієї боротьби на Україні: ми, чи Денікін, чи більшовики? Одверто кажучи, мене це найбільше в цей момент цікавить...

— Переможемо, без сумніву, ми; як би тяжко та перемога нам не далася...— відказав Чаленко і подумав, що поручник поставив підступне запитання. „Якого йому чорта треба? До чого ці балачки? Хто він такий, цей поручник? Якого тону додержувати?“—непокоїли сумніви Чаленка.

— То ви або нічого не знаєте, або прикидаєтесь наївною людиною... Як можна вірити в нашу перемогу,—в голосі його чулося роздратовання,—коли ми, крім анархічно настроєного, національно малосвідомого селянства, нічого не маємо за плечима? Та й

то до якого часу воно буде нас підтримувати? Доки ми не доберемося до його комор, а добратись до його комор ми мусимо... А чиїми руками ми ті комори розвантажуватимемо?

Не діставши відповіді, поручник зідхнув.

— Це, пробачте, цинізм, але політика ніколи не орудувала святими заходами, за тими всіма святими й величними гаслами і словами про рівність, братерство і волю криються найганебніші речі, які старанно доводиться маскувати в невинність... Це, пробачте, щось подібне до позолоченого олива: зовні — шляхетний блиск, а насподі — гливкий і сирий метал...

— Алеж це скрайній нігілізм? Це ж скепсис, дозедений до заперечення навіть самого себе! Що ж, по-вашому, такі почуття, як патріотизм, клясові симпатії або, краще, інстинкти, любов,—то все брехня, покришка для шахраїв?

Запитання Чаленкові вдарилися в темну тишу й нечутно бреніли в кімнаті. Поручник не відповідав, а Чаленкові здавалося, що ця незнайома людина провокує його на одвертість для якихсь своїх ганебних цілей. Хто він такий? Чого він хоче од нього, звичайного скромного подорожнього? І разом з цими запитаннями в нього виникла думка, що військовий може непокоїтись такими само запитаннями... Стало смішно й моторошно. Дві

людини розмовляють, сплять одна з одною і не знають навіть справжнього ім'я співбесідника... А надворі вітер, мряка й дощ, і ніч зазирає у кімнату тьманими очима вікон, і стукотять у чорні більма шибок сльози предковічного хаосу...

„Скепсис? Просто інтелігент, з'їдений самоаналізою“, — думав Чаленко про свого сусіда, — „інтелігент безвольний і разом з тим анархічний—він у думках руйнує світи, а насправді працює за непомітного діловода в установі...“

За вікном щось ухнуло й загуло. Вітер зашвистів десь на горищі, і ці звуки ніби розбуркали поручника.

— Я багато думав і дійшов такого висновку, — що в житті немає нічого справжнього і саме життя схоже до тих позолочених речей, що спритні шахраї продають наївним людям за золоті. Купить простодушна людина, приміром, золотого годинника, і втішається, аж поки їй хто не скаже, що її обдурено...

Поручник щось, видимо, поправив у головах і, вмостившись зручніше, викладав далі свої важкі думки:

— От візьмімо релігію, на яку всі ми, освічені люди, дивимось скептично... і правильно дивимося. А колись же люди, перші, наприклад, християни, вважали христове вчення за щось справжнє. Ми тепер віру в бога не вважаємо за справжнє,—ми збагатилися до-

свідом і наукою, нам тепер ясно, що в християнстві ми мали позолоченого годинника...

Він на мить замовк, прислухаючись до монотонного гуду надворі, і казав далі так само монотонно:

— Я на власному житті пересвідчився на всьому. Хіба не була віра в національну незалежність, од якої нібито випливають усі вигоди для нації й культури? Була, і не тільки для мене; а виявилось, що та державність не що інше, як шахрайство... А хіба ми всі не горіли бажанням бачити революцію? А хіба ми не прагли повалити самодержавство? Ще б пак! Ми ж розуміли, що то олив'яна річ, яку нам видають за золото, позолочене оливо, а не щось більше... Ми шукали щирого золота і прагли революції... Ну, і що ж? Знайшли ми золото? Спочатку думали, що знайшли: Україна—незалежна держава! Ми гордовито, як людина, що придбала позолоченого годинника, замість щиро золотого—вважали себе за багатіїв, і раптом хтось перед нашими очима поскріб по тому золоту ножиком скепсису, і виявилось, що він з щирісінької міді.

Поручник глухо, ніби собі в середину, засміявся:

— От зараз і більшовики тішаться своєю пролетарською державою. А хтось та поскребе те оливо ножиком і виявить його справжню, незолоту природу...

Чаленко мовчки слухав і щодалі більше переконувався, що має справу з людиною, яка у своєму нігілізмі дійшла краю. В голові йому промайнула парадоксальна думка, що з таких от саме поручників виходять прекрасні шахраї політики й поети...

— Знаєте, Спенсер в одному місці сказав: немає такої політичної альхемії, щоб могла оливо людської натури обернути на золото... Я добре пам'ятав ці слова, але довго їх не розумів. Тепер я тільки збагнув їхню мудрість...

Поручник замовк.

— Немає нічого дивного в тому, що людство, йдучи вперед, бачить свої помилки, — сказав по довгій мовчанці Чаленко. — Це природний стан речей. Ви кажете, що все життя наше не що інше, як позолочене оливо, ви вбачаєте оливо в найкращих проявах людини, але одкиньмо абсолютні оцінки, — бо це ще лише абстракція, — і почнемо вимірювати поглядну вартість речей... Так, поглядну вартість, бо лише така вартість є, а ваші оцінки — міраж, фікція, вигадка мрійника, ізольованого від життя...

Чаленко махнув рукою на конспірацію. Село спало, оточене промоклими осінніми полями, у нього в руках наган, і плювати йому на поручника, хто б він не був.

— Християнство, яке ви взяли за приклад, було не що інше, як позолочене оливо, —

зараз ми це знаємо, але скажіть, будь ласка, хіба християнство так таки й не відграло поступової ролі в житті людства? А справа в тому, що ви підходите до питання, як найчистіший ідеаліст, шукаючи в речах абсолютного, ну, скажімо, золота чи що. Звичайно, абсолютного в природі нічого немає, а тому ґрунт для скепсису, схожого з вашим — добрий... Для мене справа не в тому, з чого річ зроблена, а яку вона ролю може відіграти в житті... Ви викриваєте олив'яну природу держави національної, і для вас боротьба за неї є нуль. Коли мислити абсолютами, до іншого й не дійдеш. Ви забуваєте про поглядну вартість, а коли б ви про неї не забували, то вам було б ясно, що навіть невдала спроба будувати державу є плюс у балянсі ідеї національної держави. Коли б ви про це пам'ятали, то й позолочений годинник мав би якусь ціну, бо він все таки годинник, і може стати в пригоді людині... Ви кажете, що не тільки ми, а й більшовики замість золота мають позолочене оливо, але подумали ви про те, що в стремліннях робітничої класи навіть більшовицьке оливо є плюс у балянсі... Нехай паризьку комуни знищено, але скажіть, ця справа хіба не записана, як якийсь там плюс в історії певних ідей? Безперечно, це так; і коли б більшовиків скинули і владу перебрав би хтось інший,—то нікому несила Жовтневого пере-

вороту викреслити з балансу комунізму... Як бачите, ми з вами маємо протилежні погляди. Ви шукаєте абсолюту, а я на той абсолют чхати хотів, — не він мені важить, а поглядна вага речей.

— Діалектика значить?

— Так, коли хочете, діалектика.

— Діалектика в моєму розумінні то є найпохабніша система обкручування людей. Вона мені гидка, ваша діалектика...

— А мені смішні ваші абсолюти... Це щось подібне до квадратури кола й навіть гірше...

„Чого це я завзявся доводити?“ — подумав Чаленко, і почуття непоправної помилки занепокоїло його, — „хіба ж не ясно, що цей тип домагається його, Чаленкової, одвертості, бо інакше до чого тоді вся оця балачка із грою в щирість?“

Чаленкові захотілося втекти від цієї людини, щоб більш не зустрічатися, а піймавши себе на цій думці, він почав заспокоювати сам себе: „Злякався? Думаєш, що цей парубійко — геніяльний дойда? Кинь дурниці! звичайчівський собі інтелігент, та й годі... То ж тільки талановитий шпиг міг навмисне вести таку розмову, з розрахунком викликати на одвертість...“

— Мені пригадується, — почав поручник по довгій павзі, — один випадок з мого дитинства... Батько мене важив на десятичній важниці, а я зняв черевики і держав у ру-

ках... Я конче хотів зважитись без черевиків... Насилу батько розтлумачив мені, що, держачи черевики в руках, я все одно, що важусь у черевиках... Мені цей випадок пригадується завжди, коли хто говорить про діалектику...

— Чому? — не зрозумів Чаленко.

— А тому, що коли б Архімед був діалектик, то він, напевно, почав би будувати підйомну на землі, щоб повернути землю ж... На щастя, з Архімеда не був шарлатан і він обіцяв це зробити, маючи точку опертя поза землею...

— Але, даруйте мені, при чому тут діалектика? — вигукнув Чаленко своє запитання з пійтми.

— Я може неясно зформулював свою думку... Поясню... Творча особа, для виявлення своєї будівничої акції, мусить мати якусь абстрактну точку, з якої життя можна розглядати, як жучка на шпильці... Та точка мусить бути вища за всі умовності, хоча б вони і звалися ідеологіями... Такій особі, певна річ, нема чого шахраїти, взиваючи це діалектикою. Вона комбінує з розрахунком на тисячоліття... Це точка найвишого творчого скепсису, того скепсису, без якого немає ні геніяльного художника, ні політика, ні вченого... Ця точка, що лежить поза нормами, — далека від діалектики крамарів, що хочуть обшахраїти життя...

Поручник замовк несподівано, немов вщент виснажившись.

Чаленкові здавалося, що старшина чомусь побоявся доводити свою думку, а тому й сам утримався від оцінок цієї сумбурної теорії. Знов у голові зароїлися підозріння, і він ухвалив, приспавши поручника, непомітно зникнути. Навіщо ризикувати? І без того досить ризику. А поручник, безперечно, провадить розмову, щоб викрити його, та Чаленко не такий дурень, щоб датися обдурити себе!

Поручник так само щось думав. Видимо він задовольнився з розмови, вирішивши, що його бесідник дурень, і нема чого „метати бісер“, а краще спати.

Чаленко, уможуячись спати, намацав револьвера і підсунув його так, щоб вмить можна було при потребі вихопити. Хотілося ще подумати, та думки чіплялися одна за одну й ніяк не могли розминутися. Голова важіла і сон плував свою павутину.

Поручник, що мав вартувати, теж куняв тримаючи в кишені „парабелюм“.

Раптом павутиння сну розірвав несподіваний стук не то воріт, не то коліс і тупіт коной надворі. Поручник і Чаленко схопилися з місць, нічого не розуміючи. Кожен мав зброю наготові, але кінський тупіт потроху затих і монотонний шум дощу більше ніщо не порушувало.

Поручник підійшов до вікна і почав удив-

ляться у темні шибки. Знадвору давила вогка пітьма, криючи діла й речі.

— Що це таке? — пошепки промовив він.

— А дуже проста справа, — наші візники втекли!

Ця думка з'явилася в Чаленка майже разом із словами. Можливо, вона десь у підсвідомому чекала на слушний момент і тепер виявилася певна й безсумнівна.

— Не може того бути! — закипів поручник, але, подумавши, додав: — а втім, чорт його знає. Може й так, як ви кажете. Треба вийти подивитись.

Старшина відчинив вікно і обережно виліз у двір. Чаленко стежив за ним, аж поки той не зник у темряві. Потім став, очікуючи коло вікна.

— Нема ні коней, ні екіпажа... ворота відчинені... — прошепотів старшина, влазячи в вікно. Він помацки дійшов до ліжка, опустився на соломку.

— Сволота... — ледве чутно промовив він і злісно плюнув.

Через одчинене вікно вривалося нудне шарудіння дощу, і здавалося, що й там хтось у холодній пітьмі теж прокинувся й не може заснути, ворушачись на соломі. Чаленко тихо зачинив вікно і сів на своє ліжко.

— Становище кепське. Видимо, ця сволота прочула, що близько є банда, і втекла до неї... А коли справді банда недалеко, то нам небезпечно тут вилежуватись...

Поручник замислився й лежав, спершись на лікоть, спиною до Чаленка. Час-од-часу він глибоко зідхав, і Чаленкові здавалося, що поручник винуватить його за втечу візника.

„Чого доброго попадеш з цим типом у лежата до якоїсь ватаги, а там доведеться, що ти не той, за кого тебе вважають“, — думав він і шукав виходу. — „Треба майнути при першому зручному випадкові через вікно, а до світанку буду верстов за двадцять... Шукай тоді вітра в полі“. — І, наче впіймавши думки Чаленкові, старшина діловито-спокійно промовив:

— Треба нам, добродію, тікати, і як можна швидше. Що скоріше ми виберемося звідси, то краще. Правильно я говорю?

— Та й моя така думка... — згодився Чаленко і пожалкував, що йому на цей раз не вдасться розлучитися з поручником.

— Револьвери нам, звичайно, доведеться викинути, як тільки виберемося звідси, в усякому разі не пізніше ранку. Мені треба передягнутися, а от документа, чорт його знає, де добути!

— Я думаю, що коли б узяти попа за ребра, то в нього можна добути документа на вчителя... Напевне ж у нього печатки якісь є... Хоч завалящі... — подав думку Чаленко.

— Правда ваша...

Поручник, видимо, не думав гаяти часу.

Він устав і навшпиньках пішов до дверей, а через якийсь час почувся легенький стукіт у попову кімнату.

Довелося довго умовляти попа через замкнені двері, аж поки той одчинив їх і вийшов до поручника.

Вони щось довго розмовляли пошепки. Піп, очевидно, здався, бо в кімнату зайшов поручник і піп, що почав шпортатись у столі в шухлядах. Кімната, в якій спали подорожні, правила попові за кабінета, тому тут все було під рукою.

Поки піп готував документа для поручника, той не сидів дарма.

— У вас, пан-отче, певно є старі чоботи... я вам залишу свої, а ви дайте мені шкарбани якінебудь. Також штани потрібні, і може свита яка знайдеться...

Піп охоче пішов на обмін. Замість нової англійської шинелі поручник одержав стару семінарську, чоботи-шкарбани й старого кашкета. Поручник зовсім перемінівся.

— У мене, знаєте, в екіпажній скрині на всяк випадок костюмерія була й документ,— сказав він Чаленкові й ніяково усміхнувся.

„Он воно що!“ — подумав Чаленко, і жартівлива думка про позолочене оливо промайнула в його голові.

— Ну, пан-отче, тепер ховайте все це ба-рахло, щоб бува хто у вас його не надивав, а як пощастить,— я вам цієї послуги не за-

буду... Тушіть лампу... Ми через вікно, щоб ніхто не знав і не чув... Як хто спитає, кажіть: вночі виїхали...

Незабаром темні тіні вилзли у вікно й подалися у вогку темряву.

— Тепер пізно світає, і ми встигнемо до світу зайти верстов за п'ятнадцять...

— Мовчіть... Нас можуть почути... — пошепки відказав Чаленко.

Од незвички в чужих чоботях поручник ступав нерівно, і Чаленкові здавалося, що той от-от впаде в якусь чорну яму, повну густого багна, і навіки лишиться там...

Пройшовши городи, вийшли в поле й натрапили на зоране поле.

— Ходімо ріллею, то напевно вже ніхто не стріне...— пораяв Чаленко, нахилившись до поручника.

— Добре вам ріллею, а в мене чоботи спадають...

Подалися обніжками, ввесь час спотикаючись і кленучи і темряву, і дощ, і візників, і тисячі інших речей, що примушують отак поневірятись.

Хмари, як і раніше, застеляли чорним нерухомим камінням небо. Ні зірки, ні лросвіту. Спочатку садиноке світло з села було за орієнтаційний пункт, але воно чомусь зникло, видимо, заступилося якоюсь будівлею.

— Межа, здається, рівна і веде просто од села... Пильуйте поворотів...

Поручник у відповідь щось промугикав невиразне. Видимо, його мало тішило нове становище, та й втома брала своє.

— Хай йому грець, давайте спочинемо!

— Ні, спочивати не можна... Нам треба якомога далі зайти до ранку.

Ініціатива якось сама собою скупчилася в Чаленкових руках і це добре відчув поручник, плентаючись позаду, як заведена машина. Чаленко ступав впевнено й твердо.

Поручникові врешті почало здаватися, що його супутник буде так ступати довіку, а він прикований до нього сильною волею, волохитиметься напівтрупом, отупілим і кволим...

— На мою думку, нам треба звернути вбік угору, бо лощиною ми не скоро дійдемо до шляху... а от і обніжок!

Чаленко намацав ногою обніжок, але виявилось, що рілля кінчилася, і далі йшла толока.

Нарешті, благословилося на світ. На сході з червоної щілини визирнув німецький ранок. Ніч зіходила чорною кров'ю на багністі стерні і набряклі ріллі. Чорна полуда сходила з неба, і незабаром подорожні могли виразно бачити один одного, а коли дорога, справжня дорога, захлюпала багном під ногами, Чаленко помітив на стомленому обличчі поручника веселу посмішку. Він здивовано подивився на старшину, але нічого не промовив.

Навколо нікого не було, і подорожнім стало легше, бо можна, принаймні, розмовляти, не боячись, що хтось невидимий підслухає в пільмі.

— Покажіть вашого документа, що там вам піп написав... На всяк випадок треба знати...

В паперці значилося, що вчитель школи Вовчих хуторів командується по зошити для школи, а ім'я тому вчителеві — Назар Максимович Шмагайло.

— Ви, Назаре Максимовичу, бачу, стомились... Потерпіть — натрапимо на село й спочинемо. Спати будемо не ближче, як за сорок верстов од Вовчих хуторів...

— Як не ляжу, то дійду...

— Який же з вас військовий, коли так? Не можете пройти якихсь п'ятдесят верстов...

— Я такий військовий, як ви невійськовий... — зіронізував поручник.

— Цебто?

— Розумійте, як хочете...

— Ви хочете сказати, що я військовий?

— Я цього не кажу, але бачу, що так чудесно, вночі в незнайомій місцевості може орієнтуватися тільки військовий, та ще й не абиякий...

Поручник дивився на Чаленка й усміхався. Чаленко немов не помічаючи його погляду, оглядав місцевість і думав:

„Ну, що з того, що мене поручник піймав? Першої хвилі я можу його пристрелити, і

капут! Але потреби в цьому немає, а навпаки, треба, щоб поручник жив і був при ньому, при Чаленкові, принаймні доти, доки Чаленкові буде потрібно. Справді, він може кинути поручника, і міг це зробити ще вночі, коли б тоді не з'явилася геніяльна ідея, що нічого не лишила від наміру Чаленкового — тікати. Ні, поручник йому доконче потрібний, а от чи не усунути огнепальну зброю, щоб бува не трапилося якоїсь несподіванки?”

— Нам треба викинути револьвери, як тільки розвидниться... А то посвідкам нашим ніхто не повірить, знайшовши в нас зброю... недбало сказав Чаленко.

— А у вас хіба теж „липа“?

Чаленко спалахнув:

— А вам яке діло? Ну, скажімо, „липа“, то що з того? Тут ваше шпигунство ні до чого!

Поручник широкими очима дивився на Чаленка, і лице йому від образи зашарілося.

— Як... ви сказали? — перепитав він дзвінким од нервового зворушення голосом.

— Я сказав, що ваше шпигунство ні до чого тут! — сухо проказав свої слова Чаленко.

Поручник увесь смикнувся і правицею схопився за кишеню, де в нього лежав пістоль. Та незвичайний одяг заважав йому одразу вихопити револьвера, і доки він шпортився в кишені, Чаленко направив свого нагана в груди поручникові.

— Жадного руху! — попередив рішуче Чаленко.

Поручник похмуро дивився на супротивника.

— Поверніться до мене спиною і киньте револьвера геть. Я вам нічого не зроблю, коли ви це виконаєте... Раз!..

— Що ви думаєте робити? — глухим голосом спитав поручник.

— Я нічого вам злого не зроблю, повертайтеся і кидайте револьвера геть... Два!

Не виймаючи руки з кишені, поручник обернувся спиною до Чаленка й вийняв револьвера. Він на мить затримався, але Чаленко попередив:

— Кидайте, а то...

Поручник з силою одкинув револьвера на десяток кроків од себе й повернувся.

— Тепер одійдіть убік, — наказав Чаленко, і, коли поручник одійшов, він підняв „парабелюм“, вийняв з нього кулі й шпурнув їх у калюжу. Револьвера ж, узявши за дуло, шпурнув далеко в поле. Те ж саме Чаленко зробив із своїм „наганом“.

— Розумієте, пане поручнику? То пак, Назаре Максимовичу, так нам буде спокійніше подорожувати...

Поручник мовчки кинув на Чаленка важкий погляд.

— Ну, рушаймо далі... А то ми й так багато часу згаяли на цю комедію...

Край шляху, вибираючи сухі місця, ступали мовчки два учителі—Чаленко і Шмагайло. Утома почала вже переборювати ідебелого Чаленка і Шмагайла, що давно вже ледве волочив ноги.

День скаламутив свої фарби й розбухлим сірим трупом мок під дошем. Безлюдна рівнина навколо, і тільки верби, як відьми, вимахували своїм фантастичним волоссям і свистіли випаленими дуплами. Десь на обрії маячив хрест далекої церкви, і земля здавалася непривітною велетенською могилою...

— Тут спочинемо!—зупинився Чаленко коло поваленої верби і, зручно вмовившись, скинув свою торбу.

Шмагайло впав на гілку, як скинутий з плечей лантух, і через хвилину рішуче виголосив:

— Я далі не піду...

Чаленко мовчки odkривав банку консервів і накладав холодне варене м'ясо на скибку хліба.

— Снідайте!—подав він шматок поручникові.

Поручник підвів голову і байдуже подивився на Чаленка. Так само байдуже взяв він шматок і нерішуче тримав його в руці. Він ніби вагався чи їсти, чи кинути цей смаковитий шматок у калюжу й розтоптати з гіркою насолодою неправдиво скривдженої людини. Та він не кинув сніданку, а почав

їсти, і щодалі він їв, то жвавіше ставало його змарніле за ніч обличчя й очі набирали молодечого блиску.

— Уявити тільки, — промовив Шмагайло, — що я міг загинути „за правду!“ Ха-ха! „За правду“, як звичайний містечковий екстерн з героїчних аптекарських учнів!

Чаленко здивовано дивився на свого супутника. Чого він сміється, цей шпиг? Чого йому весело? Чи то він тільки удає веселощі? Але ні, Шмагайло сміється надто природно і в його сміхові немає нічого робленого...

— Я бачу, ви вже змінили своє попереднє вирішення далі не йти? — іронічно спитав Чаленко.

— Звичайно, піду! Якось непристойно поручникові української армії погібати в брудній калюжі, коло шляху, як псові бездомному.

Він знову засміявся, немов виголосив якийсь неймовірно смішний дотеп. Потім обличчя йому зробилося серйозне, він посунувся близько до Чаленка, і напівголосом, ніби боячись, що його може хтось підслухати, заговорив:

— Ви мене незаслужено образили... Ви назвали мене шпигом, ви, бездарний контррозвідник!

Сказавши це, Шмагайло, ніби засоромившись, замовк. Чаленко спокійно дожовував свого шматка й дивився на Шмагайла погля-

дом психіатра, що вивчає душевно-хору людину. Ні тіні образи на обличчі, жадних слідів реакції на Шмагайлові слова. Дожувавши шматок, він склав остачу в торбу й накинув її на плечі. Шмагайло сидів, похиливши голову, і дивився в землю.

— Пробачте... Я таки справді вас скривдив,— сказав серйозно Чаленко,— ви таки не шпиг, ні, ви просто... дурень!.. Ходімте!..

Шмагайло мовчки підвівся й пішов за Чаленком, сховавши в очах іскриночки сміху.

Та хоч Чаленко нічим не виказав свого занепокоєння од слів поручника, проте думка про ті слова не виходила з голови. „Чи він хотів відповісти, хоч і пізно, образою на образу? Чи справді він вважає його, Чаленка, за контррозвідника?“

Чаленко перебрав в умі всі сказані між ними слова за цей день знайомства, і не знайшов у тих словах нічого такого, що дало б привід поручникові вважати його за контррозвідника.

„Просто образити хоче! А коли побачив, що й я не реагую, — стушувався... А може це тільки спроба поскребти мене ножичком, щоб виявити мою справжню природу? Ні, це непохоже на цього парубка!“

Чаленко зовсім заспокоївся, коли поручник згодом заговорив:

— Я, звичайно, не вважаю вас за контррозвідника... Я хотів тільки вам відплатити...

Ну, звичайно ж, він, Чаленко, так і думав! То юнкерська природа поручникова заговорила й забажала сатисфакції.

О, Чаленко прекрасно розуміє цих двадцятип'ятилітніх офіцериків. Таких палких і сміливих... по-дурному, нездатних на довгу й уперту акцію справжньої боротьби. О, він прекрасно розуміє!

Чаленко не міг бачити обличчя поручникового, що йшов позад нього, а коли б він бачив, то помітив би іронічну насмішку, що боязко прослизнула в куточках поручникового рота...

На тому боці, куди йшли подорожні, хмари край неба розійшлися і подув вітер, немов хтось підняв сіру завісу, що перетинала шлях вітрам. Дощ перестав, і подорожні ступали вільніше.

Верстви минали одна по одній і день ішов тими степовими верствами до скону.

Хоч дощ і перестав, та вітер приніс несподівану неприємність. Над вечір вода в калюжах почала шерхнути і в повітрі закружляли білі пушинки снігу. Це було справжнє свинство для подорожніх, бо їхня одежа була мокра до останньої ниточки. Чаленко злісно вилаявся на адресу небесної канцелярії і швидше заступав. Поручник ішов мовчки, аж поки не дійшли до села.

— Тут вже ми заночуємо! — промовив він бадьорим голосом.

— Розумні слова, як то кажуть, приємно й слухати!— відповів Чаленко.

Після довгих переговорів з господарями вони, нарешті, впросилися до однієї хати на ночівлю.

Селяни нічого не знали, що діється навколо і хто в сусідньому селі. Зв'язок якимось сам собою втратився, боялися не то, що ітти кудись далі свого села, а й відходити далеко від власної хати. До того ж і година стояла непідхожа для подорожів.

— Може й більшовики, а може Диника... Бог його святий знає!— казав господар хати на запитання, яка влада в сусідньому селі,— так більше на те похоже, що там петлюри ще й досі.

Раннім ранком Чаленко розбудив поручника, і вони, одягшись у просохлу за ніч одержу, рушили в дорогу.

Замерзлі калюжі за ніч заповорило снігом і тоненький льодок свіжо похрускував під ногами. Над полем нависла морозна імла, а з неї час-од-часу виринали дикі обриси дерев, на мить зупинялись перед подорожніми, і так само, як із'являлись, непомітно зникали десь у темряві.

Йшли мовчки, аж поки в досвітніх присмерках не завиднілося село.

— Тут перепочинемо й поснідаємо,— сказав Чаленко, а поручник у відповідь щось невиразно мугикнув.

Та поспідати не довелося. Несподіванка чекала на них у цьому селі, причаївшись під крайньою хатою.

— Хто йде? — почули вони сердитий вигук і зупинилися.

Держачи рушниці наготові, до них наблизилось дві постаті.

— Документи!

Чаленко й Шмагайло подали свої посвідки, і той, хто питав, уважно почав їх переглядати. Та надворі ще не розвиднілося, і він, нічого не розібравши в посвідках, спитав:

— Хто ви такі?

Чаленко почав пояснювати, що вони учителі і йдуть у своїх справах...

Не віддаючи посвідок, постать з рушницею наказала:

— Ідіть за мною! — а обернувшись до товариша, додала, — доглядай ззаду!

„Заарештовані!“ — промайнула Чаленкова думка і чи не така сама думка була і в Шмагайла. Але хто ці люди? Жадних ознак не можна було примітити, а сіра шинеля й рушниця були у всіх арміях, та й не тільки в арміях!

„Оце вже чорт його знає, що й за металі!“ — промайнула жартлива думка Чаленкові, і він сам собі усміхнувся. „Не розбереш, чи то позолочене оливо чи поолив'янене золото!“

Через кілька хвилин вони зупинилися коло сільської „розправи“, і передній ступив на

ганок. З одчинених дверей у сінці впало пасмо світла і там у кімнаті можна було бачити сонну постать, що, куняючи, схилилася на стіл перед лампою.

Коли вони ввійшли до кімнати, з кутків підвелось ще кілька чоловіка й повільно обступили прибулих.

— Що за люди? — протираючи очі, спитав той, що сидів за столом.

Посвідки подорожніх знову почали розглядати тепер уже при лампі, а Чаленко й Шагайло стояли й очікували. Нарешті, той, що читав посвідки, повернувся до арештованих і суворо спитав:

— Ви що ж це — через фронти шляєтесь? Шпики? Га? Обшукайте їх, хлопці! — наказав він озброєним.

„Хто ж вони такі?“ — билось в головах арештованих і не знаходило відповіді.

— Петлюрівці? — знову звернувся до них той, що сидів біля столу.

„Більшовики!“ — промайнуло в Чаленковій голові.

— Товариш комісар, — звернувся один салдат до старшого, — хай собі люди йдуть... Аджеж учителі, кажуть...

Тепер уже не було сумніву ні в Чаленка, ні в Шагайла, що це були більшовики.

Чаленко всебічно обміркував свій маневр за час подорожі і тепер в очах йому світилася рішучість сильної людини. Поручника

непокоїла легенька ніякова посмішка і він ніяк не міг її одігнати.

„Дурень, ще й усміхається!.. Певно кішки по душі шкребуть, а він фасон гне...“—думав про свого супутника Чаленко, і нестерпна огида та зненависть до поручника виростала з темних кутків душі й каламутною повіддю заливала його свідомість.

А поручникові очі горіли сміхотливими іскорками і гаряче вдарили в обличчя Чаленкові, коли погляди їхні зустрілися.

Комісар не звернув уваги на салдатові слова і, не розпитуючи далі, наказав посадовити подорожніх у сусідній кімнаті й тримати під вартою.

— Потім розберем... Та дивись, щоб вони не розмовляли один з одним,—наказав він вартовому.

Їх посадовили в одній кімнаті, але в різних кутках, а посередині на ослоні сів вартовий.

Подорожні чули, як на вулиці стугонили колеса й іржали коні. Видимо, проходило військо.

Чаленко спробував заговорити з вартовим, та одразу мусів був замовкнути, бо той зробив загрозливий рух і мовчки підніс рушницю. З освітленої кімнати згодом зазирнув комісар і наказав:

— Веди арештованих у сторожку, тут розташовуватиметься штаб...

До вартового прилучилося ще двоє з рушницями і повели арештованих до сторожки.

Тільки по обіді про арештованих згадали. Першим повели на допит до штабу Чаленка. Слідчий, одсунувши в бік посвідки заарештованих, запитував, занотовуючи на аркуші паперу відповіді:

— А учителя Шмагайла ви знаєте? — спитав, нарешті, слідчий і взяв у руки одну з посвідок.

Чаленко посміхнувся і промовив, твердо вимовляючи, як добрий учень на іспиті:

— Такого учителя я не знаю, але знаю, що під цим ім'ям криється, маючи фалшиву посвідку, поручник петлюрівської армії, Конацький. Як ворог петлюрівців і прихильник більшовиків, я це доводжу до вашого відома..

— Конацький? Василь Конацький? — перебив його слідчий.

— Ім'я я його не знаю, але прізвище добре згадав... — Чаленка неприємо вразило, що слідчий знає ім'я супутника.

— Гаразд, — промовив слідчий, — одведіть арештованого до сторожки і приведіть другого, — звернувся він до вартового.

Чаленко ішов, високо піднявши голову, і відчував у грудях радісну бадьорість грача, що напевно виграє партію... „Але з якого боку“ слідчий знає Конацького?“ — непокоїла його думка.

Конвоїр пропустив у кімнату Шмагайла й

здивовано стежив, як слідчий підхопився з стільця і широко, немов для обіймів, розставив руки:

— Конацький! Вася! Якими вітрами?!

Вони тисли один одному руки і, як то буває при несподіваних зустрічах друзів, сміялися один одному, не маючи слів висловити свою радість. Нарешті, слідчий повів „арештанта“ до столу і посадив поруч.

Двоє за столом жваво ділилися думками і вражіннями, а вулицею села стугоніли ковані колеса гармат, тупали й іржали коні та чулися вигуки людей, що йшли і їхали кудись на південь.

Коли минула гострота несподіваної зустрічі, Конацький схаменувся:

— Ну, годі! Увечері поговоримо про кам'янецьких товаришів, а тепер швидше до „Особливого відділу“.

— Зажди ж, поки сідлатимуть коні, треба кінчати з тим... як його? — слідчий узяв одну посвідку, — Чаленко!

— Що ти про нього скажеш?

— Щодо Чаленка, то в мене таке вражіння, що це один з пацюків, що тікає з корабля перед загибеллю. Його поведінка в усякім разі довіри не викликає... За час подорожі я вживав усіх заходів, щоб викликати його на одвертість, але він, — як замутований... „Брав“ я його і на філософію, і на несподіваність, але він, — хоч би тобі слово!..

— А тобі не здається дивним, що цей супчик без усякої здавалося б потреби виказав твоє інкогніто?

— Як виказав?

— Та дуже просто, — сміючись, відказав слідчий, — особа, каже, що має посвідку на ім'я Шмагайла, є насправді Конацький!

Конацький од здивовання аж підскочив на стільці, а потім, немов ловлячи якусь думку, зсунув брови на перенісся.

— А знаєш, поведінка справді підозріла! Коли він учитель, як значиться в посвідці, то йому нема чого боятися, коли ж він має фалшивку, то тоді... — Конацький знову замислився.

Служба в петлюрівській армії і робота в підпільній партійній організації і повсякчасний ризик, зв'язаний з виконанням партійних доручень, призвичаїли його думку до розв'язання найскладніших ребусів.

Тільки вмючи усвідомити собі становище з натяків, зорієнтуватись в обставинах по одній фразі, можна було з честю виконувати небезпечну роботу революції в тилу у воєра.

Конацький потер собі лоба:

— Так, я певен, що це рибка не абияка! Ти уявляєш, що він ціною своєї голови хотів купити вашу довіру? Непогано придумано!

Коли Чаленка покликано на допит, Конацький вийшов у сусідню кімнату. Звідти

він чув, як слідчий ставив питання, а Чаленко відповідав на них.

Потім двері у кімнаті стукнули — видимо, хтось, увійшов.

Конацький у щілину одхилених дверей бачив якусь постать у міському пальті й селянському капелюсі.

— Пождіть, товаришу! Я зайнятий! — сказав слідчий одвідувачеві, а сам знову щось спитав арештованого. Та запитання слідчого перервав одвідувач у капелюсі.

— Йй же богу, Лапського піймали! — вигукнув він не то здивовано, не то радісно.

„Лапський!“ — немов штовхнуло Конацького в груди, і він вийшов із своєї схованки.

— Лапський, ти кажеш? — спитав Конацький у одвідувача.

Арештований прикипів до місця, обличчя зробилося кам'яне, тільки очі перебігали по людях, по вікнах, по ддверях, як два зацькованих звіря, шукаючи порятунку.

— Авжеж Лапський! — з усмішкою сказав чоловік, і потім з лютістю додав: — він же мене розстрілював, гаді..

— А, он як! — промовив слідчий і одстібнув кобуру револьвера.

Конацький підійшов до слідчого, що видимо не знав, хто такий Лапський, і щось сказав йому на вухо.

Тільки тепер Чаленко помітив Конацького.

В очах йому на мить промайнуло здивовання й змінилося на досаду людини, що так по-дурному програла гру...

Метким оком розвідника Чаленко оцінив ситуацію і, з сарказмом, властивим тільки людям, засудженим на страту, промовив:

— Що ж, пане поручнику? Позолочене оливо, кажете? Може й оливо, може й позолочене, а може й золото... поолив'янене!..

ТВАРИНА

I

З маленького домика край овочевого саду вийшов мужчина такий високий, що дивувало, як він, в тому домі буди, не пробив головою даху.

Ще дивніше, що його плечі пройшли через вузькі сінешні двері, а ноги не провалилися на трухлявих дошках ганку.

Мужчина пройшовся по стежці перед домом і зупинився коло клітки, в якій сидів лякливий крілик і гриз вербові пагінки. Клітка була з міцної дротяної сітки, такої міцної, що могла втримати лева, і крілик од того здавався ще ніжніший у своїй пухнатій безсилій ніжності.

Мужчина нагнувся над кліткою, відчинив зверху маленьку квартиру і витяг крілика назовні. Держачи на лівій руці, він правицею гладив звірка, а крілик шулився й заривався носом під пахву.

Зарослі стежки саду сіріли, і там, де ступали босі ноги велетня, лишались чорні сліди.

Мужчина йшов стежкою поміж яблунь, рясно вкритих недозрілими овочами, і в його

глибоко запалих очах на виснаженому обличчі грала усмішка людини на одужанні.

Потроху домок закрили яблуневі віти, і мужчина зупинився коло огорожі. Зіп'явшись навшпиньки, він подивився туди за підгнилий паркан і оглянув невеличкий город.

Все було гаразд на тому клаптику землі, засадженому картоплею, помідорами, капустою й огірками, і людина весело засвистала бравурного мотива.

— Ну, як тобі спалося, Королівно? Чи не страшно самій? Га? — говорив мужчина до крілика і гладив йому спинку. Крілик знав, що вони вже коло городу, де господар почастиє його капустяним листом, і підняв вуха.

Так бувало кожного ранку, і тільки поворот не подобався кріликові, бо знав він, що знову доведеться сідати до клітки до самісінького завтрашнього ранку.

Тимто він кілька разів спробував вирватися та, коли в цьому не пощастило, заспокоївся і принишк.

— Що, Королівно, побачила марність зусиль? Ух ти, дурненька тваринка! Не варт пручатись! Над тобою тяжить невмолима доля.

Велетень усміхаючись пройшов повз клітку, і Королівна здивувалась, що він не зупинився, а попростував до домика край саду.

Ближчі до житла доріжки були присипані піском, і він хрумтів під ногами свіжим ранковим хрумкотом, а з височини людського

погруддя Королівні було видно маленький ставок за деревами праворуч, високий паркан навколо саду, а там, у даліні садової доріжки, знайомий будиночок з кількома сарайчиками, що свого часу були курником, свининцем і коровником. Тепер у тих сараях нічого не було, крім старих, ні на що непридатних поламаних меблів. Тільки в колишньому курнику зберігався нескладний струмент, що ним велетень орудував на городі й в саду.

От уже й ганок маленького домика. Він, цей домок, був колись пофарбований у червоне, та час злизав тую фарбу і тільки де-не-де залишив бурі плями її. Потужний час не помилював і претензії на „стиль“, що од нього залишалися різьблені колонки на ганкові та випиляні з шальовки орнаменти під дахом.

Коло ганку чорніла надвірня плита, вимурована з цегли, з високим чорним димарем, і Королівна, побачивши цю споруду, злякано сховала носа під пахву.

— Що, Королівно, злякалася моєї фабрики? Не бійся, тебе на тій плиті смажити не будемо... Тьотя Тіна на тебе заповіта поклала... Будеш її нащадка втішати... Будеш, Королівно?

Королівна рижукнулася під пахвою і тільки, як заскрипіли підгнилі дошки під ногами, вона озирнулася навколо та, крім широчен-

них плечей господаря і дверей кімнати, нічого не побачила.

В сіпцях пахло лемкою цвіллю дерев'яного помешкання, а в хаті до тих запахів прилучався запах убогого людського житла, там було таке безладдя, ніби мешканці щойно приїхали або збиралися виїздити.

Мужчина вступив до кімнати навшпиньках і тихо підійшов до ліжка, де лежала жінчина, закутана в ковдру. Вона спала, повернувшись до відчиненого вікна, і обличчя її промовляло за неспокійне життя. Мертвотні синці під очима, загострений ніс та скорботні рисочки коло рота свідчили за фізичні страждання та нервову перевтому. Каштанове волосся її розсипалося по подушці, а рука поверх ковдри була немічно-прозора й тонка.

— Тьотя Тіна спить, — прошепотів мужчина на вухо кріликові, і той прищулився од лоскоту.

— Хто тут? — спитала спросоння жінчина і підвелася на лікті. Побачивши Королівну, вона усміхнулася заспаними очима. — А, це ти, лохматко! Ну, йди до мене!

Королівна вислизнула з великих, як роґачі, рук велетня, стрибнула на підлогу і забилася під ліжко, а він нахилився над жінчиною:

— Ну, як ти себе почуваєш?

— Яюсь мені погано... Оце заснула, але

вже зараз мене канудить... я певно збожеволію...

Важко дихаючи, жінчина лягла на бік і дивилася кудись у далину за вікно, де червень пишався сонцем і квітами—і не було йому ніякого діла до хорої вагітної жінки. Ця байдужість обурювала жінчину, і вона заплющила очі, щоб не бачити соняшного дня і грайливих горобців на куші за вікном.

— А коли це може статися? Га?—спитав мужчина і застиг в сподіванні відповіді.

— По-моєму, через місяць... Алеж, як їсти хочеться!—з мукою в голосі перебила сама себе Тіна.

— Так, може, тобі щось приготувати?

Тіна мовчала, і ця мовчанка невимовно гнітила мужчину. Може, він щось не так сказав або не так зробив, а може він своєю присутністю дратує Тіну?

Тіна почула слова, сказані чоловіком, але в її уяві пронеслася згадка про гидку їжу і їй ще більше занудило од цих думок. Вона тільки мовчки махнула рукою й одвернулася до стіни.

Довгі місяці фізичної муки нервової вагітної жінки вщент виснажили Тіну, а до тих нестерпних фізичних мук прилучилися муки за майбутню дитину, її першу дитину, якій готує невідому, таємничу, але запевне злу долю, це голодування.

В той час, як її чоловік, стомлений за день

незвичною важкою працею та систематичним недоїданням, спить важким сном каторжника, Тіна довгі ночі передумує свої тяжкі матерні думки. То вона бачить свою майбутню дитину без пальців у наслідок голоду під час вагітності, то в уяві повстають тупі очі рахітичного ідіота, що цілими роками буде мучити її молоде життя...

І як починала матерня думка кружляти навколо майбутнього дитяти, то вже не було сну Тіні. Вона вишукувала причин, через які голод не відіб'ється на її дитині, вишукувала безнадійно, як хтось, умираючи від спраги, шукає в пустельних пісках крапель води.

— Велетню, коли ж усе це скінчиться? — розпачливо запитувала Тіна, і на очах їй бриніли сльози.

Він не знав, коли „це“ скінчиться. Він мовчав, цей велетень, і Тіні здавалося, що його мовчанка — то мовчанка могили над її молодою долею. Немає порятунку, немає просвітку, немає й не буде.

— Не журись, Тіно, сьогодні в нас буде хліб, і навіть сметана! — сповістив він дружину, і йому захотілося, щоб це звеселило жінку.

Тіна посміхнулася, але од згадки про їжу їй завадило, вона зблідла й одкинулася на подушку. Зволодавши з собою, Тіна промовила:

— Гаразд, я дуже рада...

— Ну от, я ж завжди кажу, що все обійдеться і буде гаразд! Ти в мене велика песимістка!

Велетень почав ловити Королівну, а вона забилася в найдальший куток під діжком і не давалася до рук.

— Зажди, я тобі намну вуха! — погрожував він і нарешті впіймав пухнату Королівну.

— З Королівною буде бавитись наш маленький, — промовила силувано Тіна. — От маленький намне вуха Королівні... — Приступ тошноти знову скривив обличчя жінці.

Мужчина, як завжди, був спокійний і лагідний, як лагідні всі дуже здорові люди, мало терті життям. Він, навіть бачачи страждання жінки, реагував на них, як на щось нормальне, без чого ніяк не можна обійтись, а тому власне й хвилюватись нема чого. Треба довірити все часові, бо з часом, як відомо, нормально проходить вагітність і зникає хоробливий стан. То нічого, що їм доводиться трохи голодувати, ну, якихсь там три-чотири дні інколи не вистачає хліба, але все одно вона багато не з'їсть, а він і без хліба виживе...

От що немає соли — оце кепсько. Маляті сіль потрібна, але він, велетень, — ботанік, і знає, що в помідорах соли вистачить, молода ж картопля хоч і несмачна без соли, зате має багато крохмалю. Одне слово, за

аналітичними підрахунками, малятї вистачить всього і боятись каліцтва нема чого. Чоловік прочитував Тіні цілі лекції, і це давало їй змогу відпочити від думок і трохи розв'ятись. Тіна охоче слухала й інколи всміхалася його словам, як наївним дитячим вигадкам.

Вловивши Королівну, велетень сідає край ліжка й починає оповідати.

Ліжко вгинається під великим тілом мужчини, і Тіні стає затишніш, немов вона сховалася за великий мур, і мур той захистить її від усіх нещасть і негод.

Велетень розповідає повільно з довгими ліричними відхиленнями, інколи усміхаючись своїм словам, а інколи насуплюючи брови. Він насуплює брови саме тоді, коли треба було б усміхатися, і всміхається, коли належало б насупити брови. За його словами виходило так, що людям на землі не вистачає тільки доброї волі раювати. Всі дані для раювання є, і він раював би хоч би і зараз, коли б можна було повернутися до інституту, висиджувати годинами в прекрасних вегетаційних домиках, де так багато сонця і рослинних випарів, і вранці та ввечері голубити свою Тіну...

— А ще він буде водити за малесеньку ручку маленького... О, він не пожалкує за найкращою квіткою в своєму вегетаційному домику і зірве її для малого... Так, зірве,

навіть і тоді, коли йому це порушить науковий дослід..

— Ні, не треба порушувати наукових дослідів,— каже Тіна, — треба якнайшвидше повернутися до інституту...

Звичайно ж, вони незабаром повернуться до інституту. Велетень не має в тому сумніву. Вони скоро повернуться на свою інститутську квартиру і будуть жити так само, як і до цього жили..

— Я хочу встати, допоможи мені,— попрохала Тіна і заворушилася на ліжку.

Велетень допомагає жінці своїми невковирними руками, а вона докоряє чоловікові за невправність. Нарешті жінка встала з ліжка й одяглася. Це знесило її так, що вона знову лягла і, тільки віддихавшись, встала й пройшлася по кімнаті.

Тіна ступала важко, незвично важко, а великий живіт коливався під шаллю. Обличчя стало ще блідше, а плечі немов стулилися од холоду.

— Не дивись на мене... — Тіні невимовно було соромно перед чоловіком за своє каліцтво, і вона рада не показуватись йому на очі. І тепер вона шарлася, як дівчинка од стидного, і ніяково закриває живота блідими руками.

— Я піду по хліб... Сьогодні, казали, о десятій годині спечеться. Ти побудеш сама?

Тіна рада була, що велетень нарешті йде і вона лишиться сама.

— Дай мені Королівну...

Жінка гладила пухнатою звіркою і думала свої думки, такі звичні й безладні, як і ця кімната, що її ніяк не може прибрати Тіна.

— Ну, йди погуляй, — випустила вона на підлогу Королівну, а сама заступала до ліжка. Раптом за дверима розітнувся вереск звіряти, і Тіна тепер тільки помітила, що чоловік не зачинив за собою двері і Королівни в хаті не було.

„Схопила кішка!“ — подумала Тіна і шарпнулася до вікна. Серце їй завмерло: в далині садової стежки біг великий рудий собака, а в зубах його теліпалося пухнате тільце Королівни. Тіна зойкнула не своїм голосом, але рятувати не було кому. На безлюдному кутку селища ніхто не почув її крику.

Сльози відчаю залили Тініне обличчя і вона, ледве дійшовши до ліжка, впала на нього. Очі заслала темна пелена, до горла підкотився задущливий клубок і їй знову завадило.

II

Велетень прийшов через годину, шльопав босими ногами по ганкові. Він приніс із собою цілий мішок хліба і безліч соняшної бадьорости. Мішка він поставив коло столу, а бадьорість свою почав виливати в словах.

— Королівну собака задер... — промовила Тіна, повернувши до чоловіка заплакане обличчя.

— Який собака? Коли? Як? — Велетень нахилився до Тіни, вона охопила його шию руками і притисла кудлату голову чоловікову до грудей. Тіна плакала так, наче не крілика схопив собака, а її дитину.

— Заспокойся, Тіно, я дістану другу Королівну... Ну, не плач же, тобі не можна так хвилюватися!

Тіна здригалася од сліз, а велетень, як завжди в таких випадках, не знав, що робити, і сидів, розставивши руки. Потім він устав і почав викладати з мішка принесене.

Його руки великі, як рукавиці боксера, любовно брали хліб і клали на стіл. Які прекрасні ці хлібини! Він ніколи не відчував своєрідної краси звичайного житнього хліба, а тепер вдихає ту красу широкими ніздрями і всмоктує очима і відчуває на смак. Один, два, три, чотири хліби... Аж цілих чотири хліби! Таких рум'яних, запашних і теплих, що дивно стає, як то можна було їх міняти на золотого годинника та й ще давати на додачу цілу сулію справжньої сметани! Що то за дурні люди, що можуть такі багатства міняти на якогось золотого годинника!

Мужчина відчув ніяковість так, — ніби він обдурив людину, давши за чотири буханки житнього хліба й сулію сметани золотого го-

дивника. Алеж він те робить не для себе. Коли б для себе, то було б ганебно. Він це, запевне, нечесне діло робить для Тіни і для майбутнього маляти, що тягне з Тіни всі живі соки. А він же батько і мусить добувати все для свого маляти. О, він прекрасно розуміє свої батьківські обов'язки!

Запах свіжоспеченого хліба пішов по кімнаті і дістався Тіниних ніздрів. Вона повернулася до столу і витерла сльози. Їй до млости хотілося їсти отой запашний хліб, вона б з'їла цілу буханку його, та раптом Тіну заканудило, і вона жестом одмахнулася од їжі.

— Бідна, бідна Королівна! — промовила Тіна, заспокоївшись, і чоловік зрозумів, що причина хвилювання жінчиного — в тому, що собака задер Королівну, і в ньому з темних закутків свідомости піднялися чорні випари лютої зненависти до того невідомого собаки, що задер Королівну і порушив спокій Тінин.

— Заспокойся, Тіно, — казав він свою звичайну фразу, — я знайду собаку, і він не буде більше дерти Королівен...

Почату хлібину чоловік залишив у кімнаті на столі, а решту взяв в оберемок і одніс до комірчини поруч із сінцями. Та комірчина була маленька, з невеличким вікном угорі і двома полицями. Велетень поклав хліб на полицю і старанно накрив його мішком, щоб не черствів, а сам пішов до саду, попереду

зазирнувши до кімнати. Тіна спала, і він тихо зачинив двері, виходячи на ганок.

Червневий день буяв над садом і, як веселий марнотратець, розкидав соняшне золото по землі.

Яблуні жадають того золота!

— Натє вам, хороші яблуні, золота!

Трава хоче соняшної винагороди за те, що стелиться під ногами?

— На тобі, траво, бери, скільки забажаєш!

Веселі пернаті музики звеселяють недаремно?

— Натє вам, горобці й жовни, стонадцять жмень огняного рідкого металю!

Навіть пуголовки в копанці висунули свої голівки з брудної води до соняшних багатств і каламутять воду дурними хвостиками.

— Натє й вам, чудернацькі тваринки, сонця, щоб у вас, крім хвостиків і голівок, вирости тулубці!

Велетень-багатій ішов по гарячій землі і всміхався собі в серці. Цей день такий щедрий на сонце, що велетень відчуває себе ніяково — так, ніби взяв собі щось валежне іншим. Він подивився на свої босі брудні ноги, на замазані землею штани, на перкалеву сорочку й усміхнувся. Йїбогу, йїого босі ноги — як у верблюда, а весь він схожий на придуркуватого юродивого, що зиму й літом ходить босяком.

Земля гаряча від сонця і на серці в лю-

дини тепло. Тіна поїла поживного хліба і спить тепер спокійно, і його маля тягне ті соки, що втворились з хліба... Яке воно буде, те маля? Певно таке пухнате й рожеве, що його страшно буде взяти в руки?

Мужчина усміхнувся собі в шорсткого вуса і пішов на город. Картопля вже цвіла, а помідори визрівали під сонцем, червоніючи лискими ребрами. Незабаром вистигнуть дині, що їх так дбайливо доглядав велетень. Капуста зав'язує голівки, а огурки на огірках як косиці маленьких дівчаток.

Міркування ці перервав рудий собака, що промайнув з ділянки, де росли дині.

„Чи не цей самий собака задер Королівну?“ — подумав мужчина і, запримітивши його, ухвалив розпитати Тіну. Він підійшов до динь і нагнувся над напівдозрілим плодом. Диня була погрижена собачими зубами.

— А, так ти так! — вголос промовив господар, і серце його забилося люттю до рудої кудлатої тварини. Він ладен був бігти за собакою, щоб жорстоко побити його, але собака був далеко і мужчина стримався.

Він ішов до домика і не помічав тепер ні сонця, ні тепла. Мстиві думки чорною пеленою обволікали його мозок, а в уяві плигав рудий чотириногий ворог з лякливими голодними очима.

— Той собака рудий і кудлатий? — спитав він Тіну.

— Так, рудий і кудлатий...

— Ну, я його спіймаю! Він не втече моїх рук!

Мужчина вийшов на двір і почав готувати дрова коло надвірної пічки. Треба було щось зварити на обід, він думав над цим з напруженням винахідця, що ніяк не довершить своєї синтези. В комірчині є сухі гриби й лавровий лист. Гриби й лавровий лист не давали ніякої путящої комбінації. От ще він забув про молоду картоплю, викопану вчора,— вона збільшує число комбінацій. Може вийти картопляна юшка з грибами або картопляна юшка з лавровим листом. Або з тим і тим разом.

Ах, ледве не забув! У нього ж є ще мабуть з ложку гречаного борошна, що він його ховав для Тіни! Тіна тепер все одно не буде їсти набридлих гречаних галушок, і він використовує те борошно для сьогоднішнього обіду.

Але борошна було замало, і він придумав підмішати до нього житніх висівок і таким робом збільшити масу галушок.

Огонь весело тріщав у грубці і на плиті варилася неймовірна комбінація з молодої картоплі, грибів, галушок і лаврового листу. Лавровий лист давав приємний запах, смачно лоскотючи ніздрі велетневі, що сидів і помішував вариво в каструлі. Раптом поблизу щось зашарудило в кущах, і рудий лохматий

собака, побачивши людину, кинувся навтьоки вздовж садової стежки.

Як несамовитий схопився велетень і побіг навдогін за собакою. Собака біг, прищуливши вуха, а за ним гупали, як телеграфні стовпи, ноги велетневі, а рука вимахувала якимось кийком. От-от наздожене двоногий ворог і розчавучить своїми страшними, як смерть, ногами. Собака зробив надмірне зусилля і переплигнув через паркана. Аж тепер велетень став і отямився. Погляд його звернувся в бік правиці і в очах зазолотилася усмішка — в руці був ополоник, що він мішав вариво. Ця смішна пригода розвіяла гнів мужчины, і він пішов назад з освіжілим серцем.

Каструля з галушками кипіла, і в ній лишилося не більше половини юшки.

„Чорт-зна що! Якийсь собака не дає спокою! Ні, треба щось придумати!“ Розвіяні було хмари гніву потроху знову почали скупчуватися, аж поки зовсім не закрили веселого сонця гумору.

Велетень взяв каструлю з варивом і пішов до кімнати. Тіна не спала, а, почувши пахощі вареного, застогнала:

— Велетню, винеси, якщо твоя ласка, з хати цю гидоту! Я не можу...

Од пахощів лаврового листу її вернуло, і велетень прожогом вискочив на ганок. Він примостився на сідцях і жадібно їв свої

галушки, аж поки в каструлі нічого не лишилося.

Бідна, бідна Тіна! Коли б вона вже швидше стала на ноги! Коли б уже швидше кінчилося перебування в цій дірі! Який він буде щасливий кинути ці знамениті дачі і знову прибрати людського образу і працювати в своєму привітному вегетаційному домику там, в інституті! То будуть щасливі хвилини! Він не буде варити цих гидотних галушок, а їстиме прекрасний смердючий віхтем борщ в інститутській їдальні! Ах, як він, той борщ, прекрасно смердить проти цього огидного варева, його ж до того завтра вже не буде!

Поклавши каструлю на місце, мужчина зайшов до кімнати і винувато мовив:

— Я піду на півгодинку в селище, дізнаюсь, як воно там... Які новини...

III

Велетень повернувся веселий і своїм настроєм помітно вплинув на Тіну. З його слів виходило так, що якийсь тиждень-два він буде в місті і негайно забере її звідси. От тільки поладнають колю, і він майне!

Веселі зайчики вилискували йому на обличчі, а коло очей залягли добрі зморшки, як промені його світлих надій.

— Я їсти хочу... — сказала Тіна і вибачливо всміхнулася. Господар кинув розповідати і пішов до комори. Повернувся він

вкрай стурбований, держачи шматок хліба в руках.

— Ти розумієш, яке свинство? Собака з'їв майже цілу буханку!

Велетень розлючено ходив по кімнаті, нервово розмахував руками і лаяв усіх собак на світі. Він ніколи ще не був у такому збудженому стані і справляв кумедне враження, як і всі добродушні люди гніваючись. Тіна їла сметану й усміхалась:

— Ну, чого б я хвилювалася? Ще ж дві буханки зосталось...

— Але яке нахабство! Яке нахабство! Це чорт його знає що!

Нарешті, використавши весь свій убогий лексикон гнівливих слів, велетень відчув себе безсилим, як салдат без набоїв, і стомлено сів на незручний стілець, зсунувши брови на перенісся. На лобі й коло рота йому залягли незвичні шорсткі зморшки, а засмагли великі руки стислися в пудові кулаки. Він сидів мовчазно і важко думав і думки його живилися мстивими почуттями.

— Ну, гаразд...—промовив глухо велетень і, підвівшись із стільця, заступав до дверей.

В комірчині він узяв два хліби, поклав їх у мішок і причепив високо на гак під стелю. Потім одчинив двері комори і пішов садовою стежкою, весь час озираючись назад. Дійшовши до лавки, він сів і почав очікувати на рудого собаку, на ту мерзенну тва-

рину, що віднімає поживок його ненародженої дитини. Він сповнився первісного захвату боротьби за продовження роду і ладен був перегризти горло звірові, п'ючи солодку віху з передсмертних корчів ворога. Його добродушне голомозе серце немов обросло шерстю і важко розгонило кров, а руки прагли напружень боротьби і стискалися нервовими корчами.

Тоненька плівка тисячолітньої культури, що обволікала інтелект і чуття велетня, раптом спала, і він тільки перкалевою сорочкою різнився від свого печерного предка.

От велетень спалахнув мисливською радістю, побачивши рудого собаку коло ганку своєї квартири. Тепер він добре роздивився: то була сучка, з одвислими сосками, така кудлата, що шерсть їй спадала з боків і висла неохайними патлами. Вуха її стриміли, як у вовка, а очі лякливо нишпорили.

Собака зупинився коло ганку і нюхав повітря.

Озирнувшись кілька разів, він несміливо ступив на сходи ганку і незабаром зник за дверима в сінцях.

Швидкими кроками людина попрямувала до домика й зачинила комору. Собака люто завищав за дверима і зашкрябав пазурами, але то були марні зусилля. Тоді тварина завилала голосно, немов кличучи на допомогу, і нарешті, зойкнувши, затихла. Там десь, за

дверима, неблаганна доля наближалася залізними кроками, і собака, забившись у куток полиці, втупила очі в поріг.

Нарешті на ганкові почувлася хода гнівного велетня, що знайшов підхожу зброю розправитись із ворогом. То була груба залізна ключка, що нею звичайно смикають сіно із стогів. Вона була важка і вагою своєю радувала сильну руку, що міцно стискала залізо, а мстивість така ж тверда й жорстока, як і зброя, сковувала серце.

Собака, зачувши ходу людини, жалібно завищав, і од того виску лють вибухла в душі велетня, і він, зціпивши зуби, ішов до комори убити мерзенну тварину, що насмілилася шкодити його майбутній дитині.

Він стукнув ключкою в двері і раптом, відчинивши їх, вскочив до комори. Так само швидко зачинившись, він люто опустив важке іржаве залізо на собаку — та той шарпнувся у куток і уник смертельного вдару.

Ставши спиною до стіни, сука оскалилася на людину, але змірявши, що перевага на боці ворога, з розпачливим виттям метнулася по коморі. Мужчина до болю затиснув палицю в руках і, вибравши слухний момент, опустив її знову на беззахисного собаку. Та й на цей раз собаці пощастило — кінець палиці попав у стінку і затримав ключку. Собака несамовито зойкнув і стрибнув у маленьке вікно, що було нарівні з го-

ловою людини. Посипалися склянки і мужчина широкими очима дивився на вікно, в яке, здавалося, ніяк не міг вискочити собака.

Здивовання трохи розвіяло лють, і велетень розтулив руку. Ребра залізної палиці в'їлися в долоню, залишивши білі й червоні смуги. Мужчина витер спітніле од напруги чоло, і йому пригадалися злякані очі тварини. Він поставив ключку під стінку і тихою ходою вийшов з комори:

— Ну, тепер руда сучка більше не прийде... Я її добре нагнав... — сказав він Тіні, за-таївши свій намір убити собаку.

— Ти дуже блідий, чи не ліг би ти спочити?

— Ні, я піду на свіже повітря...

Як хороше, що так обійшлося і він не вбив собаки! Налякав — і досить з нього... Більше не прийде...

Мужчині неприємно було, що він, культурна людина, міг дійти до такої розправи, а ще більше, що причиною її була хлібина, з'їдена голодною собакою. Мусів же той собака шукати собі їжі!

Сонце спадало за коричняву хмару курави на заході, і в повітрі після душного дня повіяло холодком. Пил на дорозі віжно лоскотав затоптані підшви босих ніг і заспокоював велетня. Він врешті філософськи-спокійно почав докоряти собі за хвильовий

наплив дикого почуття до голодної тварини і поклав більше не допускатися такого стану. Він же може тримати себе в руках!

Тіна спала, коли чоловік повернувся додому, і ліг на своє плескате, тверде ліжко.

IV

Велетень помилився, думавши, що собака налякався і більше не появиться. На другий день він зігнав тварину з своїх прекрасних динь, що він їх так плекав, і зненависть знову заворушилася в його грудях. Та на цей раз він обмежився тільки тим, що кинув на собаку грудкою землі.

Він майже забув про цей випадок, як днів через два знайшов три найкращі свої дині знівчені собакою. По цьому величезна постань довго маячила стежками саду, і похилена голова промовляла зашкарублі думки. Мстивість була підігріта новою шкодою і потроху охоплювала велетня, і його культурний інтелект не в силі був боротися з каламутними почуттями. Він уже шкодував, що не має огнепальної зброї, а чи отрути, щоб знищити собаку.

Згодом він побачив руду сучку коло ганку, і її вбогий вигляд нагадав людині всі прикраси, що вчинила ця гидка тварина йому й його сім'ї. Собака зазирнув у сінці, але, побачивши людину, з жахом кинувся навтьоки.

В коморі, так само, як і раніш, хліб висів на гаку під самісінькою стелею, і людина, відчинивши двері комори, сховалася в маленькому передпокої. Звідти вона спостерігала собаку, що знову повернувся до ганку і сласно нюхав запахи, що линули з одчинених дверей. Тварина пройшла в сінці і навіть ступила на поріг комори, але її наче щось штовхнуло і вона прожогом вискочила на двір.

Кілька хвилин тварина стояла перед ганком і побігла врешті геть од домика. Видимо, пригода в коморі далася їй в знаки, і страх переміг почуття голоду.

Цього дня рудої сучки не видно було більше коло ганку, і мужчина втратив надію, що вона знову прийде.

Проминуло ще кілька днів, і господар з обуренням пересвідчувався, що ворог не кинув йому шкодити. Кілька достиглих днів з'їдено на городі, а одного разу велетень застав на цій шкоді собаку. З того часу вже ніщо не заглушало наміру вбити сучку, а розгнuzданий гнів шматував його філософську рівновагу. Мужчина ходив, наповнений жагою дикої кривавої помсти, і йому, вкрай виснаженому голодом, здавалося, що він зміг би зубами роздерти на криваві шматки свого запеклого ворога.

В коморі вже залишилося з півхлібини, і господар мусів подбати за поживок для

своєї вагітної жінки. Можливості дістати хліб десь поблизу втрапилися і треба було рушати в далекі заможні села. Велетень мріяв про те, як він виміняє не менше десятка паляниць і прийде з прекрасною ношею додому.

Звечора велетень сходив до жінки сусіди і попрохав доглянути Тіни, поки він повернеться назад, а рано вранці наступного дня почав лагодитись до походу. Він прилаштував торбу, щоб її зручно було нести за плечима, дістав свої документи і заховав їх під підкладку піджака і, нарешті, вирізав довгу вербову ломаку — і всю ту старчачу снасть склав у сінцях напоготові.

Тіна спала, і чоловік вийшов поглянути, чи не трапилося якої шкоди на городі. Там усе було гаразд, і лагідне сонце над помідорами й динями на цей раз не затьмарилося гнівом людини. Воно статечно котилося, це сонце, блакитним полем, як дозрілий помідор, капаючи червоним своїм соком на спраглу землю.

А під сонцем на маленькій землі йшов худенний велетень так обережно, немов боявся ненавмисне роздавити земну кулю, а чи зламати рожеву квітку картоплі.

Радісний велетень доходив до дому, як побачив, що руда сучка никала коло ганку, боязко озираючись, і нарешті, здолавши страх, ступила в сіни.

Груди велетня шарпнуло переривчасте дихання гніву, і він семимильними кроками подався до ганку.

Собака, зачинений у коморі, скажено вищав і дряпав пазурами двері, як людина закладала знадвору єдиний шлях відступу — маленьке вікно комори.

Він тепер уже справить своє криваве діло! Він уб'є собаку, він задушить його своїми руками, щоб послухати хрускіт поламаного горла й кісток... Милосердя його висохло до краплі і жалоців не лишилося в серці.

Тількищо одчинив мужчина двері, як собака з диким виттям кинувся йому під ноги. Людина затисла тварину ногами, як лещатами, і оскаженіло біла залізною ключкою, поки тіло собаки не зсунулося в калюжу чорної крові.

Тільки тепер мужчина помітив, що, б'ючи собаку, він побив собі ноги залізною палицею, але з опалу не відчув болю.

Щоб не бачила Тіна, він вийшов до компанії і промив собі рани. Потім, подержи хустку, зав'язав їх, а впоравшись із ногами, пішов до собаки. Він лежав як і раніш, і мужчина, зачепивши його мотузкою, потяг із хати.

Недалеко від спорожнілої клітки він нашвидку викопав у кущах яму, кинув туди собаку і тільки тоді помітив, що яма вийшла мілка, і тому собаку довелося кинути

просто, не закопуючи. Він краще закопає трупа, як повернеться з подорожі, а зараз швидше умитися б і забути про цей жах, що постав перед очима в усій своїй потворній наготі.

Мужчина зайшов до кімнати і побачив, що дружина прокинулася.

— Я зараз буду йти... Сусідка навідуватиметься... Я повернуся завтра надвечір або позавтра...

— Іди, тільки не барись... Я почуваю, що незабаром у нас буде маленький...

Маленький? Яка радість! Він не буде ні діти над хорою жінкою, справляючи тисячі дрібних хатніх обов'язків, що гнітять його гірше, ніж каторжна робота на городі. Він був здорова людина, а здорові люди не дуже полюбляють хорих і, хоч як він любив жінку, а доглядаючи її, стомився, і йому хотілося спочити від неї і побути насамоті з своїми думками.

Подорож вабила можливістю хоч на час здихатися хатніх дрібниць, і він бадьоро накинув на плечі торбу й узяв вербову палицю в руки.

Поля хвилювалися золотими полотнами, птиці безшумно криляли на вітрі і розсипали, дзвенячи, перли по ланах.

Велетень відчув себе оновленим і заспівав пісню, що чув її, коли ще університетська наука не штампувала його думок:

За плечима торбина
Ще й латана свитина,
Гей, гей, дочумакувався, гей!

V

Віз котився, і з кожним рипом його знеси-
лений хоробою велетень відчував, як на-
ближається щось невідоме і страшне своєю
невідомістю.

Переліски змінювалися на поля, байраки — на
рівнину, а віз котився й котився, загойдуючи
хорого. Він заплющив очі — і йому здавалося,
що віз буде отак котитися до віку, без кінця
і краю, і ніколи не докотиться до його ма-
ленького домика край саду.

На полях де-не-де вже стояли копи, ви-
блискували коси та в'язальниці гнули молоді
і старі спини над снопами. Візник час-од-часу
вйойкав на коней, але вони не квапилися й
гойдали воза, як велетенську колиску, що
в ній відчував себе велетень порошинкою на
м'якому сні. У його знекровленому мізку
пропливали уривки подій останніх жажних
тижнів, як лежав він у пропасниці в незнайо-
мому селі, не мігши ні дістатись до жінки,
ані подати звістки про себе.

Він пам'ятає тільки, що, проблукавши два
дні селами й хуторами, де люди зустрічали
його, як ворога, відчув себе зле і приліг на
обніжку, край села спочити...

Отямився він у великій кімнаті, застав-
лений шкільними партами, на купі соломи під
селянським рядном. Брудні босі ноги були
білі, як у борошні, а мухи кружляли над ним
настирливими роями в сухому повітрі.

Тиша ніби припала пилом на затоптаній школярськими чобітьми підлозі і сіро повзла по брудних стінах та убогих географічних мапах, що в них щоразу втоплювалися очі, коли вії піднімалися одігнати мух.

Жах охопив хорого велетня, коли він довідався, що вже три тижні, як лежить у сільській школі під доглядом баби сторожихи, і ще доведеться лежати, доки зможе підвестись на ноги.

Що ні день, то тяжче ставало наджидання повернення, — і коли нарешті перед школою стояв запряжений селянський віз, а баба сторожиха винесла його торбу, невідомо ким набиту хлібом, він, велетень, вийшов хитаючись і ледве зліз на воза...

Ці спогади пропливають у стомленій голові димчасто-невиразно, то обриваючись сном, то знову виринаючи з голубого туману уяви.

Раптом віз підскочив на вибоїні, велетень прокинувся й озирнувся навколо. Без сумніву, він зовсім близько від домівки, бо вже видно телеграфні стовпи коло залізничної колії.

Блискучі колії нагадали йому про інститут, і гірка думка про втрачене для наукової роботи літо примішалася до інших думок, що в безладді вихрилися в знесиленій його голові.

— Приїхали, — сказав візник і смикнув велетня за рукав.

Так, справді вони приїхали до дачного селища, і мужчина показав, куди їхати далі.

Він тепер пильно вдивлявся вперед, немов намагаючись проникнути зором всередину домика, де залишилася Тіна, і дізнатися, що там сталося.

От промайнуло поле, а за полем показалася огорожа саду, того саду, де він так ще недавно походжав, дбаючи за спокій і достаток дружини. Він пригадав і Тіну, і город і, нарешті, собаку, якого так жорстоко забив у коморі.

Йому стало соромно за себе, а серце стислося жалістю до нещасної тварини. Він у найдрібніших подробицях пригадав подію в коморі, і сучка стала перед його уявою з своїми сухими ребрами, рудим ковтунням, пожадливо-лякливими очима і, нарешті, одвислими пипками.

Останнє гостро пересмикнуло несподіваною думкою все його велике, знесилене хоробою тіло. Одвислі набряклі пипки! Адже ж то була сучка, що годувала своїх цуценят! Він, відчувши весь жах безпорадності в брудній школі на підлозі, раптом побачив усе в новому світлі.

Яка жорстокість! Яка дика, непростима жорстокість! Хороблива сльоза залоскотала вію, — і він повернув очі, щоб, бува, не помітив візник.

В уяві зароїлися картини голодної смерти

маленьких тварин, що даремно шукали ма-тернього лона десь під сараєм, у той час як він, сильна, розумна й освічена людина, убивав гострою залізякою їхню матір...

Вся кров од невимовного сорому прилила до лица, і він мимоволі закрив очі рукою. Який жах! Який жах!

— Отут, чи що? — спитав візник і зупинив воза.

— Тут, — сказав мужчина і зліз з воза коло воріт своєї садиби. Він підійшов до хвіртки і, одчинивши її, зупинився. На дворі не було ніяких ознак життя. Тиша панувала навколо, і велетень несміливо ступив кілька кроків по двору.

Страшна думка, думка про передчасну смерть Тініну, що, може, вона давно лежить під могильним горбком на місцевому кладовищі, промайнула чорним привидом і пойняла всю його істоту гострою тривоگوю.

А малятко? І воно померло разом з матір'ю голодною смертю, не мавши свого захисника й кормителя, як... ті цуценята?..

Серце стислося від цієї думки, і він ледве встояв на ногах. Напруживши сили, мужчина пішов до ганку, — і надія заворушилася в його грудях: у відчиненому вікні стояли свіжонарвані квіти, а на стежці видно було сліди підмітання. Раптом слабий викрик призвів його до притомности, і він, обернувшись, побачив Тіну, що сиділа на сходах

ґанку, а поруч у плетеній кошолці лежало щось загорнене в рожеве укривало-простирадло.

— Велетню!— вигукнула жінка, і слюза одна по одній побігли з її очей по зарожевілих щоках.

Якусь хвилю він стояв нерішуче, а потім стиснув Тіну у своїх широких, але безсилих обіймах.

— Подивись на нашого красунчика...— і, відповідаючи на допитливий погляд чоловіка, мовила:— я даремно турбувалася— він здоровий, як бичок!..

Велетень нагнувся до кошолки, взяв на руки немовля і вдивлявся в сонне його обличчя. Дитина розплющила очі й заплакала.

— Давай я його погодую...

Сором'язливо зашарівшись, молода мати годувала дитину, а з ґанку в цей час зійшла руда сучка, шкандибаючи на одну ногу, і лягла під стіною. Двоє цуценят, кинувши бавитися, вп'ялись у її пипки, кумедно плямкаючи й одсапуючись.

— А це що за собака?— тривожно спитав мужчина.

— Це сусідка одволодала... Казала, що страшно скавучала в нас у саду... Зовсім була здихала, а як тільки трохи очуняла, кинулася до своїх цуценят... Оце вони.

Велетень відчув, що він маленький і мізерний і так само кривоногий, як і ця руда сучка під байдужим велетнем сонцем...

КАМІННИЙ ВИНОГРАД

На Хонському шосе зранку до вечора крешуть камінь каменярі. Край дороги, над купами сірого каменю, схиляються голови в драних башликах і хитаються в такт уда-рам.

Неоковирні буйволи та флегматичні ішаки збивають білу вапняну куряву над шляхом, та каменярські очі звикли до неї, і молотки, не вгаваючи, крешуть камінь на дрібні шматки, щоб вимостити шлях од старого Кутаїсу кудись на південь, може до казкового Ерзеруму, а може до пишного Теграну, в країну золота, едвабів та самоцвітів, де, певне, немає убогих поденників, огрядних глитаїв-підрядників та блискучих інженерів, ласих на вбогі копійки каменярів.

Там десь, у Тіфлісі, а може в далекій холодній Москві, люди в блискучих гудзиках накреслили плян цього шляху, визначили на цілі десятки років копійчаний заробіток поденника й попивають собі добряче вино з гарними русокошими дівчатами у розкішних московських духанах...

Не діло поденника про це думати, та думки

сами лізуть під драний башлик. Десь же починається та ниточка, на кінчику якої прив'язано поденника-каменяра, і, певне ж, хтось, могутній, як бог, держить її й смикає, коли треба. Не підрядник то і не інженер, аджеж вони улесливо кланяються губернаторові, як той проїздить шляхом у блискучому ляндоточений охороною. Та й над губернатором є вищі — міністри й цар... Так уже світ збудовано. Споконвіку були царі й поденники. Одні можновладно смикали за ниточку, а другі покійно ворушили руками й ногами, точнісінько як ті дешевенькі ляльки в старого Шалви на базарі, за Рюном...

І чи краще жилося колись поденникові, того не певен молодий Сандро. Отож будував колись цар Давид фортецю й церкву на горі коло Кутаїсу. Певне, і тоді натрудили поденники чимало мозолів, і не один загинув з потрощеними кістками під камінними брилами... Та загинув і цар той у Рюні, тікаючи від турків... А вже коли царське життя таке, то про поденникове шкода й думати...

Сонце, як червоний язик, вилизавши блакитну тарілку неба, ховалося за поламаними зубами гір. Молотки на шосі замовкали, і розпечене каміння стигло під свіжим диханням долини. Десь у тумані клекотав каламутний Рюн, розбиваючи свій тисячолітній гнів об гостре каміння, а руїни фортець

і церков на його берегах лежали німі тисячолітньою німотою.

Колись, ласі на золото, аргонавти хижими очима оглядали привабливу Колхиду, згодом християнська Візантія закидала свої сільця на цей край, посилаючи своїх будівничих будувати церкви й фортеці та прикрашати холодні мури суворими аскетичними орнаментами. Вони, ці будівничі, малювали на стінах святих із непомірно великими очима та з цибатими анемічними тілами кастратів, нездатних продовжувати людський рід. Вони були взяли виноградне гроно — одвічний символ повнокровного буйного життя — і закували його в сірий камінь християнської моралі... Мертвий камінний виноград прикрашав стіни, а живий виноград буяв вином на берегах старого Ріону.

Стомлені поденники з Хонського шосе пленталися до Кутаїсу. Сандро ступав бадьоро попереду й про спочинок не думав. Він ще не виснажив свого тіла, як його старші товариші, що ціле життя своє добвають камінь. Юнак нещодавно прийшов із глухого гірського селища, вигнаний до міста безпробітними злиднями. Він оселився в шопі, коло духана свого земляка Джорданії, під самісінькою горою Давида. Вгорі — руїни фортеці й собору, а внизу — убога хижка з дерев'яною вивіскою. Зверху на вивісці ламаною російською мовою виведено: „За-

хади любезнай“, а знизу арабесковою в'яззю, незрозумілою чужинцям, написано: „Пурі гвіно“, що означає — „хліб і вино“ Тисячолітня культура Грузії скромно пропонує стомленому подорожньому хліб і вино, а руська культура, занесена сюди п'яними офіцерами й чиновниками, сплюгавлена салдатською казармою, вигукує кабацько-льокайським написом: „Захади любезнай“. І коли перша своїм візантійським аскетизмом кам'янить живий виноград життя, друга топче його казенними чобітьми...

Сандро не знав руської мови, і його серцю промовляло традиційне „пурі гвіно“ обіцячкою відпочинку, коли він повертався з роботи.

Утома не брала його дебелиго тіла, і він, чим обійти гору, легкою ходою попростував через неї. Діставшись руїн, він сів на камені, з якого видно Ріон і обіч шлях.

Гори заволікалися вечеровою млою, і Сандро замріявся. Та за хвилину він зіскочив із каменю й пильно почав вдивлятися на шлях, що звивався сірою смугою вниз. Шляхом їхала міська „лінійка“ і незабаром зникла в куряві. Сандро тільки й міг помітити по-статі офіцера й жінки, що вбранням нагадувала Ніну...

В першу хвилину він ладен був стрибнути вниз, наздогнати „лінійку“ й на власні очі пересвідчитись всього, але швидко отямився. „Не може того бути, — заспокоював він

себе, — Ніна ж сьогодні обіцяла очікувати на нього у міському саду... Аджеж вона вірить його чесним намірам... От тільки трохи заробить, а там...“

Ці думки заспокоїли Сандра, та ненадовго. Сходячи до духану, він пригадав, що батько Нінин не дуже ласкаво поставився до нього на минулому тижні, а на день пізніше Сандро, зайшовши до Ніни увечері, бачив у кімнаті офіцера, що за склянкою вина весело розмовляв з Ніниним батьком. Ніни не було вдома, а батько холодно зустрів парубка й відказав дразливо:

— Нема й скоро не прийде...

Тепер од цих згадок гаряча кров приливала до голови. „А що, коли Ніна слухала ту розмову, сховавшись десь за дверима, і сміялась з нього, вбогого поденника?“ Та Сандро заспокоїв себе. Певне, Нінин батько шукає підряду на дрова для полку й задобрює офіцера. Він же знає, що старий встає й лягає, мріючи про підряд, бо дожився до цурки... Та, проте, Сандро розпитає Ніну сьогодні в міському саду про все... Прийшовши додому, Сандро нашвидку причепурився, по-святковому вбрався й легкою ходою вийшов на вулицю, такий молодий і бадьорий, немов цілий день висидів у холодку коло духану, слухаючи засмучену зурну й сердитого барабана. Недарма ж його нарід виплекав образ справжнього

мужчини, як невтомного вояки, непохитного в своїх чеснотах лицаря, що не схибить лицарства скаргою на свою долю...

— Го-го! Сандро! — почув він раптом, і знайомий чув'яр перетяв йому шлях.

— Певне, Джорданія не поскупився сьогодні на склянку вина для земляка?

Чув'яр тиснув руку Сандрові й озирає його з ніг до голови.

— Дивлюсь і не пізнаю! Ідеш, як князь, що пропив цілого карбованця в духані над Ріоном!..

Сандро почував себе ніяково. Садок був зовсім близько, а тут цей балакучий знайомиць, що певне скоро не відчепиться. Намагаючись бути ввічливим, парубок відказав:

— Глузуєш з бідного поденника!.. — і хоч сказав так, та йому приємна була ця влєсливість.

— Я не глузую, ти насправді не такий сьогодні, як завше!..

Вони наближались до садка, а знайомиць, не відстаючи, розповідав про якісь свої пригоди. Його не слухав Сандро, шукаючи когось очима й не знаходячи. На призначеному місці Ніни не було, а якісь гімназисти борюкались і іржали, як молоді жеребчики. Сандрові захотілось піти й надавати їм лясів.

— Е, та ти, я бачу, когось шукаєш? — весело спитав чув'яр.

— Ні, то я просто дивлюсь на людей... Кого я можу шукати? — низав плечима Сандро, удаючи байдужого.

— А коли нема кого шукати, то ходім вип'єм по склянці вина, — і, опасаючися, що Сандро відмовиться, додав: — я частую.

Одмовитись було ніяково, і вони звернули в темний завулок. Сандро слухав балаканину свого знайомця, але не розумів ні слова. Він думав про своє, але думки його були сплутані, невиразні й мінливі і ні до чого певного не приводили.

У непривітному духані Сандро понуро пив вино, втупившись у кінчик столу, а бесідник безугаву говорив, і слова його лопотіли в ухах, як нудний осінній дощ у листі.

— Чув? Меленідзе хоче дочку віддати за офіцера...

Ці слова батогом стьобнули по Сандрові. Але в Меленідзе було дві дочки, а тому він з надією в голосі запитав:

— Яку саме?

Чув'яр хитро посміхнувся, допив вино з склянки й, ніби не чуючи запитання, казав далі:

— Я, каже Меленідзе, нічого не пожалію, аби тільки мати такого зятя, а вже підряд на дрова тоді, напевне, буде мій... Я, — каже, — хочу бачити офіцершею свою Ніну...

Сандро не дав кінчити чув'яреві. Він щосили загатив кулаком по столу. Склянки та

пляшки підскочили і з дзенькотом посипалися на долівку. Ніхто не встиг опам'ятатись, як поденник вискочив із духану й побіг вулицею, збиваючи перехожих.

Він швидко йшов, не знаючи, куди, і зупинився тільки на Давидовій горі. Свіжий нічний вітрець студив спітніле чоло, і Сандросів на камені, скам'янілий.

Коротка ніч швидко промайнула, і ранок застав Сандра на руїнах. Він сидів на камінній плиті і стомлено дивився на виноградні грона, різьблені на камені рукою старовинного майстра. Камінний виноград сточили тисячолітні дощі й вітри, як сточилася віками холодна, змислова християнська мораль...

Раптом Сандро зіскочив. Немов електричний струм пронизав його тіло. Він схопив уламок каменю й жбурнув ним у зруйнований мур.

— Уб'ю, — сказав він якимось надто просто, і сам, видимо, здивувався. — Уб'ю, — повторив він і усміхнувся, як людина, що розв'язала трудне завдання.

Стародавні закони пращурів ожили в ньому й трошили пізніші культурні нашарування і повнокровної Еллади, і аскетичної Візантії, і салдатсько-чиновницької Москви.

Більше Сандро не вагався. Спокійно, не хапаючись, пішов він до духану Джорданії й, забравшись у куток, заснув. Було свято, і робота не кликала своїм каменем.

Об обіді п'яні голоси з духану розбудили Сандра. Він підвівся на своєму ліжку і з радістю відчув, що сон не вплинув на його постанову, а навпаки, в голові склався якимось мимоволі плян. У Джорданії він візьме грубого саморобного пістоля, що висить у кімнаті на стіні. Порох і кулі в шухляді. Надвечір піде Сандро до Меленідзиної садиби, де, напевне, буде офіцер. Треба, щоб він неодмінно був, бо Сандро хоче застрелити прилюдно, не ховаючись, як злодій.

По обіді купався в Ріоні, і холодна гірська вода освіжила тіло. Назад повернувся бадьорий і жартував із Джорданією, немов нічого особливого не трапилося. Як же випало йому самому залишитись у кімнаті, він зняв пістоля й заховав його під одягу. Жменю пороху він всипав у кишеню, а замість кулі довелося взяти велику олив'яну пльомбу. Аджеж йому однаково не треба було більше ніж одної кулі. Пльомба була велика й не влазила в дуло, тому Сандро мусив обстругати її ножем, а обстругавши, поклав у кишеню разом із порохом.

По цьому він вийшов із дому, немов на прогулянку, а насправді подався до старої залишеної каменярні й, перекочавшись, що його ніхто не помітив, почав старанно ладнати зброю. Він добре вишарудив одинокое дуло пістоля, продув капсуль і насипав пороху. Поводитись із зброєю йому була не

первина, і, надівши блискучого пістона на капсуль та спустивши потихеньку курка, він заховав пістоль у кишеню.

Ніколи ще Сандро не почував такої рівноваги й певности в собі. Він, твердо ступаючи, попростував на гору, маючи намір полежати в холодку під плющем, але вже на горі він змінив своє рішення й прилучився до юнаків, що грали в орлянку на кам'яних плитах руїн. Гра захопила Сандра, і він не помічав, як летів час. Тіні потроху витягалися, і спека спадала. Юнаки сміялися й жартували, а як випадало кому поряд кілька разів програти, над невдалим грачем сміялися, і молодечий регіт наладнував Сандра на жартливе.

Але раптом Сандро стелується й мовчки передав товаришеві грошину, що хотів підкинути вгору. Його вразив знайомий сміх за руїнами. Так могла сміятися тільки Ніна. Звідти ж було чути голоси чоловічі й жіночі — видимо, весела компанія, проводячи святкову прогулянку, розташувалась на плитах або на напівзруйнованому фортеційному мурові за руїнами собору.

Товариші здивовано стежили, як Сандро повернувся й, нічого нікому не сказавши, розміреною ходою пішов у той бік, відки чувся сміх і голоси.

За руїнами його підозра справдилася. Ніна сиділа в гурті офіцерів і панночок. В ком-

пані весело розмовляли, їли виноград і сміялися.

Ніна, немов відчувши наближення Сандра, повернулася в його бік і дивилася широкими зляканими очима, забувши покласти виноградне гроно, що держала, частуючи офіцера. Потім вона нахилилася до знайомого Сандрові русявого поручника й щось сказала пошепки. Той знизав плечима, подивився на Сандра й устав. Сандро наблизився кроків на п'ять і, зводячи курок у кишені, пильно стежив за офіцером.

— Чого тобі треба? — спитав офіцер, і в голосі його почувалась непевність.

У відповідь Сандро мовчки вийняв пістоля з кишені й мовчки націлився. Ніна гістерично вигукнула й закам'яніла. За її криком, як за сигналом, вибухнув постріл, і русявий поручник, кумедно відкинувши ногу, сів на землю, а потім перекинувся горичерева.

Зчинився галас. Офіцери кинулися до Сандра, вихопивши револьвери, та той стояв, не рухаючись і не наміряючись тікати. Непотрібний більше пістоль валявся на землі.

Офіцери щось гістерично вигукували, тримаючи зброю наготові, але близько до Сандра не підходили. А він стояв, втупившись у труп забитого суперника, і ніби не помічав ні галасу, ні загрозово направленої на нього зброї.

Тим часом з офіцера зняли кітеля й оглядали груди. Рани ніде не було. Військовий лікар, що був у компанії, звелів принести води з рівчака, а сам, приклавши ухо до грудей, уважно слухав:

Всі допитливо стежили за лікарем, але той нічого не говорив. Коли принесли воду, лікар помочив груди й приснув у обличчя забитому. Офіцер глибоко зідхнув, кліпнув очима й заворушився.

Ніна, стоячи осторонь, зробила рух уперед до поручника, але раптом зупинилася.

— Куди вас поранило? — спитав лікар.

Офіцер, не розуміючи, дивився на людей і, тільки за хвилю отямившись, промовив:

— Мене, здається не ранило... він промахнувся...

Сандро, оточений тепер міліціонерами, при цих словах стенувся. Як? Він, найліпший на всю округу стрілець, промахнувся? Та ще на такому віддаленні?

Ніна з німим запитанням тепер дивилася на лікаря, а той, помітивши це, сказав:

— Поручник знепритомнів... Сильне нервово зворушення... Йому треба спочити...

Сандро, блідий, стискуючи щелепи, перевів свій камінний погляд на Ніну.

Ніна після слів лікаря розгублено-ніяково дивилася на поручника, що за допомогою товаришів упорядковував свій одяг. За хвилю уста їй неприродно вигнулися, і вона, з оги-

дою одвернувшись од свого нареченого і розставляючи слова, спитала лікаря:

— Виходить, геройський пан поручник до смерти перелякався?

Лікар нічого не відповів, а тільки розвів руками: мовляв, як хочете, так і розумійте.

Офіцер якось непевно і злякано шарпнувся до Ніни, та вона подивилася на нього з такою зневагою, що той зупинився.

— Герой!.. — кинула саркастично Ніна поручникові і, круто повернувшись, пішла геть.

Проходячи повз Сандра, вона подивилася на нього поглядом, повним жіночої ніжності й гордошів, а він, як зачарований, стежив за Ніною. За кілька кроків Ніна зупинилася на одну лише мить, немов про щось згадавши, і кинула поденникові виноградне гроно, що весь час не пускала з рук. Ловкою рукою гірського легеня Сандро піймав виноград, живий виноград із берегів старого Ріону.

І коли мільціонери з наказу офіцера трусили Сандра, вивертаючи кишені, і на камінь випала куля з свіжими обрізаними ребрами, Сандро не пожалкував...

БОЖЕВІЛЬНИЙ ТРАМВАЙ

— В революції багато незрозумілого й непевного, отих „журавлів у небі“, яких неохочий ловити міщанин, що має свою „синицю в руках“. Звичайно, він і не від того, щоб спробувати вловити журавля, але так, щоб і синицю не випустити з рук...

Коли говорилося ці слова, у відчинене вікно з вулиці ввірвався оскаженілий брязкіт трамваю і гарчання автобуса, що заглушили слова бесідника. Той, що слухав, зачинив вікно і спитав:

— А інтелігенція ж як?

— Інтелігенція в певній своїй частині теж неохоча випускати з рук синицю заради певних журавлів...

— То ви ставите під підозріння справжню революційність інтелігенції?

— Ніяких підозрінь!.. Краща частина інтелігенції обома руками ловить фігуральних журавлів, випустивши іноді непогану синицю з рук, але робить це до того часу, доки розуміє революційні процеси.

— Цебто ви вважаєте інтелігента тільки попутником революції? Навіть у тому разі,

коли він без застережень кидає свою синицю?! Так, чи що?!

— Ні, не зовсім так... Справа в тому, що інтелігент вірить у святість різних норм і у всьому шукає математичної закономірності, і коли втрачає можливість контролювати процеси революції з своєї нормативної каланчі, він зневіряється і губить перспективи. З цього правила є, звичайно, тисячі винятків...

У той час, коли в центрі української столиці точилася ця розмова, у глушині лісових розробок, за тисячу верстов од центру, користаючись із вечірнього дозвілля, розмовляло двоє.

Молодий жваво ходив по кімнаті з кутка в куток, стукаючи чобітьми по дощатій підлозі, а старий сидів коло лампи і мляво жував слова:

— Я дуже люблю читати книжки про небезпечні пригоди, про героїчну боротьбу і загалом про різні ризиковиті речі, та, коли б мені хто запропонував самому побувати в тих небезпечних і цікавих комбінаціях, то красенько дякую! Я „не“, як кажуть ув Одесі...

Стара людина, що кохалася тільки в описаннях пригод, а не в самих пригодах, усмінулася теплою старечою усмішкою і ласкаво, по-батьківськи, подивилася на свого палкого молодого опонента, що так завзято боронив

динаміку життя і громив „статичне“ животіння, гідне зневаги й презирства.

А гідна зневаги статика без перепон лилася у відчинене вікно теплими терпентинними подихами вечірнього бору, тишею, що немов дзвеніла комариним дзижчанням та алюміново-білим світлом місяця.

— Там — життя й боротьба, тут — убоге нидіння! Там — патос будівництва, а тут — спогади старої дівулі! Там — динаміка, а тут — статика.

Синюха аж стільцем грюкнув, немов ущент розтросуючи мерзотну статистику во ім'я прекрасного динамічного життя, про яке він от уже п'ять років безнадійно мріє.

Старий мляво махнув рукою і задивився у відчинене вікно, за яким десь далеко забренів піснею жіночий голос:

Та пливи, пливи, селезню,
Тихо по воді...

— Напружена праця швидко сточує сили і вбиває радощі життя. Творче палання — річ прекрасна, та, що яскраво горить, швидко перегорає й погасає... Як от гаряча коняка — сіп-сіп та й лягла, а спокійна — тягне собі повільно, не хапаючись, і напевно витягне! Воно хороше дивитися на яскраве світло, та погано потім сидіти в темряві, бо ж яскраве світло швидко погасне... М-да...

Синюха раптом став посеред кімнати і сказав:

— Всі ці ваші мудрості не про мене. Ви посивіли отут у лісі, то вам нічого, я ж бачив і кращі місця, і в житті моєму були кращі часи... Ви от мені не раєте їхати до столиці, а я поїду, і коли пощастить там знайти посаду, я буду безмежно щасливий!

— Я дуже радий, коли ви справді доско-чите щастя таким дешевим способом!— з іронією сказав старий.— Боюсь тільки, що ви втратили здатність розуміти місто, і ваша ідеалізація його не виправдається на ділі. А віддаль між ідеалами й дійсністю порядна, і той, хто не розуміє цього, частенько ламає шию...

Побачивши, що молодий нетерпляче махнув рукою, немов одгонячи настирливі мухи, він додав вибачливо:

— Я, звичайно, хочу щодо вас бути поганим пророком, та все таки вважаю за свій обов'язок попередити про можливі розчарування...

Синюсі без краю набрид цей старенький рахівник з своєю нудною філософією і розмовляв він із ним тільки тому, що на глухих лісових розробітках не було кращого бесідника. Синюха от уже кілька років працює тут за технічного доглядача на розробітках. Скільки разів до цього він намагався порвати з цими хашами і добратись до міста, та от аж тепер, нарешті, доля йому посміхнулася: він має відпустку, трохи грошей і,

щонайголовніше, листа од свого шкільного товариша, що там у столиці посідає визначну посаду і кличе його, Синюху, до себе погостювати, а коли охота, то й посісти за його приятельською допомогою якусь посаду в місті.

— Так ото я й кажу, — провадив своє рахівник, — що одне діло з боку дивитися, а друге діло самому бути дівою особою. От, коли я замолоду читав про французьку революцію, то так захоплювався! А коли самому довелося покуштувати, — інша справа...

Синюсі стало нудно від цих балачок. „Знову почне свою філософію, чорт голомозий!“ — з прикрістю подумав він і мовив:

— Ну, ви як хочете, а я, мабуть, пройдуся до річки...

Синюсі безконечно набрид і цей закапелок, і люди, що отупіли, як лісні пеньки, і нудна, нецікава робота. Йому хотілось запалитись патосом справжнього будівництва, напитись шуму великого міста, що здавалося святочним і прекрасним. Плювати йому на ці нудні лісозаготівлі! Хай собі заготовляють без нього, Синюхи! Він хоче великих рік, він хоче бурхливого моря-океану, а не цього рівчачка, що зветься Вепрівськими розробітками!

Спати ліг Синюха пізно і вже вдосвіта став готуватися до від'їзду.

Витяг найкращий костюм і почав прилаш-

говувати краватку, що ніяк не хотіла сидіти на своєму місці, ламав нігті об шпоньки, що не залазили в петельки, і з полегкістю здіхнув, переборовши труднощі незвичного вбрання. Одягшись, Синюха відчув святочне піднесення й молодечу пружність у ногах. Він навіть перекинув для спроби плаща через руку, як то роблять туристи, і пошкодував, що в кімнаті немає великого дзеркала, щоб оглянути всю свою постать.

Підвода приїхала на сім годин раніше, ніж було треба, і Синюха, знаючи, що він іде зарано, всеж наказав рушити.

На станції залізниці Синюха відразу відчув себе учасником техніки й машини. Час-од-часу проскакували поїзди й тягли за собою валки вагонів, навантажених різним добром та різнобарвними людьми, що прагли далеких, незвіданих і цікавих, як перший поцілунок городів і земель.

Коли прибував новий поїзд, Синюсі здавалося, от-от з вагона вийде хтось і той „хтось“ що буде давній знайомий чи приятель, що покличе Синюху в далекі краї, і він їхатиме зеленими розлогами родючих долин, метеором пролітатиме крилаті віядуки, пронеситиметься в чорних печерах тунелів і блискавично промайне сніговими верховинами гір, що він їх ніколи ще не бачив...

Та день уже кидав свої золоті котвиці у вечірній гавані, і на маленькій поліській

станції ніхто не вставав, а коли виходили пасажирів гуляти, то Синюха намагався бути до них якнайближче, сподіваючись, що котрась із елегантних жінок звернеться до нього з питанням, і він поговорить із щасливою людиною...

Нарешті станційний служник сповістив, що каса відчинена, і поїзд прибуде за чверть години. Синюха захвилювався і пішов купувати квитка.

Сидячи в поїзді, під ритмічний стукіт коліс, Синюха мріяв про те незнайоме місто, що його побачить завтра пізно ввечері.

За відчиненими вікнами вагона пропливали в присмерках ліси, поля й села, а що далі контури розчинялися у пільмі, і поїзд, як оскаженіла звірюка, розривав нічну темряву і, здавалося, угрузав у неї з гуркотом і свистом.

Хмари заволокли небо, і краплі дощу, увірвавшись у вікно, впали на обличчя Синюсі. Довелося зачинити вікно.

Дощ лив і на другий день, коли поїзд врешті зупинився на пероні Харківського вокзалу. Навколо було повно води, вода дзюрчала з покрівель, та вогке повітря бадьорило Синюху, і він з легеньким саквоюжем увійшов до залі для пасажирів. На нього війнуло парке дихання сотень людських грудей і непевний запах приміщень громадського призначення. Та й цей запах видався Синюсі

чимсь приемним, що свідчив за культуру, учасником якої він так хотів стати.

— Скажіть, чи можна буде отут переночувати? — звернувся він до станційного наглядача.

— Ні, залишатись на ніч тут не можна! — сурово відказав службовець, і Синюсі ці слова прозвучали гострим наказом.

„Доведеться турбувати приятеля серед ночі“ — подумав він. Їхати до готелю Синюха не намірявся, бо не знав, яка ціна в готелі, і чи вистачить у нього грошей.

Коло вокзалу стояло багато візників, і Синюха відразу погодився на ту ціну, що запросив один із них. Ніяково було торгуватися, та й не знав він напевно відстані до квартири свого приятеля. Чорт його знає, може, це за десять верстов! Він витяг папірця, що на ньому занотував собі адресу, і сказав візникові.

Дощ, не вгаваючи, сів дрібні краплі, і Синюха заліз під халабуду екіпажа, з цікавістю позираючи на неясне світло вуличних ліхтарів. Вже починало хилити до сну, хоч, здавалося, і досить він виспався в поїзді. Візникова конячина хлюпалася в калюжках, тягнучи екіпаж кудись угору-вгору, і згодом Синюсі почало здаватися, що гора та неймовірної височини, і ніколи ця шкапа не дотягне до її верховини, де, певно, мешкає приятель.

Раптом візник зупинився і сказав:

— Доїхали! Це й є двадцять восьме число. Справді, на ліхтарі коло воріт значилася вулиця і саме те число, якого шукав Синюха. Він узяв свого саквояжа і, розплатившись із візником, почав смикати за дзвінок коло воріт.

У будинкові, видимо, давно вже спали, і ніхто не відгукався на настирливий дзвінок Синюхи. Візник, сховавши гроші, від'їхав, і якийсь час було чути крізь шелест дощу шльопання конячих копит у багнюці передмістя, а згодом шльопання те й зовсім затихло.

Синюха дзвонив і дзвонив, а будинок мовчав, і тільки шум дощу сипався чорним просом із залізного даху, і вода дзвеніла в калюжах, стікаючи ринвами.

Синюху обгорнув жах. Він уночі, у дощ, на околиці міста в негоду, а навколо жадної живої душі: навіть собака не гавкне. З будинку вперто не відповідають, і Синюсі раптом здалося, що в цей будинок залізли злодії і вирізали всіх пожилців... Припущення безглузде, але здалося Синюсі за ймовірне.

Раптом інша думка пересікла першу. Може, він помилився адресою? Синюха витяг папірця і порівняв адресу, записану там, з адресою на ворітному ліхтарі. Помилки не було.

Коли б ще можна було сховатись од дощу, а не стояти й мокнути надворі невідомо до якого часу.

Синюха витяг годинника і підвіс до ліхтаря.

Здивовано дивився на циферблат, а потім притулив годинника до вуха—він стояв.

Думка про те, що все навколо замкнулося у вороже змовницьке коло, завурушилась у стомленому мізку Синюхи і розповзлася по тілі холодними павучками містичного жаху.

А дощ хлюпостів ще з більшою силою. Вулиця захрясла у багні й темряві і тільки, кліпаючи ворітними ліхтарями, нагадувала про своє існування.

Тоскне почуття безнадійної самотности й безпорадності охопило Синюху. Втрата зв'язку в часі особливо болюче відбилася на ньому, так немов би блукав він досі у двох вимірах, і раптом блукання перенеслося в три виміри, що безмежно множать напрямки...

Ще раз посмикав Синюха дзвінка коло мертвого будинку, вже без надії когось докликатися. Будинок стояв німий, як чорний камінь, і навіть ліхтар на воротях чомусь погас. Синюха відчув, що його замуровано в чорному склепі, і полохливий намір тікати звідси виріс стовпом каламутного диму і заповонив його свідомість. Синюха, схопивши свого саквояжа, не пішов, а побіг у той бік, звідки привіз його візник, з таємною надією дістатись до вокзалу.

Ноги його давно промокли і на спині клякли струмки води.

Синюха не знав, скільки часу він блукає по темних завулках без надії вийти з цих

багнистих слизьких лабіринтів. Раптом, зовсім близько, розітнувся бадьорий дзвінок трамваю, і серце Синюхи сповнилось радістю, як у моряка, що довго плив без корми і натрапив урешті на берег. Дзвінок деренькнув ще кілька разів, і Синюха, завернувши за ріг вулиці, побачив вагон, що стояв освітлений і, видимо, мав рушити. У вагоні сиділо кілька чоловіка похмурих і мовчазних, і коли Синюха й собі зайшов туди і сів коло дверей, вони не звернули на нього ніякої уваги. Відчуття самотності почало розвіюватися, хоч люди й не розмовляли, а Синюха не зважувався заговорити перший.

Раптом двері з переднього ганку відсунулися і сонний голос запитав:

— Всі?

— Всі...—нехотя відповів один із похмурих.

Двері знову з стуком засунулися, і невидима сила зірвала вагон із місця і помчала наймовірніше швидко.

Мокра пітьма вищала навколо вагона, і Синюха відчував себе в середині блискучого метеору, що прорізав чорні міжпланетні простори...

І щодалі летів трамвай темними вулицями міста через мряку й дощ, то страх, що допіру розвіявся, знову почав настирливо шкрябати своїми шкарубкими лапами під серцем Синюхи.

Люди у вагоні сиділи мовчки, повісивши голови, і, загорнувшись у брезентові плащі,

немов спали сидячи. Дощ заливав вікна тисячами бризок, а він, цей скажений трамвай, мчав і мчав, немов немає йому впину й немає кінця його коліям, що так жалібно вищать під швидкими колесами і скреготом крають самотнє серце Синюхи.

„Що це за люди? Куди мчить трамвай? Чому він мчить із такою скаженою швидкістю? І чи довго ще він буде летіти в цій огидно-важкій темряві?“—гризли Синюху запитання, і він не знаходив на них відповіді і не насмілювався вдатися з своїми сумнівами до цих мовчазних людей. — „Чому от уже скільки часу до нього ніхто не звернеться? Чи треба йому їхати цим трамваем?“

Синюха метушливо озирнувся, але люди сиділи непорушно, як і раніше, а трамвай мчав і мчав...

Нарешті вагон притишив ходу, під колесами забряжчала стрілка, і в Синюхи родилася надія на кінець цієї скаженої подорожі, коли він візьме свій саквояж і спокійно піде під дощем у темряві вузькими завулками і радо буде ходити цілу ніч, щоб тільки не сидіти в цьому непевному божевільному вагоні. Синюха навіть підвівся з місця, але в цей час трамвай, немов попереджаючи наміри Синюхи, смикнувся з новою силою і помчав із такою швидкістю, що серце завмерло в грудях, і Синюха мусів триматися за крісельце.

— Ого!..— промовив один із пасажирів, підвівши голову і озирнувшись на своїх сусідів, та, побачивши, що ті не звертають уваги, і сам опустив голову.

Синюха вже хотів заговорити до людини, та чомусь слова застрягли в горлі, і він ні слова не вимовив.

Знову почався скажений перебіг без кінця і краю крізь дощ і темряву. Серце Синюхи стислося лихим передчуттям. Йому здавалося, що трамвай от-от зірветься з рейок і полетить у прірву, краєм якої він, напевно, мчить у невідому далечінь. Серце прискорено билосся, а вагон сіпало з боку на бік, і він вищав, як смертельно поранений звір.

„А що як ці люди раптом запитають його, Синюху, чого він сидить із ними? Може, це якісь злодії, що скористалися трамваем, щоб утекти од переслідування? А, може, вони, ці в брезентових плащах, справляють важливі державні обов'язки?“

Синюха раптом набрався мужности і зважився на героїчний вчинок. Він підвівся і, держачись за ремінні петлі, почав просуватися до того пасажира, що вимовив „Ого!“. Він дійшов зовсім близько, та раптом хвиля вагань і нерішучости опанувала Синюхою, він мовчки сів поруч.

Кілька хвилин Синюха сидів і розглядав своїх супутників. Вони були дуже прозаїчні, і їхня зовнішність не потверджувала роман-

тичних уявлень про таємні нічні дії чи то про важливі державні справи. Пасажири були, як один, одягнені в брезентові плащі, такі самі, як і в робітників на тартаку, і нічим вони не відрізнялися від тих лісопильних робітників, а ось цей бородатий навіть обличчям нагадує старого Кабаченка, що його так не полюбляв за впертість Синюха.

О, якби тут з'явився той осоружний Кабаченко! Синюха відчув ніжність до тієї колись немилої людини, і самотність його під впливом цих порівнянь розвіювалася, і він почав добирати способу заговорити з сонним робітником. Нарешті, зважившись, торкнув за плече бородатого:

— Товаришу, товаришу!

Бородатий підвів голову і спитав:

— Що, приїхали вже?—але, видимо, зміркувавши, що трамвай летить так саме, як і раніше, додав:—Що, товаришу техніку?

„Чого він мене техніком узиває?“—подумав Синюха і спитав:

— Скажіть, куди це ми їдемо?

Бородатий здивовано оглянув Синюху і знизав плечима.

— Як то куди? Та на дев'ятнадцятий участок! Хіба вам у конторі не сказали?

„Якесь непорозуміння“—тоскно промайнуло в голові Синюхи, і йому здалося, що тільки він розвіє непорозуміння, як ці люди зроблять йому якусь прикрість. Щоб заховати

ніяковість, Синюха тоном, яким звертався в себе на розробках до робітників, промовив:

— Так ви, дядю, скажіть, щоб трамвай дав легший хід... Мені треба отут встати. .

Бородатий низав здивовано плечима і відсунув двері на передній ганок. Там він щось сказав провідникові, і трамвай пішов тихше.

Синюха взяв свого саквояжа і вийшов на задній ганок.

Дощ клюпостів у пільмі вулиці, і світло з трамваю розсікало білими ножами і пільму, і калюжі поблизу, і пасма дощу. Синюха ступив на нижчий щабель сходів, одну лише мить повагався і стрибнув у пільму під дощ у якусь калюжу, що з шумом розлетілася бризками. Трамвай, немов скинувши тисячопудову вагу, рвонувся з новою силою і скоро зник за рогом вулиці. Ще якийсь час чувся шум від коліс, а потім звуки завмерли, засипані піском дощового шелесту.

Синюха стояв кілька часу на місці, обляпаний болотом, а потім вийшов на сухіше. Він опинився на якійсь площі, безлюдній і глухій. Попід будинками світилися вогники, але ніякі звуки не порушували однотонного шуму дощу.

Зійшовши на тротуар, Синюха попростував у той бік, де, здавалося йому, мусів бути вокзал. За рогом він побачив самотнього візника, що спав під своєю халабудою.

— Вільний?—спитав Синюха гучно і владно.

Під халабудою заворушилася людина, і незабаром висунулася звідти і раптом вискочила на брук.

— Атож! Вільний. А вам куди?

Синюха сказав і сів під халабуду. Екіпаж покотився, хлюпаючи в калюжах, і Синюха відчував, що врятований від тисячі бід, що так несподівано нависли були над ним цієї ночі. Все місто здавалося йому тепер божевільним трамваєм, що мчить кудись у темну безвість і напевно колись полетить у провалля, в несилі втриматися на рейках.

„Патос будівництва! Переможна хода революції“—глузував сам із себе Синюха і з задоволенням виліз із візника коло освітленого вокзалу.

Надворі сіріло, і на вокзалі розпочиналася звичайна метушня.

Синюха з полегкістю людини, яку щойно врятовано від загибелі, купив квитка, за чверть години поїзд, у здоровому глузді якого не могло бути сумніву, мчав його до рідних Вепрівських розробок.

ГОРБАТЕ ЖИТТЯ

Потворна постать горбаня наблизилася до вікна і на високому чолі людини збіглися глибокі зморшки невимовної скорботи.

Щоразу, як горбань підходив у присмерках до цього вікна, що своїм підвіконням не вище за пояс нормальній людині, він особливо гостро відчував своє каліцтво і його не до речі високе чоло та великі блакитні очі поймала туга, така давня, що обернулася вже на солодку пристрасть і така безкрая, що втратила свій початок і кінець десь за народженням і смертю.

Та сьогодні було не так, як завжди і до стародавньої печалі прилучилося щось нове, що поглиблювало борозни зморщок пекучими різакми скорботи.

Підвіконня прийшлося під підборіддя горбатій людині і вона мала змогу бачити з своєї кімнати покрівлі будинків, що на них погасав метушливий міський день, але зір не сягав вулиці, що шумувала голосами й грюкотом, котячи каламутні води життя брукованими своїми річищами.

Так щовечора стояв горбань, поклавши

голову на підвіконня, і коли б хто зазирнув з вулиці у те вікно, то подумав би, що вродливий велетень з високим чолом і блакитними очима, пустуючи, присів на підлогу й виглядає у вікно запізнїлу кохану. День згасаючий золотив його кучері й кучері тьмарилися разом з небом.

Волохаті сутінки поволі заливали кімнату й згладжували борозни чола й тьмарили блакить очей, що дивилися в небо й бачили землю з темрявою минулих подій, в яких билося шкарубке його серце. Тепер воно болем стискується за минулим, за потворним минулим, що було таке криваве й могло бути таке прекрасне.

Горбатий думав про своє хороше дитинство, що його сплюндрувала хвороба, скалічивши восьмилітнє струнке тіло, про низку терпко-глузливих років по тому, що привалили прекрасне дитинство важким тупим камінням. Думка дійшла до того місця, коли він метнувся розкидати те каміння і зашкарубле серце його вибухло мстивим героїзмом.

Легенький стукіт у двері повернув горбатого до сучасности й він, засвітивши електрику, відчинив двері.

Брязкаючи острогами, до кімнати з коридору ступила кремезна людина у військовому строї. Через плече йому напнувся од ваги мавзера ремінь, а руку одтягав важкий портфель. До горбатого господаря усміхнулося

широке обличчя привітного монгола, але в очах не міг затаїтися вогник непокою й тривоги.

— Ти, Вітю, знову мрієш у сутінках?.. В кімнаті темно, думав — тебе немає вдома...

Прибулий ніяково затупцював коло порогу.

— Чого це ти в такому параді? Чи не чергуєш сьогодні? — замість відповіді запитав горбатий. Він зник бачити свого друга у цивільному, а тому й шукав пояснення військового одягу в чергуванні.

— Я до тебе в справі... Трохи в чудній справі, — ще ширше усміхаючись пояснив чи то своє вбрання, чи то свій прихід гість.

І горбатий господар, і кремезний монгол от уже п'ять років живуть в одному будинкові і їх в'яже стара приятельська бійців, що не раз бували в смертельній небезпеці й навчилися цінувати мужність та відданість.

— Я до тебе... У мене химерна справа до тебе... — пояснив знову гість і од цих слів, а швидше од тону, що сказав свої слова гість, на обличчі горбаня промайнула радісна усмішка, немов він почув те, на що несміливо сподівався.

— Сідай, — припрохав господар, показуючи на крісло коло столу, — сідай і кажи, а я послухаю...

Він сам, господар, сів проти гостя і, з допитливою усмішкою на тонких голених устах, чекав.

Кремезний монгол сів був до столу, та за хвилю підвівся і, повернувши ключа в дверях, зачинив вікно.

— Що це ти взявся господарити? Аджеж надворі тепло! — спитав господар і в словах його, і в запитанні чулося, що він добре розуміє, навіщо друг зачиняє вікно та замикає двері.

Гість нічого не відповів, а тільки, справившись з дверима та вікном, повернувся до столу й сів на своє місце.

— Я до тебе в дуже важливій справі... Більше ніж у важливій... — сказав він ще раз і потому в кімнаті запанувала гнітюча тиша. Горбань дивився через стіл на свого зніяковілого друга й думав свої думки, що сунули вулканічною лявою спокійно й важко, не викликаючи дріб'язкового хвилювання, а тільки каламутну нервову стуму. Ті думки, сунули з минулого й, заливаючи сучасне — спалювали на своєму шляху і жаль, і тривогу, і жадобу жити.

Горбатий спокійно дивився в монгольські очі свого друга і, як і роки до того, чекав на слова, що той мусів врешті сказати, бо розумів він, що його таємниця не з тих таємниць, що її щастить людям заносити недоторканою в могилу.

— Ну, кажи ж... — промовив нарешті господар і ласкаві очі з-під високого лоба теплом війнули на кремезну постать друга.

— Я, Вітю, нічого не розумію... — видавив з себе слова монгол, — я одмовляюся розуміти, бо це стосується до тебе... Хоч я й старий чекіст і мусів би такі речі розуміти, але почуття мої зраджують мене, бо ці речі стосуються до тебе, з ким я стільки перетерпів... стільки сил поклав у боротьбі... А тепер...

— Ну кажи вже, — тим самим тоном мовив горбань і очі його на мить одну затьмарила смертельна туга.

Замість слів гість рвучко висмикнув з кишені грубезного пакета, припечатаного солідними сургучевими печатками, і подав господареві.

Тонкі пальці горбаня прийняли пакета і зміст його швидко опинився перед очима. В рівних рядках друкованих літер він спіймав своє ім'я і слова „... заарештувати й секретно під посиленою вартою відрядити...“

Тонкі пальці, не хапаючись, згорнули пакета й, ніби нічого не трапилося, передали гостеві.

— Твоє діло виконати наказу, — по хвилі мовив горбань, так ніби мова мовилася про якусь службову дрібницю, що не обходила його особисто.

— Вітю, я ж бачу, що це якесь непорозуміння! Ти ж такий спокійний! — радісно вигукнув гість і од радості аж підвівся з місця.

Господар погладив кучері звичним рухом руки і од цього його чоло стало ще вище, а тіло убогіше й вікчемніше. Кривими ногами

він заступав по діагоналі кімнати, закривши скорочені рахітом руки в кишені. Його постать нагадувала постать школяра, що, пустуючи, начепив собі на обличчя непромірно велику різдвяну машкару клясичного філософа.

Він довго ходив по кімнаті з пекучим жалем у серці, що він є причина неприємностей цього доброго монгола, що він його любить, як брата, і поважав, як батька.

— Тут, на жаль, немає ніякого непорозуміння, — казав горбань, дивлячись у підлогу, — це мусило колись статися... Я всі ці довгі й найпрекрасніші роки свого життя чекав на це...

Від цих слів кремезний гість підвівся у кріслі.

— Алеж це якась нісенітниця! — вигукнув він майже з розпачем і з надією та благанням дивився на господаря, чекаючи, що той своїм словом розплутає цей клубок непорозумінь.

— Тут немає ніякої нісенітници. Мало того, це розпорядження запізнилося на кілька років... Ти не знаєш мого минулого... мого справжнього минулого, що його можна спокутувати тільки смертю...

— Вітю! — благаючи простяг гість руки до свого горбатого друга, — Вітю, ти верзеш несусвітню дурницю! Це ж чистісінька містифікація!

Він з надією стежив за горбанем, чекаючи,

що той врешті покине ці дурні жарти й розсміється своїм добрим сміхом, але той дивився в чесні очі свого друга і на віях йому блищала туманна роса.

— Я кажу правду. Мене чекає розстріл. Я це знаю і не боюся. Смерть це єдине, на що я заслуговую.

Гість побачив правду в очах і сталевий відблиск непохитної рішучості. Він рвучко схопився з місця і підійшов до вікна. Рука шарпнула защіпку й тепле повітря червненого міста полилося в кімнату. Вузькі монгольські очі дивилися на огні електрики, а ті огні розпливалися світлими плямами і капали срібною росою на підвіконня. За плечима стояв жак і холодом дихав під саме серце.

Похитуючись з боку на бік, на кривих рахітичних ніжках горбань носив по кімнаті свою горду голову з високим чолом філософа й губив байдужим тоном важкі, як оливом налиті, слова:

— Тут немає ніякого непорозуміння. Я не те, за що ти вважав мене ці прекрасні п'ять років. Звідти мені немає повороту. Та в мене немає думки про втечу. Я не боягуз. Ти це знаєш.

Монгол слухав слова й ритмічне поскрипування підлоги під ногами горбаня і вірив, що його друг не має наміру втекти. Він уже виразно бачив огні вечірнього міста і думка старого бійця не затуманювалася почуттям

жалю. Він знав, що коли б горбатий друг хотів утекти, він зробив би це легко, що зброя у нього завжди наготові й володіє він нею досконало.

— Я тебе обдурив, розповівши не своє минуле, а минуле людини, чиї документи потрапили мені до рук. Але це єдиний раз і останній раз я обдурив тебе...

Монгол повернувся до горбatego, ступив кілька кроків до нього і поклав свою важку руку на калічне плече друга.

— Для тебе я зроблю все. Для тебе підку на смерть так, як ти жертвував життям для мене. Для тебе на все, тільки не на зраду тій справі, що ми їй служили.

Горбатий подивився в очі другові й тонкою рукою взяв його міцну руку, рухом показавши на крісло. Вони сіли один перед одним і довго дивилися мовчки в різні боки. Нарешті горбань порушив тишу.

— Перед смертю прошу тебе не посилати мене під вартою. Я сам поїду й з'явлюся куди треба. Це перше моє прохання, а друге — вислухати ту правду, що я її крив од тебе ці п'ять років...

— Є злочини, що їх ніякі заслуги не в силі змити. Я розповім тобі все сьогодні ж... Ти приготуй чай, а я за півгодини до тебе прийду...

Монгол устав і його плечі нерішучо повернулися до дверей. Йому не хотілося кидати

цю людину, та, перемігши себе, він ступив до порогу і мовив:

— Чекаю...

Кроки його незабаром пролунали в тиші коридору стуками вивіреного годинника, а горбань слухав ті кроки, аж поки вони за-тихли десь на другому поверсі.

Нарешті він скинув оту неволю, що найбільша є для правдивої людини, неволю постійної брехні, постійного удавання того, чого насправді не було. Він розповість сьогодні все й знову стане сам собою. От тоді він буде радий. Він помре смертю Остапа Вербоного, а не смертю давно померлого Максимова, чие ім'я йому довелося носити стільки років.

Не знати для чого горбань підійшов до вмивальника, довго мився холодною водою, а витершись і причесавшись, пішов на другий поверх, як обіцяв. Чай же напевно готовий у товариша...

А може той монгол, прослухавши його, не буде вже його товариш. Може той монгол зрадить його й накаже скрутити йому руки, як карному злочинцеві за старих, часів і одведе куди треба. Горбань усміхнувся і постукав у двері.

Чай справді був уже готовий і монгол сидів, скинувши свої військові причандали та уніформу. Чай він налив так, як завжди наливав, собі ріденький, а горбаневі міцний, як вино.

— Ти не роздумав вислухати мене? Ти не береш своєї обіцянки дати мені змогу самому поїхати куди слід і то поїхати секретно? Коли ти роздумав — кажи... Я тільки за твоєю згодою поїду...

Монгол махнув рукою, мовляв, кинь даремні балачки й додав словами:

— Як тобі, Вітю, не сором! Аджеж я не тріпло якесь? Давати обіцянку й за чверть години ламати слово...

— Ну, не сердься... не сердься... я жартую.

Він знав цього упертого татарина, що не кидав слів на вітер. Вийшовши з пастухів і чи не в двадцять років навчившись письма, він дивував усіх своєю витриманістю та інтелектуальною гостротою. Здавалося, що він десятки років учився і змалечку був вихований під пильним доглядом досвідчених вихователів.

— Ти, Ахме, — так звав його горбатий, одкидаючи останню літеру в імені, — походиш із старої культурної нації, що вісім століть тому вела всі народи Сходу за собою... Ти користаєш старе надбання свого народу, бо стара культура переходить у сферу інстинктів і створює психічні нахили до культури, навіть у людини, що жила в скотинячих умовах...

На це Ахме відповідав, сміючись:

— Ти таки зробиш мене на старості літ татарським шовіністом і я, чого доброго, повірю в святість своєї нації...

Монгол сидів і чекав, а горбатий колотив ложкою в склянці. Нарешті він почав:

— Ти пам'ятаєш, Ахме, отого одставного полковника, що присудили ми його до розстрілу й що ти висловлювався проти його розстрілу? Пам'ятаєш, ти ще казав, що той полковник ніби трохи схожий на мене і все кликав мене поглянути на нього. Пам'ятаєш?

Ахме пам'ятав, але не розумів, до чого друг згадує про те старе й незначне діло. Полковника розстріляно за те, що той під час денікінщини катував селян...

— А пам'ятаєш прізвище того полковника?

Ахме не пам'ятав прізвища.

— Його прізвище було Вербовий. Мое прізвище так само Вербовий.

— Що ти плещеш? Так то твій батько? Брат, родич?

— То був мій дядько, батьків брат.

Запанувала тиша. Тільки ложечка дзвеніла об склянку, бо горбань автоматично мішав пристиглий чай.

Ахме дивився кудись через голову бесідника, немов у далечінь минулого, намагаючись роздивитись там якусь дрібну деталю. Він ні разу не ворухнувся, доки звучали слова горбаня, а горбань, не зупиняючись, колотив злегенька ложкою чай і дзвін скла лунав у супроводі слів його монотонних і тихих, що розповідали про події яскраві й гучні.

Той полковник Вербовий справді накоїв багато лиха. Чи не двадцять чоловіка він закатував був до смерти, не рахуючи безлічі знівчених та пограбованих. Тоді, як відбувалися ті страшні події, він, племінник полковника й єдиний кривний його й спадкоємець, сидів замкнений на другому поверсі панського будинку, бо полковник у запалі вибив його нагаєм за те, що той заступився за селян і навіть випустив на волю кілька чоловіка, користаючись з свого становища полковникового племінника. Полковник замкнув його на замок і поставив вартувати вірного свого льокая. Хоч як не намагався втекти горбань, в тому йому не щастило, і тільки коли денікінці почали відступати, він втік з-під замка й заховався на селі в одної бабусі.

Він певен був, що червоні його не чіпатимуть.

Та сталося не так, як думав горбань. Перші частини червоних, що захопили місцевість, якось дізналися про нього й заарештували горбаня та відправили до губерніяльного міста, що саме під цей час евакуювалося.

Довгі митарства пройшов горбань, аж поки в нестямі зважився на безумний вчинок:— він кинувся на вартового червоноармійця і ударив його дровинякою по голові. Він не знає, чи вбив він того червоноармійця, чи ні, але неприємність вартового дала йому змогу

захопити його гвинтівку та патрони й утекти. Разом з горбанем втекло й кілька інших арештованих, що він їх загубив в перші хвилини втечі. Певно те, що втік він не один, а кілька, за ними уряджено було погоню.

Протягом місяця нікому спіймати його не щастило.

Він заховався в плавнях на Дніпрі, захопивши чийогось човна, і тут почалися найжахливіші хвилини в його житті.

— Я відчував себе зацькованим звірем, що, рятуючи своє життя, здатний на найодчайдушнішу хоробрість і на яку завгодно підлоту. Я втратив здатність контролювати розумом свої вчинки й був увесь час під проводом сліпого тваринного інстинкту — захистити своє життя за всяку ціну, знищити всіх, хто на те життя замахується!

Мені це переслідування було ніби продовженням кепкування і знущання шкільних моїх товаришів з мого потворного каліцтва. Я потроху почав вірити, що коли б я був нормальною людиною, то мене б не заарештували і не переслідували. Це мій горб винний, бо люди ненавидять горбатих!

Це переконання божевільного підтримувало мене увесь час моєї боротьби у плавнях і я мстився на тих, що не носили за своїми плечима прокляття, що я його носив з восьми років життя!

Тільки згодом я відчув себе людиною, коли потрапив поміж простих людей, не вчених і не вихованих, як на погляд свого колишнього оточення. За останні роки я ні разу не відчув, що хтось глузливо на мене дивиться, жадної посмішки і тільки увага, товариська увага, якої я не знав в колі освічених, вихованих та „шляхетних“.

І коли перед тим я байдуже ставився до життя, коли до того смерть не лякала мене, бо життя моє було таке ж калічне, як і моє тіло, то там, у плавнях, я все те забув. Я забув своє каліцтво, забув, яким побитом потрапив туди, забув я, з ким і за що б'юся і знав одне, що мені немає повороту між живих. Я був у якомусь трансі. Відсутність людей коло мене позбавила мене моральної й етичної орієнтації, а напівголодне існування зробило з мене, колишнього філософа, інтелектуально примітивну людину, думки якої не сягали далі їжі й захисту.

Так тяглися тижні, а може й місяці. Я висиджувався у плавнях і певне загинув би сам, коли б не нова експедиція, споряджена мене піймати. Я не знаю, хто ту експедицію споряджав і хто дізнався про моє перебування в плавнях, а тільки я помітив три човни, що пливли з озброєними червоноармійцями. Люди тримали рушниці напоготові і я, причаївшись в комишах, підпустив їх так близько, що почув тиху їхню розмову.

Вони шукали мене! Їх повідомлено, що я
десь тут,

Все тіло моє стислося в кремій, а руки
заклякли на гвинтівці, що я її весь час не
кидав ні на хвилину.

І от я, філософ, що вивчав різні там си-
стеми, бачачи їх, запалав мстивим гнівом.
Це вони мене обернули в півлюдину! Це вони
мене, каліку, цькують, щоб врешті повести
на шибеницю!

У ті страшні часи я вперше став віч-на-віч
з життям, бо до того часу я жив у кім-
наті. Так, я жив у кімнаті, до якої доли-
тали лише далекі відгуки життя, я тікав од
людей і людей знав тільки з книг, я був
оранжерейною людиною, бо не міг я тер-
піти ні призирилого ставлення до себе, ні
жалю до мого каліцтва від людей. Я, буди
багатим спадкоємцем, жив замкнений і навіть
слугу добрав собі такого самого горбаня,
як і я. Отож розумій мій стан в диких
плавнях, стан напівзвірячий, напівлюдський.
Зрозумій стан, коли я дослухався до розмови
мисливців, що полювали мене!

За ті тижні перебування в плавнях у мені
прокинулися всі звірячі інстинкти моїх дале-
ких предків. Я бачив ті три човни з десят-
ком озброєних людей, що їхали мене шу-
кати, і думав тільки одне — як мені їх краще
подолати.

Мені ніякого діла не було до їхніх ідей,

як немає діла качці до мотивів, що ведуть мисливця на полювання. Жадна думка про класову боротьбу, що я про неї з книжок добре знав, не западала мені в голову. Я відчув себе зоологічною істотою і захищав своє життя, своє місце під сонцем.

З захоплених набоїв у мене лишилася тільки одна об'їмиця, бо решту я витратив, добуваючи собі їжу. П'ять набоїв надто мало, щоб боротися з десятками людей, що мають сотні набоїв з собою. Та звіряча хитрість допомогла мені. Я вмить зміркував, що, потопивши два човни, я потоплю всіх, що на них їхали, бо люди кинуться на третій і своєю вагою перевернуть його. Човни бо були маленькі селянські, якими звичайно заганяють качок та переїздить у двох, а найбільше втрьох невеликі річки. Винахідливість моя шалено працювала й дала блискучі наслідки. Не гаючи й хвилини, вийняв кулі з двох набоїв і повернув їх навпаки, тупим кінцем наперед, а гострим назад у гільзу. Розрахунок був такий, що куля піде вертикальній і на п'ятдесят кроків проламає таку дірку в човні, що її годі буде затулити...

Стрілець з мене путящий. Колись, розважаючись, я добре навчився стріляти кулею, і тепер це мені стало в пригоді. Вицілвши перший човен, я стрелив в нього і, не звертаючи уваги на постріли з боку ворогів, стрелив удруге. Далі я не стріляв, а тільки

дивився, як бовталися одягнені люди у воді і як нарешті перекинувся третій човен. Не минуло й години, як з десяти чоловіка тільки двоє з одною рушницею врятувалися, вибравши твердше місце на плавні. Решта пішла на дно.

Я лежав, припавши до землі, не подаючи й знаку про себе. Ті двоє, опинившись од мене на добрих півтораєста кроків, не могли мене бачити, а я, незримий суддя з трьома набоями у гвинтівці, з великою зненавистю в душі, вицілював цих врятованих з таким розрахунком, щоб одним пострілом забити двох. Я не сподівався знайти в них набої, і тому економив свої.

Слушний момент підійшов і я скористався з нього. Один був певно поранений моїми пострілами в ногу й не міг іти. Його товариш допомагав йому перейти на сухіше і я вистрелив саме в той момент, коли вони переходили, обнявшись. Куля влучила саме так, як я розраховував. Той, що допомагав, упав, розкинувши руки й більше не ворухився. Тільки раніше ранений намагався підвестись і дістати руками рушницю, та в цьому йому не пощастило. Він упав навznak і смертельні корчі пойнjali його тіло. З своєї засідки я добре бачив всі перипетії цієї драми, автором якої був я...

Все ще боячись, якби хто з десяти дене-будь не залишився в живих, або щоб хто

не приплив на постріли, я просидів до при-
смерків і аж коли був цілком певний своєї
безпеки, я вирушив човном з добре зама-
скованої засідки, до якої добратися можна
було тільки з великими труднощами й то
людині, добре обізнаній на властивостях, на
диявольськи зрадливих властивостях планів.

Я дістався трупів і переконався, що вони
були вже холодні. Я зняв з них шинелі,
щоб здобути постіль в своєму лігві, знай-
шов у набійницях десятків зо три набоїв,
витяг саморобні гаманці і зав'язані в хусточки
документи, а коли збирався підсунути трупи
під плавні, мені спала в голову думка ско-
ристатися черноармійським одягом, щоб ви-
братися з цих плавнів на люди... Я ж бо
бачив сам безногого кавалериста й затямив,
що революція не робить одбору за станом здо-
ров'я, що червоноармієць може бути й каліка,
аби лише не позбавлена змоги носити зброю.

Подумавши таке, я вибрав того, що краще
одягнений, і роздіг забитого. По тому я під-
сунув трупи під плавні й, заховавши так
сліди трагедії, сів собі в човен і рушив до
свого лігва.

Було вже темно й я не міг розглянути
документів, а тільки розбив захоплену ко-
робку консервів і смачно повечеряв.

Сон невдовзі здолав моє знеможене тіло
і хоч комарі докучали нещадно, та я не чув
їхніх укусів.

Прокинувся так само раптово, як і заснув. Навколо була вранішня тиша. Легенький туман слався по плавнях тонким шаром. Сонця ще не було і болотне птаство зліталося з нічного пасовиська. От промайнули чирята з свистом, як стріли, випущені з луку, прошуміли чорнушки і крижні. Десь запищали кулики-побережники й тихо знявся болотний лунь, як літак з виключеним мотором, і полинув над плавнями, шукаючи собі поживи. Незабаром соняшні мечі розсікли туман і тільки тоді я отямився од зачарування. Першою думкою було переглянути документи, і чи не вона, ця думка, була остання, коли вчора я засинав. Документи, що таким кривавим робом потрапили до моїх рук, якоюсь ниточкою в'язали мене з тим життям, що буяло десь за плавнями на твердому й тверезому ґрунті. Врешті цікаво знати, що то за люди були жертвою в боротьбі й що то за вороги, що полювали мене, як звіра.

В мені прокинувся філософ. Я сказав собі: вони люди й якісь причини гнали їх за мною. Аджеж не гонитва за золотом, бо в мене його не було, не гонитва за славою, бо невелика слава спіймати убогого каліку, і не особиста зненависть до мене цих людей, бо вони мене не знали. Що ж то за сила послала їх за мною? Невже просто військова дисципліна? І на це я відповів заперечливо.

Яка могла бути особлива військова дисципліна в часи революції окрім самосвідомості? Я так тоді собі мислив і зрозумів, чого мене так цікавили документи, що я їх не міг вчора прочитати: — я шукав у них пояснення, які сили гнали отих сірих салдат моїми слідами.

Качки закінчили свій ранішній переліт і кілька зграй їх, не помітивши мене, хлюпнулися поблизу й мені треба було вицїлити якусь більшу з них на сніданок, та я не зробив цього. Мені не хотілося здіймати шуму пострілом, а до того ж найшла якась тиха хвиля і я сидів зачудований і ранком, і своїми першими, за весь час втечі, міркуваннями.

Нарешті я розгорнув документи одного з забитих і почав перечитувати засушені папірці. Їх було щось із десятків, головним чином посвідок з печатками й підписами, написані старою канцелярською формою і деякі з старими печатками військових частин дореволюційного часу.

Не знаю, скільки часу прогаяв я на читання тих потертих папірців, але й зараз пам'ятаю, що в них писалося. Чимсь новим і незнайомим повійнуло на мене од тих убогих документів, що розповідали нудною канцелярською мовою цілу одиссею сучасної людини.

На ім'я власник документів Пархом Прядка.

Він був салдатом Апшеронського полку. В посвідці значилося, що його, рядового восьмої роти названого полка, відряджено делегатом до Петроградської Ради Робітничих, Селянських та Салдатських депутатів. Друга посвідка говорила, що той таки Прядка є червоногвардієць Виборгського району й що йому доручено перевіряти документи всіх громадян, що забажали б пройти до штабу червоногвардійського загону. Третій був мандат, виданий бійцеві Пархому Прядці на право реквізиції фуражу в районі Новосибірського. Інші папірці свідчили за те, що боець Пархом Прядка перебував не в абияких ролях, аж поки він не став командиром загону при особливому відділі №-ської дивізії. Я зрозумів, що це він і привів команду мене ловити, прочувши од селян, що в плавнях хтось переховується. Будь-яких інших паперів, крім службових посвідок при цьому вбитому я не знайшов, коли не рахувати мізерну суму грошей папірцями.

Постать цього начальника загону досить яскраво виступила з темряви минулого, та на одне питання, що так мене тривожило, я не знаходив відповіді, а саме—яка ж сила погнала цього Пархома Прядку й делегатом до Ради робітничих депутатів, і в червоногвардійський загін, і на реквізиції, і до особливого відділу дивізії. Ні одежа, ні гроші, що в його документах я найшов, ні зовніш-

ність забитого не свідчила за привільне життя. Значить, він не шукав життєвих вигід, золота чи чогось іншого. А може він шукав слави? Але яка ж слава у малопомітного бійця? Так яка ж сила гнала його на ті фронти, що крім смерти йому нічого не обіцяли?

Так я думав тоді й чудувався.

Шукаючи відповіді, я розгорнув документи другого забитого. Тут так само було багато папірців, що свідчили за не абиякі життєві етапи цієї людини. Він був колись так само в Апшеронському полку і видно це був приятель Прядчин. Прізвище його Максимів, а це прізвище пізніше привласнив і ти знаєш мене під цим ім'ям. Документи Максимова нічого не дали мені, і тільки два листи, що я їх знайшов, загорнутими разом з документами, дали мені таку вичерпливу відповідь на моє запитання про сили, що гнали цих людей, що голова в мене пішла обертом. Ті листи писали видимо малописьменні люди, один підписався „твій брат Терентій Максимів“, а другий, писаний видимо від товариша, що з ним колись десь працював Максимів. Ні дат, ні конвертів з штампеллями я не знайшов при листах, та вони були й не потрібні.

Перший я перечитав лист „брата Терентія“. Він був писаний, видно, перед революцією і малював жахливу картину селянських злид-

нів. Це був, певно, старший брат Максимова в таких літах, що вже не потрапив до армії чи то хвороба не дала йому змоги служити „цареві і відчизні“. Він епічно спокійно повідомляв, що останнього коня в нього забрано з реквізиції в армію. Що корову так само забрано на м'ясо. Що жінка лежить хвора, побита панськими об'їждчиками за те, що свині паслися на панській луці. Він розпачливо запитував, що куди ж ті свині виганяти як не на ту луку, що її привласнив пап і що споконвіку була обчеська. І ця трагічність, у пов'язанні з свинями, справляла неймовірне вражіння.

До якої степені може дійти людина, що пасовисько, свині й розмова про те пасовисько провадиться в трагедійних тонах? — так запитував я сам себе.

Ще „брат Терентій“ повідомляв, що сина його Івана привезено без ніг і що йому тепер нічого більше не лишається, як жебрати, бо пенсія така, що за неї нічого не купиш. І нарешті, обережно повідомлялося, що Ганка вийшла заміж за багатія і, видимо, їй смакує куркульський хліб, та вона хай завчасу не радіє, вийде той солодкий хліб гіркими сльозами, бо вже кажуть люди, що по війні будуть ділити всю землю рівно на всіх, хто воював. Я зрозумів, що Ганка то була дівчина забитого і чи не з біднячок, що спокусилася на багатство й вишла заміж за кур-

куленка. Повідомлялося ще безліч дрібниць, що од кожної віяло безнадійністю людини, загнаної злиднями в куток, з якого немає виходу й немає просвітку.

Другий лист од товариша був писаний вже під час революції. Од нього віяло молодечим захватом людини, що тільки з революцією побачила світло в житті і сп'яніла од того світла. Він, той товариш, був видимо шахтар, бо в одному місці виривається в нього фраза, що безміри вразила мене „немов з глибокої задушливої й темної шахти вискочили ми“, так переказує свої вражіння од революції молодий товариш Максимова.

Я зрозумів тоді, яка сила гнала людей на поневір'яння і смерть. Я, книжна людина, що життя знала з книжок і, кинута випадковим збігом обставин в напівзвіряче існування в оці плавні, збагнув усю ганьбу свого життя, всю гидоту свого вчинку. Я збагнув, що сидючи в світлій кімнаті родового маєтку, я був з тими, що загнали людей в задушливі й темні шахти життя. Я зрозумів, я зрозумів, що десяток людей, яких я вбив, були саме оті, що вийшли з темряви й задухи рабства. Я, що мріяв у затишку кабінету про революцію, застрелив їх, застрелив підло з засідки за те тільки, що вони, боронячи своє право на місце під сонцем, воліли знищити мене, ворога мільйонів гнаних і гноблених.

Мене поймав божевілья. Я сидів в своєму закутку скам'янілий і очунав тільки тоді, коли сонце черкнулося своїм краєм плавнів і вечір тихий спускався на землю, а качки линули на пасовиська і гостро розрізали своїми прудкими крилами надвечірне золотаве повітря.

Я пошматував усі документи й залишив тільки документи Максимова. Я став Максимовим, колишнім шахтарем, і поплив плавнями в той бік, куди мав був пливи загін.

Три дні й три ночі я кружляв яриками й плесами, аж поки не дістався твердого берега. Я живився застреленими качками, засмаженими просто на багатті і пив трухляву воду плавнів.

Коли я прибув нарешті до твердого берега, то спадав вечір і старезний дід закидав ятір на ніч. Він підозріло подивився на мене, та коли я лагідно з ним привітався, він поставився до мене приязніше. Од нього я дізнався, що на цьому березі панують білі, але що вони далеко, верстов за вісім звідси, бо тут їм нема чого робити, та що хлопці тікають од мобілізації.

Бачачи мене в червоноармійському строї, він розповідав мені щиро про все.

Мої документи Максимова призвели мене до того, що я став за отамана втікачів і зорганізував порядний таки загін, що згодом, з наближенням червоних частин спро-

мігся звільнити цілий повіт од денікінської влади.

Та зо мною робилося щось неймовірне. Я став справді Максимовим, що його ганебно забив клясовий ворог у плавнях. Я став месником за забитих отам в комишах і моє ім'я незабаром стало страховищем для всіх недобитків білогвардійщини.

Далі я не стану розповідати, бо далі ми були вже з тобою в ГубЧК і ти знаєш мою діяльність...

Так я став Максимовим. Я став Максимовим, бо вважав, що вмерти просто, як про те я думав там в комишах, коли перечитував документи, було замало. Треба було жорстоко відплатити за ті смерті, відплатити тій клясі, що виховала мене з зав'язаними очима й зробила мене спільником ганебного діла. Я помстився і за себе, і за Максимових, за мільйони Максимових, що загинули в чагарниках і комишах, боронячи своє право на соняшне світло. Ти знаєш, Ахме, що я додержував своєї обіцянки помститись, але в моїй роботі була не тільки помста, в ній була найперше боротьба за право мільйонів Максимових на життя...

Хіба, виконавши свої зобов'язання, я не маю права померти? Так, я тепер маю право померти і це право я заробив собі, обдуривши тебе і інших, що такого права мені безперечно не дали б і не дали б мені

світлої смерти, якої тепер я собі шукаю. Ще раз прошу тебе дозволити їхати на смерть без конвоїрів. Це єдине, за що я прошу...

Горбань замовк. Смертельна блідість укрила його чоло і монгол тільки тепер помітив, що блідість та падала од досвітнього світла, що лилося у вікна й змішувалося з світлом електрики. Ахме відчув, що рука залякла, тримаючи чайну ложечку, і що він ні разу не відпив із склянки.

Короткими малими ковтками горбань допив холодний чай, мовчки потис руку товаришеві й пішов до дверей.

— Я завтра тобі пришлю командировку...

— Гарзд, — кивнув головою горбань і виступив з кімнати.

Світло ранку ввіходило в свої права й електрика не в силі була далі боротися з переможним ходом дня. Горбань ішов довгим коридором кроком переможця, що подолав щойно дракона життя, який так міцно затис був його в своїх пазурах. Йому ясно було на душі, бо в серці жеврівся ранком прихід давножданого світлого дня. Так відчують себе, хіба, люди, що довго несли тягар і нарешті позбулися його і йдуть, випроставши стан. Його душа з усім тим, що складає цю химерну категорію духовного життя, випросталася і груди легко дихали й серце чітко одбивало свої такти.

Він прийшов до своєї кімнати й, ставши коло вікна, дивився на верхівлі дерев, що маячили на вулиці, і стежив любовними очима за пташкою, що вовтузилася коло свого гнізда.

Раптом він почув кроки і відчинив двері. Посильний приніс пакета з командирувальними документами і горбань ясно усміхнувся, взяв свого портфеля і, окинувши прощальним оком свою кімнату, вийшов на вулицю. Він давно не був на вулиці, отак просто пішки й одразу відчув себе гімназистом, що поспішає до школи.

Вже дійшовши до рогу, він озирнувся назад на свої вікна й побачив Ахме. Той стояв коло розчиненого вікна й привітно помахав йому рукою.

Більше не обертаючись, він зайшов за ріг вулиці.

Назустріч ішов гурт робітників, що видимо допіру змінилися. Вони йшли в ногу і співали пісні, що її ніколи не чув горбань:

Слава бійцям, що упали,
Слава звиятцям живим!
Рейки прослались по шпалах,
Сміло рушаємо ми.
Всі світові семафори
Одкрила історія нам.
Наші потужні мотори
Кидають виклик ланам!..

Пісня танула на ще сонних вулицях, а горбань ішов, світло усміхаючись новому дневі.

ПОЛУДА

Кам'яні колеса важко билися об чавунну землю і час од часу провалювалися з кістяним хряскотом, бризкаючи густою сірою рідиною з колій. Під осіннім морозним вітром багно каменем сідало на спиці й ступиці коліс і ободи потворно розбухали, не вміщуючись в звичайні колії степової дороги.

Гармати кахкали на сірому грудді і трясли свої холодні чавунні черева. Жахливі потвори руїни і смерти в жалюгідній безпорадності тяглися за задрипаними кінськими хвостами...

Обніжками поруч гармат та худоребрих коней понуро йшли піші бійці, а позаду колони билася в трясцях на струбульках дороги кулеметна тачанка.

І набійні ящики коло гармат, і кулеметна тачанка підозріло легко стрибали на замерзлій дорозі, не в силі затаїти свою порожнечу. Власне й гармати й кулемет можна було б покинути, як непотрібний тягар, бо на дві гармати було три шрапнельні набой, а на кулемет одна напіввистріляна бинда, та їх не кидали, чи то сподіваючись добути набой, чи то з міркувань воєнно-етичного порядку, ко-

рячись неписаному кодексові військової честі, що не дозволяє кидати ворогові навіть зіпсовану зброю.

Та не тільки гармати й кулемет не мали достатньої поживи, а й рушниці цієї сотні знесилених бійців покладали всі свої надії на багнети, бо в підсумках і саквах сирітливо лежало по пачці набоїв на рушницю.

Од легкості в набійних ящиках та саквах було важко на душі і вага та побільшувалася вагою рушниці за плечима та безкраєю дорогою, що кожен день її сточував і сили у кущавому тілі, і надії колись то дійти бажаної мети. Якась тупа байдужість охоплювала людей і тільки час од часу на поверхні її вибухали то роздратованість обставинами, то бурхлива енергія бійців революції, затамована камінною дорогою безкрайого степу.

— Коли ж той в біса хутір буде? — понуро спитав присадкуватого командира загону червоноармієць, що ввесь час плентався позаду нього. В запитанні було багато відчаю, ще більше роздратовання і без краю мало надії на щасливий кінець.

Командир загону Симеренко йшов обабіч колони, як добре вивіреним годинник, ступаючи розміреним кроком військового шикунця, не виказуючи ні втоми, ні засмучення. М'язи цієї людини, здавалося, закам'яніли, як груддя на дорозі, а серце загартувалося, як вістря багнети.

Симеренко не відповів на запитання червоноармійця. Він навіть не повернувся до нього, немов і не чув запитання. Тільки за десять кроків він зупинився, став обличчям до колони і підняв руку вгору:

— Стій!—протяжно виголосив він команду.

Спочатку зупинилася передня гармата, а за нею друга та набійні ящики й нарешті кулеметна тачанка, поточившись востаннє, застигла нерухомо.

— Бійці, спочити! Зводові, до мене!

У загоні давно втратили поділ на зводи, але, окрім командира загону, було ще три командири, що числилися зводовими, та політком. П'ятеро їх і складали команду одірваного од головних сил і заблукалого в степах червоноармійського загону, що от вже третій тиждень не може зв'язатися з частинами своєї дивізії. За ці три тижні не один десяток бійців поліг у сутичках з дрібними ватагами ворога і не одну безсонну ніч провели люди, міцно стискуючи рушницю, в чеканні ворожого нападу.

Надворі ще був день, але сонце затеряло свої шляхи в хмарах і скупно сіяло через них дрібний порошок світла, не позначаючи заходу, хоч і наближався вже вечір. Навколо розлігся безкрай степ, праворуч впираючись у небозвід, а ліворуч, у верхів'я далекого гаю в степовій балці.

Командир загону стояв, упершись ногами

в землю, трохи розставивши їх, немов боячись, що земля вислизне з-під його ніг, і дивився в сухий бур'ян на придорожному обніжку, чекаючи на зводових командирів та політкома. Та хоч Симеренко й дивився на бур'ян, але бачив зводових командирів, як ті підходили до нього.

От наблизився, дзенькаючи острогами, артилерист Пересада, що мав широкі плечі й вузьку шинелю. Кашкет йому був натягнений до перенісся і здавалося, що чорні шорсткі вуса його стирчали просто з-під козирка. Пересада мовчки спинився обабіч командира, тримаючи руки глибоко в кишенях.

За ним підійшов зводовий другого зводу. Він був такий молодий, що мусів насуплювати брови і говорити навмисним баском, щоб заховати свої літа. Та в цьому йому не щастило і на його молодість часто звертали увагу, од чого він червонів і кидав недбало:

— Двадцять два роки не такі то вже й молоді літа...

На прізвище він був Орлов і погорджував своїм прізвищем не менш, ніж своєю професією слюсаря.

Потім наблизився командир третього зводу Витківський і зупинився трохи ніяково оддалік. Віком він був старіший за всіх, але ставна жилива постать його трималася струнко, а в одежі і в поведженні відчувався старий військовий, що виріс у шинелі.

— Товаришу Витківський, ідіть но ближче, — звернувся до нього командир загону, і Витківський ступив кілька кроків до гурту. В цей час од передньої гармати заступав політком Моргуля, що принципово голив вуса, вважаючи їх за забобон. За час блукання степами вуса його стирчали рудою щетиною, давно не бачивши бритви, і разом з такою ж само бородою здавалися за рештки незмитого гриму. Хоч на Моргулі і був засмальцьований військовий одяг, та здавалося, що політком вперше надів його тільки півгодини тому і відчуває себе в ньому од незвички незручно.

Командир загону обвів присутніх командирів поглядом, немов вивіряючи, чи не трапилося бува чогось з кимсь із них, і заговорив притишно, так, щоб не чули бійці. Слова його були прості й жакливі. Загін втратив будь-який зв'язок з частинами своєї дивізії і невідомо, чи пощастить йому той зв'язок налагодити, а чи доведеться скласти свої голови, наскочивши на значніші сили ворогів. Можливо й зараз вони оточені ворогом, а можливо десь поблизу є червоні частини.

— Нам неодмінно треба пробитись на Барсуківку, — говорив Симеренко, розглядаючи триверстову мапу. — В Барсуківці стояли наші резерви і коли вони звідти пішли, то ми підемо їх слідами. Це, коли не помиляюся, звідси верстов вісімдесят... Дійти пішки туди ми не зможемо — бійці не здатні вже пройти і

п'ятнадцяти верстов... Ми мусимо обміняти коні, що в гарматах і кулеметній тачанці, та мобілізувати підводи і тоді вже посуватися далі...

Цього ніхто не заперечав, і Симеренко, скінчивши говорити, знову пильно оглянув командирів, зупинивши свій погляд на Витківському трохи довше, ніж на інших. Зводів командири й політком так само допитливо подивилися на командира третього зводу, та на обличчі Витківського не змінилася жадна рисочка і командири трохи одвели свої пильні погляди од нього.

— Я так думаю, що треба мобілізувати підводи,— сказав Орлов, що завше погоджувався з попереднім промовцем.

Решта мовчки, на знак згоди з словами командира, мотнули головами й тільки Витківський стояв, як скам'янілий, і на його сухорлявому обличчі нічого не можна було прочитати.

Червоноармійці давно вже розіклали багаття і грілися коло вогню, дожовуючи рештки хліба, що залишилися в кишенях од обіду. Коні жували сухе бадилля, що їм поклали їздові, і воно дзвінко хрускало на зголоднілих зубах.

— А як ви думаєте, товаришу Витківський?

На ці слова командира всі чекали і настожилися, почувши їх. У політкома Моргулі роблено серйозне обличчя стало ще офіцій-

ніше й сухіше, а очі набрали суворого блиску, що немов увесь був спрямований у бік Витківського.

Командир третього зводу за старою військовою звичкою став „струнко“, і дивлячись у вічі Симеренкові, відказав рівно, немов вичитуючи з книжки:

— Я, командире, вважаю, що добути підводи для загону можна тільки у великому селі. Підвод нам треба не менше тридцяти, коли не рахувати, що в гармати ми мусиме підярятти по виносу. Таку кількість підвод можна дістати тільки у великому селі, бо коней загалом багато реквізовано і не в кожному дворі знайдеш підводу...

— Ну, то що ж? — перепитав політком.

— Отже, нам треба зупинитися в Осетняцькому хуторі і вислати загін до містечка Балок.

Всі мовчали. Схоже було на те, що ця людина відповіла не так як малося, що вона відповість. Погляд політкома помітно зів'яв і з обличчя його спала машкара офіційности та робленої серйозности, а натомість прийшла метушлива підозрілість з неспокійними очима, що не має точок опертя, а розростається пливучим баговінням в каламутних водах утоми й безпорадности...

Присмерки помітно опановували степом і з каламутно чорного неба почали спадати білі поросинки несміливого світу. Вони десь ги-

нули, ті порошинки, не полишаючи сліду на землі, а знизу, назустріч їм, з задубілої ріллі та брудних стерень піднімалася чорними випарами ніч.

Командир зводу Витківський посадав ніякове становище в загоні з першого дня прибуття. І командири, і політком, і частково червоноармійці дивилися на нього підозріло, як на людину чужу, що на неї покладатися не можна. Політком Моргуля довго потай придивлявся до Витківського і потроху у нього почала складатися певність, що ця людина, можливо, робить шкідливу для революції роботу, хоч політком навіть приблизно не міг би визначити, в чому могла б полягати та робота. Адже даремно колишній офіцер царської армії служить у Червоній армії — це була найголовніша точка опертя всіх підозрінь Моргулі.

Півтора місяця тому прибув Витківський із штабу на посаду командира зводу і політком одержав його документи, запечатані штабними печатками. В характеристиці значилося, що Витківський, колишній штабскапітан і командир батальйону за імперіялістичної війни, брав активну участь у Жовтневій революції і загалом виявив себе надійною людиною. Тепер же відряджується на посаду командира зводу, бо виявив бажання служити в дієвій частині, а не при штабі, як до цього...

„З чого могло б постати таке бажання в колишнього офіцера? Аджеж служба при

штабі і спокійніша, і безпечніша? Та й хіба може служити колишній офіцер у Червоній армії щиро?”

Ці питання непокоїли політкома, хоч він і знав особисто кілька прикладів відданої служби колишніх офіцерів у Червоній армії, та ті офіцери якісь були не такі, як цей.

Підозріння особливо підігрівалося тим, що новоприбулий був людина мовчазна й замкнута в собі. Він не то щось таїв, не то був просто людина малогромадська. На запитання відповідав коротко і сам ніколи розмови не починав.

Потроху підозріння поширилися поміж командирами і Витківський потрапив у ніякове становище людини, що її ні в чому не обвинувачують за відсутністю фактичних даних, але певні, що вона злочинець і скритий ворог. Його оминали, ставилися до нього холодно, щиро по-товариськи з ним ніхто не розмовляв, хоч офіційно він був ніби рівноправний товариш.

Політком нічого не сказав на слова Витківського, а тільки мовчки, взявши під руку командира загону, одійшов з ним вбік, ніби для таємної наради.

— Як ти думаєш? — спитав Моргуля Симеренка.

— Так ніби він говорить путне, а проте, чорт його знає,—знизав плечима Симеренко і втупив очі в землю.

— На всяк випадок накажи загонові рушати в інший бік... Треба оминати й Осетняцькі хутори й містечко Балки... Щось він на них дуже вже орієнтується... Коли що й є, то це сплутає карти...

Симеренко хоч і не вбачав у словах Витківського особливої орієнтації на Осетняцькі хутори та містечко Балки, проте на знак згоди хитнув головою, подумавши, що він, очевидно, під час розмови з командирами не був досить спостережливий і не помітив того, що помітив політком. Вони повернулися до гурту командирів, і Симеренко, розгорнувши мапу, тоном наказу сказав:

— Нам, товариші, треба пройти ще верстов з шість. Там зробимо перепочинок на ніч, підгодуємося і подумаємо, що далі робити.

Симеренко навмисно не назвав місця, де саме зупинеться загін на ніч, та про це його ніхто й не спитав, мовчки вислухавши слова командира.

— Отже, займіть місця і в дорогу,—закінчив командир загону свої розпорядження.

Власне, ніяких особливих місць ніхто з командирів не займав, а сказав це Симеренко для порядку.

Знову забилася в трясцях кулеметна тачанка, застугоніли потворні колеса гармат і неохоче заступали люди, прилаштовуючи амуніцію. Симеренка нагнав політком і пішов поруч нього.

— У мене немає сумніву, що Витківський нам ворог... Він мовчить і вичікує на слухну годину... Я певен, що він нас зрадить.

Командир загону мовчав, але політком і не чекав на його відповідь. Моргулі хотілося висловити всі свої побоювання, як людині хочеться говорити про свої болі. До того ж йому кортіло перевірити свої висновки в розмові з товаришем.

— В старі часи він командував батальйоном, а тепер поставили його на звод... Це, безперечно, принижує його гідність, як військової людини і він не може нам бути другом чи просто вірним служакою... Я дивуюся штабові, що надсилає нам таких командирів. Держав би краще в себе...

Симеренко суворо подивився на Моргулю і крізь зуби сказав:

— Мені, політкоме, наші підозріння часто нагадують базарні пльотки... А втім... А втім,— казав командир, трохи помовчавши, — диму без вогню не буває...

Колона мляво тяглася, щодалі більше втрачаючи контури у сірій імлі присмерків. Ніч чорною полудою спадала на землю, і повітря од морозу ставало крихке й колюче. Білі метелики снігу каламутили тло неба й поля, остаточно стираючи лінії обріїв. І холод і присмерки збивали людей до купи коло кулемета і гармат, немов у цих сталевих потвор війни вони шукали поради в своїй безпорадності.

— За цим гаєм є хутір. Там станемо на ніч, — сказав командир загону, коли з п'ятьми присмерків висунулася пелехата огрома гаю.

Політком поліз за мапою та, не розгорнувши її, знову поклав до кишені. Було вже темно та й задубілі од холоду пальці не слухалися і дерли тонкий лопотливий папір мапи.

Симеренко зупинився і гукнув Орлова:

— Візьміть п'ять чоловіка та розвідайте хутір.

Орлов жваво одкозирнув, як то він любив робити, щоб підкреслити свою військову дисциплінованість, і, викликавши на прізвища п'ятьох червоноармійців, пішов з ними навпростець до хутора.

— Я поговорю з Витківським, — сказав нарешті політком і почав відставати від Симеренка.

Порівнявшись з Витківським, Моргуля довго вагався, з чого почати розмову і нарешті запитав:

— Ви, товаришу Витківський, українець?

Витківський незрозуміло оглянув Моргулю і знизав плечима.

— Українець... Принаймні я так думаю...

— А я думав, що ви поляк. Прізвище ніби польське...

Політком не знав, що говорити далі, бо Витківський мовчав.

— А де зараз ваші батьки?

Витківський поглянув на політкома ще з більшим здивуванням, але відповів:

— Я не знаю своїх батьків... Не пам'ятаю...

— Вони померли?

— Не знаю... Може й померли...

Відповідав Витківський неохоче, з притамованим раздратованням. Йому, видимо, хотілося швидше позбутися причепливого бесідника, а політком все те сприймав по-своєму.

„Криється. Певно, десь папаша з мамашою з маєтками попрощалися, а син тут... Хороша пташка!“

Політкомові стало якось моторошно в присутності цієї незрозумілої людини; що йде поруч нього і, можливо, потай кує зраду всіх оцих сірих бійців, а він, політком Моргуля, нічого не може вдіяти. Та й що справді може зробити він, скромний політробітник закинутого між ворогами загону, не маючи до того ж і підстав обвинуватити людину в зраді? О, коли б то були хоч приблизні підстави для обвинувачення, справа стояла б інакше і він, скромний політком Моргуля, не довго б роздумував над долею ворога!

Що особливо вагало політкома, так це те, що Витківського прислано із штабу й ніякого попередження не дано. Очевидно, в штабі йому довіряли, коли не попередили політичну частину загону про можливість зради цієї людини. А може в штабі просто забули це

зробити! Стільки справ, що таку дрібницю можна й забути...

— Ви в старій армії командували ротою? — спитав Моргуля, хоч і знав про це добре.

— Спочатку ротою, а потім батальйоном...

— А чому вас у штабі не призначили на вищу посаду?

— Мені пропонували, та я одмовився, — Витківський ніби натрапив на свою тему і заговорив охотніше. — Мені давали полк, та я переконав штадива, що не зволодаю з полком, і прохав призначити на нижчу командирську посаду. Я не зволодаю з полком... Тепер не таких комполків треба, як я...

„Звичайно ж, він не цікавиться військовою кар'єрою в Червоній армії і, певно, робить якусь іншу „кар'єру поза нею“...“

— А чому ж ви б не впоралися з полком? Аджеж ви маєте спеціальну військову освіту?

— Справа не у військовій освіті... Спеціальність я свою добре знаю, та в політиці я малописьменний... От що...

Витківський знову замкнувся в собі, немов сказавши всі слова, що були в нього в запасі.

Політком непомітно озирнув його з ніг до голови й думав своє:

„Заговорив і так охоче? Думає цим пояснити своє підозріле перебування на малій командирській посаді... Мало дурних сидіти на заводі, коли пропонують полк... А може

й справді він щиро одмовився командувати полком?»

Остання думка трохи завагала Моргулину певність, та по хвилині він одкинув можливе виправдання Витківського й ще більше ствердився в своєму недовір'ї до цієї людини. Він невідомо чому після цієї розмови ще більше упевнився, що з Витківським треба триматися обережно і не спускати його з ока.

Наздогнавши Симеренка, політком поділився з ним своїми думками, намовляючи пильніше стежити за Витківським. Цього особливо вимагав надто скрутний стан загону, що втратив зв'язки з головними силами й залишився майже без набоїв.

І командир Симеренко і політком Моргуля мовчки думали свої невеселі думки. Темрява клубилася над степом чорною ватою і душила заляклу землю. Поблизу показалися невіразні контури хаток, і колона зупинилася край невеличкого села.

Доки загін розташовувався на ніч, обернувши село на військовий табір, політком і командир загону радилися в одній хаті за столом. Вони поскидали набридлі шинелі й тепер спочивали, сидячи на незручній лаві.

— Ми відрядимо двадцять чоловіка під команду Витківського виганяти підводи з Писківців, — казав похмуро політком, і Симеренко з тону його бачив, що він затіяв якусь хитромудру комбінацію.

— Тільки не Витківського, а Орлова, — заперечив командир.

— Ні, командире, іменно Витківського і з ним поїду я.

— Коли ти, політкоме, поїдеш, то інша справа, — згодився командир загову.

— У загін треба призначити десяток надійних міцних хлопців. Справа дуже серйозна. Селяни кажуть, що недалеко десь бродить ватага Чорного Гаврика.

— Гаразд, я згоден. Пісківці звідси за дванадцять верстов. Треба виступити опівночі.

— Ми виступимо о третій годині. Треба, щоб люди не барилися й лягали спати.

— Люди, певно, давно сплять. Треба перевірити охорону навколо села.

— Охорона нікого не мусить впускати й випускати із села. То дарма, що населення нам ніби симпатизує. На всяк випадок треба стерегтися...

Моргуля виголошував ці загальновідомі речі з таким виглядом, ніби справді придумав щось оригінальне. Та для порядку не вадить іноді нагадати і про загальновідомі речі, особливо, коли напружено думаєш і хвилюєшся. Звук власного голосу впливає заспокоюючи і спроваджує думки в спокійніше річище. А Моргулі це було потрібно, бо він будував пляни, як він перевірятиме Витківського завтра на розвідці, коли виганятимуть

підводи — не дарма ж він сам себе призначив іти з Витківським. Та вже Моргуля не сплутить з ока Витківського!

Село незабаром заснуло й зовні не видавало присутності червоноармійського загону. Гармати, кулеметна тачанка і коні були прибрані з вулиці і сховані в клунях, а люди спочивали по хатах. Тільки ті, що їм цієї ночі припало сторожувати, причаїлися в темних закутках і пильно стежили за селом. Населенню було оголошено, що виходити вночі на вулицю не вільно і кожного, хто порушить цей наказ, буде застрілено на місці.

— Політкоме, ти не спиш? — спитав Симеренко вночі.

Політком не спав. Сон не йшов заспокоїти його стомлене тіло. Не спалося й командирові загону. Тиха ніч причаїлася поза клунями і щохвилі могла зрадити їх.

— Політкоме, чи не пристрелити нам справді оту суку? — пристрасно зашепотів на вухо Моргулі командир загону.

Він був людина проста, цей командир, і звик думати просто. Коли раніше він трохи скептично ставився до підозрінь політкома, то зараз йому ті підозріння видалися такими ймовірними, що жаден сумнів не міг торкнутися їх. Він перебирав знову і знову всі припущення політкома і знаходив їх вірними й то вірнішими, що більше в п'яті глухої ночі гостріше відчував тягар відповідальности

за сотні людських життів. Жорстока рішучість опанувала ним, коли він думав про своїх бійців, що можуть стати на ранок трупами.

— Політкоме, невже треба чекати на злочин, щоб викрити злодія? Аджеж час не такий, щоб тягатися по судах з адвокатами!

Політком по довгій мовчанці відказав:

— Так не можна. Може він і чесна людина? Коли так робити, як ти, командире, кажеш, то можна всіх людей перебити...

Ці слова були холодна вода на гарячу голову.

— Ой, бережись, політкоме! — тільки й міг сказати Симеренко.

Витківський був попереджений про вихід по підводи до Пісківців і рівно о третій годині підійшов до хати, де містилися політком і командир загону.

— Час виступати, товаришу політкоме, вже третя, люди готові...

Політком потиснув у темряві руку командира Симеренка й вийшов з Витківським надвір.

В темряві виходило з села двадцяттеро червоноармійців, збившись в купу, щоб не розгубитися по дорозі.

— Ви, командире, будете йти спереду, а я позаду, щоб не було відсталих, — сказав Моргуля і згрудив коло себе надійних хлопців.

— Перепустку! — зачулося з темряви.

У секреті сиділи вартіві. Вони клацнули рушницями, але, почувши знайомий голос політкома, що вимовив умовлене слово, відповіли:

— Проходь!

Мовчазний гурт людей щодалі більш вгрузав у підозрілу темряву. З боків дороги виринали не то кущі, не то дерева, і люди щоразу мимоволі хапалися за зброю міцніше, чекаючи на ворога.

Та от дорога потроху вийшла з оточення зрубаних дерев і кущів і пішла чистим полем. Поля зливалися з темрявою і тільки невеличкий клопоть дороги виднівся при слабому світлі затуманених зір.

„Тут має бути ліс праворуч“ — подумав політком і, справді, незабаром спереду висунулася чорна огрома лісу, тільки не праворуч дороги, а ліворуч.

Сумнів і неспокій сколихнув серце політкомове, і він вирішив наздогнати Витківського, щоб запитати про це. Моргуля твердо пам'ятав, що на мапі ліс був позначений праворуч дороги.

В темряві, спотикаючись і підтримуючи важку зброю, політком наздогнав командира й сіпнув його за рукав.

— Здається, ми заблудили? — спитав він непевно, тримаючись за револьвер при боці.

— Чому ви так думаєте? — почулася здивована відповідь.

Моргуля пояснив:

— На мапі ліс позначено праворуч, а тут ліворуч.

— Ні, ми не заблудили й йдемо саме тим шляхом, що позначено на мапі, але того лісу, що на мапі, праворуч вже немає... Там одні пеньки. Цього ж лісу на мапі не позначено, видимо, він молодий, а мапа в командира й у вас стара, — років шістдесят як перевірялася...

„Почалося!“ — промайнула полахлива думка в голові політкома, але що саме почалося, Моргуля не відповів би точно, та знав він, що почалося те, чого вони довго чекали від Витківського. „Він ловко мене дурить... а втім...“

Політком, майже дійшовши категоричного висновку, завагався і нова думка розігріла знову його підозріння.

„Звідки він знає, що цей ліс молодий, а позначений на мапі зрубано?“

Він ступив ще з десятків кроків і запитав так, ніби між іншим, щоб не видати своїх справжніх думок і підозрінь:

— З чого ви бачите, що ліс, позначений на мапі, зрубано? А може ми й справді заблудилися?

Витківський не одразу відповів на запитання, а політком тимчасом ішов в напруженій настороженості. Раптом почувся невластивий Витківському роздратований голос:

— Ви погано вивчали мапу, політкоме. Перед вашим лісом мусіла бути лощина, яку ми давно пройшли. За лощиною, не зустрівши лісу, я пішов перевірити на власні очі, вірніше на власні ноги, що ліс ввесь чисто зрубаний... Там одні пеньки!

Моргуля, хоч і почув роздратовання в голосі Витківського, та така вичерплива відповідь його заспокоїла. Він почав відставати від командира і незабаром зайняв своє місце в хвості колони, а тим часом нові думки занепокоїли його.

„Відповів він влучно, але чи не придумав він цю відповідь на той випадок, як я його запитаю. Аджеж він знав, що я вивчав мапу?“

Загін проте рушав тією дорогою, якою вів його Витківський, і Моргуля відчув своє безсилля внести будь-які поправки, бо не міг висунути конкретних пропозицій щодо зміни напрямку.

Ще темніше стало на душі політкома, коли дорога пішла лісом, і темні стіни дерев обступили з усіх боків маленький загін. Як темна полуда спала на очі й на мозок, і мовчазний відчай охопив усю істоту політкома.

Хотілося дико вигукнути, щоб хоч криком розвіяти морок і відчутти свою перевагу над сліпим плином подій. Люди йшли притишеними кроками, немов очікуючи, що от-от з-за темного муру вискочить ворог і приста-

вить холодне дуло зброї до скроні і не знатимеш, кудю податися і що діяти...

Лісова дорога тяглася довго й рівно й була безкрая, як коло, що ним можна йти до кону, наздоганяючи самого себе... Нерви політкома напружилися і в уяві проходили картини, що їх Моргуля ніколи не хотів би побачити в життю. Невжеж ця купка знесилених червоноармійців потрапить до рук одгодованих на куркульських хлібах бандитів?

„Перше, що зроблю, застрелю мерзотника“, — ухвалив політком і по цій думці загін вийшов у чисте поле, і примарлива полуда нічного лісу розвіялася й груди зідхнули легше.

Вітер розігнав хмари, і небо чисте й зорасте щедро сяло своє світло на полях. Утома потроху почала обволікати тіло і політком ні про що вже не думав, крім спочинку. За найвище блаженство здавався сон на оцій заляклій землі, сон доти, доки не мине млосьть утоми й тіло не стане міцне й дуже. Моргуля жалкував, що не спав там, на хуторі, він би не так мляво реагував на події...

— Стій! — раптом почувалася команда Витківського й всі зупинилися. Моргуля теж став і до нього підійшов Витківський.

— Треба людям перепочити з годину. Містечко за три кілометри, не більше.

Моргуля озирнувся навколо і побачив, що загін зупинився в балці коло якоїсь довгої будівлі.

— Що це за сарай? — спитав він Витківського.

— Ви ж вивчали мапу, політкоме. На мапі позначено тут у балці коршму, що, видимо, стоїть тепер пустою.

Моргуля відчув глузливий тон Витківського і, помщаючись за це, тоном наказу промовив:

— Я гадаю, що спочивати не варт... Спочинемо в селі.

— А з чого ви довідалися, що в селі можна спочити? А може нам доведеться одразу ж витримати бій? Тоді що?

Справді, як про це не подумав Моргуля? Але відступати од своїх слів було якось ніяково і Моргуля піймав себе на дрібному самолюбстві... Та за мить він виправдав себе. Як він довірливо ставиться до цієї людини! А може ця коршма — умовлене місце, де ворог забере червоноармійців голими руками? Аджеж він, Моргуля, обіцяв командирові бути насторожі, і не звирятися ні на кого?..

— Ні, командире, зупиняйтесь тут не можна, — сухо, офіційно відказав Моргуля, — нас чекають з підводами й ми мусимо не гаяти часу. Рушаймо далі.

Витківський насупився і, пронизливо дивлячись на політкома, суворо промовив:

— В такому разі я не можу взяти на себе відповідальности за наслідки. Ви, політкоме, не одмовитесь од своїх слів в разі чого?

Це запитання боляче дряпнуло честолюб-

ство Моргулі, але він стримав себе й сухо відказав:

— Ні. Будьте певні.

Загін рушив далі.

За півтора кілометра за лощиною виднілося містечко на тлі темноблакитної стіни лісу, що в нього упиралася рівна, як стріла, дорога. На околиці містечка дорога перетиналася вузькою річкою, що через неї перекинувся горбатий міст.

Коло мосту загін зупинився, і Моргуля мусів погодитися, що йти в містечко усім ніяк не можна, а тому половина червоноармійців залишилася охороняти міст, а друга половина з Витківським і Моргулею рушила відлюдними вулицями містечка. Моргуля не хотів залишати Витківського самого й йому не трудно було мотивувати, чому саме вони вдвох мусять іти в село.

— Коло церкви, як звичайно, розправа. Зупинимся там і викличемо місцеву владу... Певно, старосту...

Витківський знав і без цього, що в таких випадках треба робити, але підкреслено уважно погодився з політкомом. Моргуля не глянув на нього, але холодні очі бесідника нічого не виявляли і політком мимоволі махнув рукою. Витківський помітив цей рух і спитав, що він означає.

— То я думав про безпеки, що на нас чекають тут, а потім махнув рукою на них...

— Небезпеками покищо не дхне... Будемо сподіватися, що все обійдеться гаразд...

„Присипляє увагу...“ — подумав Моргуля і заступав твердіше.

В розправі нікого не було, крім глухого підсліпуватого сторожа, од якого нічого не можна було дізнатися. Одне він тільки й зрозумів, що прибулих треба провести до старости. З старим пішло двоє червоноармійців з наказом в разі потреби привести старосту силою, а коли його не знайдуть, то писаря чи когось іншого з адміністрації.

Вранішнє сонце висунулося з-за лісу й по хатах закурилися димки. Село просипалося, але на вулицях ніхто не з'являвся. Люди, видимо, були налякані приходом військового загону й можливими реквізиціями.

Витківський і Моргуля сиділи на ганкові, наказавши червоноармійцям пильнувати й зупиняти негайно кожного прохожого. Моргуля помітив, як Витківський немов ненароком одстібнув кобуру револьвера й сам помацав кобуру, що давно вже була відстібнута.

— Здається в селі ворога немає і нам нічого не загрожує, — промовив Моргуля, пильно стежачи за обличчям Витківського.

— Можливо немає, а можливо й є. Присипляти увагу в усякім разі не варт... Все може статися...

„Він щось знає... Він щось знає...“ — стукало в мозкові політкома, а нервова дріж пройняла

його тіло. Він не був боягуза, цей політком, але невідома небезпека гнітила його, як гнітить усіх сміливих людей. Серце стислося, те серце, що Моргуля носив його спокійне й холодне в найжорстокіших боях...

Тимчасом повернулися червоноармійці й повідомили, що нікого не знайшли. Всі нібито кудись поїхали й вернуться нескоро.

— Брешуть вони, гади, — докінчив свою доповідь червоноармієць і додав: — шматка хліба не добули!

— Ну, політкоме, що робитимемо?

— А ви як гадаєте?

— Я так думаю, що треба негайно покликати решту людей од мосту і почати виганяти підводи. Більше нічого не лишається.

— Згода, — відказав Моргуля. Йому подобалася рішучість Витківського.

— Ви йдіть з одним червоноармійцем до мосту, а я почекаю на вас тут, — додав він.

Витківський негайно рушив од розправи, а Моргуля залишився сидіти на ганку.

„Здається, я помилявся... Треба кинути вже підозріння... Він ставиться серйозно до своїх обов'язків, як віддана людина“, — політком навіть усміхнувся сам собі, згадуючи свої підозріння, та раптом він скочив з місця і прислухався. З боку мосту лунали рушничні постріли різко й загрозливо. Наче хто гострою сокирою рубав мерзле дерево.

— Бійці, до зброї, — вигукнув політком і витяг свого пістоля.

Наказ був зайвий. Бійці вже скупчилися коло Моргулі, клацаючи затворами, і коли політком рушив вулицею до мосту, всі подалися за ним, тримаючи зброю напоготові.

Хоч Моргуля і зле розумівся на військовій тактиці, але зміркував, що в разі ворог одгонить од мосту резерв, то він із своїм десятком залишиться тут, не в силі перейти річку, що не замерзла як слід. Отже, сили їх будуть розірвані й шляхи відступу перетяті.

„А Витківський?“ — раптом промайнула політкомові думка й друга думка наздогнала першу, — „це він попередив, це він зрадив. Аджеж він не міг добути мосту до стрілянини“.

Раптом постріли коло мосту затихли й Моргуля зупинився. Бійці оточили його, насторожено озираючись. Чулися віддалені голоси, і політком подумав, що чи не свої наскочили і, взявши червоноармійців за бандитів, обстріляли їх, а тепер справа вияснилася.

Так часто-густо траплялося за заплутаної бойової ситуації в умовах маневрової війни. На душі стало легше, і Моргуля сховав свого пістоля до кобури.

— Щось, хлопці, трапилося. Чи не наші взяли нашу залогоу коло мосту за ворога?

— Ой, щось не схоже... Чи не перебили наших там, коло мосту? — висловив тривожну думку один боець.

Моргуля покрутив головою не то на знак згоди, не то одкидаючи таке жахливе припущення. Він був розгублений у своїх почуваннях і намірах і не знав, кудю далі правити свій шлях і до чого братися.

— Чотири обходьте міст зліва, а чотири зо мною обходимуть справа. Підходити непомітно... Набоїв дарма не тратити.

Гурт поділився і кожна частина його сховалася за тином справа і зліва вулиці. Це було зроблено вчасно, бо з-за рогу вулиці показалася купка вершників, що проскакали коло схованих за тинами. Хто вони були, ті вершники, трудно визначити, бо військовий одяг був однаковий у всіх, а відзнак ні на кашкетах, ні на одежі не було ніяких.

„Можливо й червоноармійці, що на всяк випадок зняли відзнаки, а можливо й бандити“,— подумав політком і дав знак чекати. Коли вершники вже завернули за ріг вулиці, Моргуля з хлопцями почав посуватися вздовж тину городами.

Вулиця тимчасом робила поворот, і Моргулі треба було перебігти на другий бік. Він наказав хлопцям посуватися за ним і перший перескочив тина. Та не встиг політком ступити й кроку, як з-за рогу вулиці пролунало кілька пострілів і Моргуля присів

посеред дорogi, відчувши різкий біль у нозі. Озираючись назад, він побачив червоноармійця, що повис на тину, підтятий, видимо, в ту мить, як хотів перелізти за політкомом.

„Все скінчено!“ — промайнула думка й рішучість опанувала політкомом, рішучість відчаю, коли немає порятунку і навіть найбільший боягуза робиться героєм.

Затиснувши рану на нозі лівою рукою, а в правій тримаючи пістоля наготові, політком пробіг до тину і зупинився, припавши до землі.

Крім забитого червоноармійця, нікого не було поблизу й тільки вигуки відчаю та смертельні зойки свідчили за останню дію трагедії, що відбувалася там, на леваді, на прозаїчних картопленищах та капустанищах.

„У них же немає набоїв!“ — промайнула думка в голові Моргулі, і жах за людей, що не в силі боронитися в хвилину смертельної небезпеки, боляче пройняв усю його істоту.

„Ворог знає, що в них немає набоїв, інакше не поводився б так нахабно!“

Кам'яна певність, що Витківський зрадив, не постала, а вибухла в душі Моргулі. Тепер політком нічого більше не хотів, тільки б прострелити паскудну голову зрадника, розплескати його отруйний мозок, що замислював підступи, і підтяти брехливого язика, що белькотав про вірність і відданість.

З якою б насолодою по тому пустив би Моргуля собі останню кулю в лоба.

До криків на леваді нагло вплелосся кілька пострілів і знов голоси, немов хтось сперечався і палко доводив.

З затиснутим в руці пістолем політком сидів під тином і відчував, як рука його прилипла до коліна й кров теплими струмками стікала в черевики.

Нарешті крики на леваді затихли і тепер тільки тиха говірка нагадувала за людей. Скоро швидка хода зачулася на дорозі й з-за рогу вулиці показалося з десяток озброєних людей.

„Шість куль у ворога, а сьома собі“ — прийняв останню ухвалу політком Моргуля і став чекати на ворога. От ворог вже близько й ще десять кроків ближче — і він почне стріляти просто в натовп. Він удає себе забитим і лежить, прихилившись спиною до тину, нерухомо.

Серце вистукує кроки ворога й останні хвилі життя, а рукою повільно підноситься вгору. От ворог вже на мушці й кулі одна по одній летять в нього...

Невідомо, скільки разів стрелив політком, тільки раптом чорна пелена спала на його свідомість, рука повисла безсило, пістоль упав на землю і тіло політкома покрито його... Тільки на одну мить майнула перед очима Моргулі висока постать гевала та вишкі-

рена в зловісному усміхові паша, і відбилася на його свідомості, як на фотоплатівці.

... Потроху чорна пелена почала таяти і Моргуля відчув, що він прокидається од тяжкого сну. Обставини ні на крихту не нагадували вулиці й тину. Поперше, ніякої крові на нозі не було, хоч як неухажно він оглядав ногу, а кобура револьвера була застібнута. Моргуля, щоб переконатися в тому, що все те був тільки жахливий сон, вийняв пістоля й перевірив набої. Всі вони були цілі і в політкома вирвалося зідхання полегкості.

„І приснитись же таке чортів'я!“ — подумав він радісно, і переконавшись, що червоноармійці ще сплять і командир Симеренко лежить коло нього, ухвалив перевірити варту. Чого доброго хлопці могли заснути на варті, а це небезпечно в цьому незнайомому селі...

Вийшовши на подвір'я, Моргуля звернув увагу на світло в клуні, а наблизившись до плетеної стіни, почув притишену говірку.

„Хто б міг говорити в такий ранній час?“ — подумав він здивовано й обережно припав до плетеної стіни клуні. У щілину він почав вдивлятися в середину й від того, що він побачив там і почув, м'язи його стислися й неймовірне обурення і лють переповнили всю його істоту.

Розсіяне світло не то свічки, не то ліхтаря

падало звідкілясь згори на дві людські постаті, що нахилилися одна до одної і, жваво жестикулюючи, розмовляли притишено.

Побачив політком, що Витківський розмовляє з тим само гевалом, що приснився йому допіру, і побачив навіть вишкірену пашеку його. Моргулі стало дивно, як то він міг побачити уві сні людину, що її ніколи в житті не бачив?

Гевал шкірив зуби, показуючи червоні ясна, як і над тином, і Моргуля подумав, що певно він бачив його до того, та тільки не звернув уваги. Не вірити ж справді у пророчі сни! Це йому, політкомові, не личить.

Але що вони говорять? Витківський тільки похитує головою на знак згоди, а гевал говорить, вишкіряючи зуби.

— Так ти думаєш, що політкома їхнього просто треба пристрелити? Ги-ги! Ми їх всіх пустимо в розход. Правильно, Витківський, говориш.

Моргуля помацав себе коло пояса, але переконавшись, що револьвера він з собою чомусь не взяв, слухав далі. Тепер говорив Витківський:

— Вони підозрівають мене й далі мені маскуватися не можна... Ми сьогодні ж мусимо накласти гору їхніх трупів, а зверху покладемо політкома...

Моргуля не міг далі триматися. Він шарпнувся до воріт клуні і з силою їх відчинив.

Витківський кинувся до нього і схопив зубами за руку, а гевал реготався реготом ката. Гострий біль пронизав Моргулю і дійшов, здавалося, до самісінького серця. Моргуля шарпнувся й розплющив очі...

Воза трясло з боку на бік на мерзлій осінній дорозі і політком не одразу зрозумів, де він. Тільки згодом він побачив, що лежить на чийхсь трупах, що в безладді накидані на воза, а навколо ні живої душі...

За кожного двигтіння воза рана в нозі пекла вогнем, обдавало холодом од лівого плеча й тіло тіпалося в трясцях.

Правою рукою помацав Моргуля ліве плече, і жах охопив його — плече було розтрощене.

„Це гевалі!“ — майнула думка й морок знову заслав йому свідомість.

Ще раз прокинувся Моргуля од свого смертельного сну й на цей раз побачив візника, що керував конем. Він ішов попереду воза і його трудно було помітити одразу. Парубок ішов з батіжком, байдуже збиваючи бадилля край дороги, так, ніби він віз снопи з поля і був пезен, що дорога рівна й нічого з снопами не трапиться. Коняка бадьоро ступала лісовою дорогою, і політком зрозумів, що їхні трупи вивозять далі од села, щоб не мати в разі чого халепи. Моргуля намацав під собою чиюсь голову і жах пройняв його. Непомітно він сповз назад і умо-

стився на соломі в задку воза. Спереду лежало кілька забитих червоноармійців, що були покладені вниз обличчями. Моргуля не міг збагнути суті всього, що він бачив, та раптом в голові його прояснилося, жахи одійшли вбік і він тверезими очима подивився і на себе, і на справу.

„Безперечно, що його вважають трупом, і везуть, як от і тих нещасних, щоб викинути десь у лісі. Тверезі селяни не забувають, що до них можуть зайти й червоні й білі, і треба на всяк випадок замести сліди злочину, що за нього можна відплатити дорогою ціною“.

Парубок почав відставати, наближаючись до воза, і політком удав з себе мертвого. Віз покотився по нерівній лісовій дорозі і, наскакуючи на коріння чи то пеньки, неймовірно шарпався з боку на бік, завдаючи пекельних болів Моргулі. Його терзала жага і по одному товчку він знепритомнів.

Свідомість повернулася Моргулі тоді, коли віз востаннє шарпнувся і зупинився. Політком з - під вій поглянув навколо і побачив, що вони стали коло лісової сторожки і парубок ступив на скрипучий ганок. Перша думка була про втечу, але швидко вона зникла, бо Моргуля не то що втікати, а не міг ворухнути ногами. Вони були як паралізовані й не ворухнулися...

Невдовзі на ганок вийшов знайомий Мор-

гулі гевал, а за ним парубок — підводчик. З сіней показалося ще кілька постатів у різноманітному вбранні, і раптом за ними Моргуля побачив кашкета Витківського і ледве стримав себе, щоб не скочити.

„Так от воно! Виходить, всі підозріння мали підстави!“

Моргуля непомітно мацнув себе за те місце, де звичайно була кобура пістоля, але рука нічого не знайшла. Неймовірний жаль обгорнув політкома, жаль, що він не може поквитатися з цим зрадником. Він би віддав останні хвили життя за одну-однісіньку кулю!

— Там, за хатою, — махнув рукою гевал, і парубок догадливо захопився за віжки і віз покотився од ганку.

За хатою був льох, од якого залишилася тільки глибока яма, і парубок підкотив воза до неї. Моргуля відчув, як віз нахилився і він разом з трупами полетів у безодню...

Од сильного болю він зойкнув і це притягло увагу візника.

— Один ще живий! — вигукнув парубок, і по тому над ямою розлігся постріл, і на Моргулю впала вся пільма світу і засипала його свідомість чорним піском...

Та незабаром темрява ночі розсунулася і політком відчув, що він виходить з нічного лісу. Звідкілясь сіялося проміння, але він нічого не бачив, а тільки руки його намащували земляну стіну й щось неприємне

слизьке. Потроху у зливі світла з'явилася постать Витківського, що з розкритими обіймами насувалася на нього. Моргуля метнувся вбік, але навколо були невидимі земляні стіни, і він зрозумів, що Витківський іде до нього, щоб придушити і в такий спосіб позбутися свідка свого злочину.

„Юда!“ — хотів вигукнути політком, але язик задубів у роті і вуста зробилися кам'яні. Він зупинився нарешті, підпускаючи до себе зрадника, щоб здоровою рукою ударити його в паскудне обличчя...

Раптом небо роздерлося жахливими вибухами і земля затряслася од падіння чогось величезного й важкого. Моргуля побачив тепер Витківського, що упав на землю і з рота йому виростав довжелезний синій язик... Язик ріс неймовірно швидко й оповивав усе навколо — і дерева, і хмари... По тому все зникло й залишився віддалений дзвін і блакитне світло і сам Моргуля відчув, що він повис у повітрі й ні до чого не торкається...

„Певно, це смерть“ — пролинула спокійна думка, і політкомові стало якось затишно й тепло...

— ...Держись міцніше, — почув Моргуля незнайомий хрипкий голос і відчув себе на чийсь спині. Він здоровою рукою тримався за шию людини, що, видимо, не йшла, а повзла рачки.

Моргулі хотілося сказати слово, спитати,

але він не міг видушити з себе звука, а язик, як кістяний, не ворушився в роті. Навколо було темно й жадна цяточка світла не пробивала тої темряви.

„Яка жахна ніч!“ — подумав Моргуля і міцніше схопився за шию свого визволителя. Сили його кудись відливалися і він відчував, що ще хвилина і він не зможе триматися. В рот йому хтось насипав жару й той жар висушував його тіло й мозок. Ой, і навіщо той визволитель несе його од смерті, коли смерть така тепла й затишна?

Але зрадник живий і він, Моргуля, мусить жити, щоб поквитатися з тим мерзотником. Він розплеже його паскудний мозок, розірве його панське тіло на клапті й кине скаженим собакам. Для цього мусить жити Моргуля що б то не було! Він мусить помститися Юді, що стільки часу зумів дурити й вище командування, і його, політкома, він мусить помститися й для того мусить жити!

Новий доплив сил відчув політком у своєму тілі й ще міцніше ухопився за шию свого визволителя. Але чому язик не ворушиться в роті й ніч така підозріло темна? Йому так хочеться спитати свого визволителя, хто він, і не може. Але навіщо питати? Аджеж це, певно, Матюха, велетень Матюха, що гне підкови й показує різні штуки своєю силою. Тільки Матюха може нести людину, перетрпівши стільки.

Ніжне почуття до Матюхи наповнило всю його істоту... Та щось трапилося. Болі тисячами багнетів пронизали тіло політкома, в очах спалахнула райдуга й раптом погасла, а залишився тільки жар її, що пік у саме серце. Нарешті й жар охолов, Моргуля полетів у безвість. І з тієї безвісти почали долітати до вуха Моргулі плюскоти води, що охолоджували його голову й груди, і нарешті дбайлива рука піднесла жменю води до рота. Він не випив ту воду, а вдихнув її. Йому хотілося попрохати ще, та язик не вимовив бажаних слів, та всни й були даремні, бо друга жменя з водою наблизилася до рота, і третя, і четверта...

— Ху, так шию зламати можна... Чортова яма... — промовив той саме хрипкий голос.

Моргуля широко розкрив очі, але нічого не побачив. Чорна ніч стояла важким муром перед очима і, як не намагався він вдивлятися, ніч не виказувала навіть слабих контурів речей. Політком повернув голову вгору, але чорний мур ночі стояв і там.

„Що це? Невже осліп?“ — майнула жахлива думка й сили почали відпливати з політкового тіла. Свідомість скаламутилася і Моргуля тільки й міг відчувати, що кудись рушає, що хтось несе його на своєму хребті, але згодом і та свідомість його покинула і безсила рука впала, як перерізана лииwa...

Важкі маріння постали в закривавленому

мозку Моргулі і картини мінливі й фантастичні одна по одній проходили в хорій уяві його. От бачить себе політком у штабі армії, бо це незвичайне помешкання, безперечно, не що інше, як штаб армії... Куди не кине оком політком, звідусіль дивляться на нього радісні обличчя і всі вітають його, Моргулю, а командарм виходить на середину залі і промовляє довго і врочисто. Політком не знає в обличчя командарма, але певен, що це саме й є командарм. Моргуля не чує слів, а тільки самий зміст. Немов якимись іншими шляхами, а не через слух, зміст командармових слів сприймає його свідомість, і він розуміє, що нарешті всі вороги подолані і знищені, а всі зрадники спіймані. І, ніби ілюстрація до слів командарма, проводять бандитів і шпиків, контррозвідчиків і змовців, злодіїв і шкідників, і між ними бачить Моргуля того гевала, а за гевалом постать Витківського. Моргуля певен, що за гевалом іде Витківський, але, придивившись, бачить, що то не Витківський, а якийсь низькочолоий полковник, що на обличчі йому глибоким тавром відбилися і розпуста, і злодійство, і глупота, і боягузтво...

Радість перемоги над темними силами за туманюється і політком хоче вигукнути, що немає ще одного зрадника, і раптом бачить встромлені в себе очі командарма. І що пильніше дивиться на нього командарм, то знайо-

міші здаються йому очі. Де він їх бачив? — мучиться питанням Моргуля і раптом бачить, що командарм не хто інший, як Вітківський, і відчуває, що життя його застигає в жилах, а холод смерти проходить у серце... З горла вилітає хрипкий вигук і він розкриває очі. Та як не розводить вії Моргуля, він нічого не бачить. Правою рукою він торкається очей, але ніч дивиться йому в незрячі очі, і болісний зойк виривається з його грудей.

— Не ба-чу...

Це перше слово, що він промовив за останню добу, і це слово попри всієї своїй жахливості віджило його, і він почув звуки життя навколо себе й людські голоси. Хтось кладе руку на його чоло, а друга рука мацає пульса.

— Живий.

— Де я? — питає Моргуля і чує відповідь:

— Лежіть спокійно і не говоріть. Ви у шпиталі. Вам потрібен абсолютний спокій.

„Лікар“ — думає політком і йому стає затишно й тепло. Сон обволікає всю його істоту. Біль в голові затамовується...

Для Моргулі потяглися темні дні й ночі. Йому нічого не розповідали й гостро забороняли говорити і рухатися. Навіть на запитання про сліпоту лікар нічого не сказав і тільки випадково до слуху його долетіли кимсь сказані слова: „Бачитиме... це од рани в голові... контузило...“

Ці слова сповнили його радістю, хоч і не знав він напевно, що вони стосуються його.

Потроху політком призвичаївся впізнавати по голосу лікаря та доглядачів.

Одного ранку він побачив світло. Воно було невиразне й мінливе, а до вечора він почав вловлювати контури.

— Завтра ви ще краще бачитимете, — сказав лікар, коли Моргуля похвалився йому.

На ранок другого дня він, справді, побачив речі й людей, але були вони немов у тумані. Лікар наказав не втомлюватись і не зловживати очима.

Тепер з ним потроху почали розмовляти й дозволяли йому говорити. Сестра, що доглядала його, перебинтовуючи ногу, розповіла, що його в дуже тяжкому стані вони взяли од червоноармійського загону, що загін хотів здати їм двох ранених, та їхній шпиталь був надміру перевантажений і вони згодилися взяти тільки його.

— А той другий? Куди ж діли того?

— Його забрав летючий шпиталь вашої дивізії...

Більше нічого не довідався Моргуля.

Очі його потроху почали бачити, а рани загоюватися. Він вже міг без сторонньої допомоги переходити кімнату шпиталю.

Потяглися нудні дні видужання. Рана в носі остаточно загоїлася, потрошене ж бандит-

ським прикладом плече, хоч і загоїлося, та рука не володіла, як раніше.

— Куля потрощила вам черепну кістку, але найбільшу шкоду заподіяла не раною, а контузією... Я, признатися, боявся, що ви на все життя будете сліпим, — сказав лікар, коли Моргуля прощався з шпиталем.

Швидше до свого загону! Він ще може працювати. І першим ділом розшукати героїчного Матюху, що витяг його з тієї жакливої ями в лісі. Та минуло немало часу, доки Моргуля знайшов свій загін, що переформовувався на полк, і першого, кого зустрів політком, був командир полку Симеренко.

Рубець через чоло та важка хвороба дуже змінили Моргулю, і командир не впізнав його одразу, а впізнавши, зробив те, чого ніколи не робив — стис його в обіймах.

— Ми вже думали, що ти помер. Лікар принаймні, приймаючи тебе того жакливого ранку, так і сказав: „Помре“.

Од хвилювання Моргуля не міг говорити, і тільки, коли вони прийшли до штабу, що містився поблизу, він спитав:

— А Матюха живий?

— Матюха загинув... Тільки ви вдвох і урятувалися...

До штабного помешкання увійшло кілька червоноармійців привітати свого старого політкома, а з ними кульгава людина з чорною пов'язкою на оці.

— А от і другий! — радісно промовив Си-
меренко і простяг руку кульгавому.

Моргуля не впізнав цієї людини, і тільки
коли той заговорив, схопився з місця і ши-
рокими очима дивився на чорну пов'язку.

— То... ви... мене... тоді... несли...—трем-
тячим голосом промовив Моргуля і, знеси-
лений, сів на лаву.

— Так, я... Мене теж кинули у ту яму...
Тільки раніше... — Витківський наблизився до
Моргулі і піймав його безсилу од хвилю-
вання руку.

— Нас захопили живцем, роздягли й коло
ями розстріляли... Мене, як бачите, невдало...
Я бачив, як вас скидали...

Моргуля підвівся і здоровою рукою при-
тис до себе Витківського.

РЕДУТ № 16

Ніч пройшла тихо, але тиші ніхто не вірить. Як вдивляються люди в білу пелену ранкового морозного туману — в очах жевріє затаєна тривога.

Сьогодні перший ранок за останні два місяці, коли людей побудив батарейний вартовий. Два місяці обов'язки вартового справляли бризанти та шрапнелі в супроводі рушничних та кулеметних пострілів.

Хрускає під ногами тоненький льодок у вчорашніх калюжах. Збита кінськими копитами та чобітьми трава біліє памороззю, паморозь на гарматній сталі, пофарбованій назелено, і на башлику вартового. Горб перед батереєю побілів і повільно зливається з туманом.

Хто замерз за ніч, той витанцьовує „дрібушечки“, вап'явши на плечі кінську попону, а той, кому попони не вистачило, глузує:

— Ти, Сеню, сіва в матню вапхай,— тепліше буде!

Це Чайка, телефоніст, глузує із свого приятеля, Семена Голубенка.

— На, курво, і ти погрійся! — кидає Семен попону Чайці й через хвилю кепкує з „баб'ячої кістки“ під „кобилячою спідницею“.

Про тишу на батареї склалося дві версії. Одна — німці відступили на Маркграбово-Лик, друга — що німці готуються наступати й хочуть приспати нашу увагу.

Батарейна маса симпатизувала більше першій версії, бо вона давала кілька безпечних днів походу. Прихильником другої, між іншими, що жадали військових відзнак, був Лейба Лубенський, батарейний стежач.

Лубенський, худорлявий парубічко з типово-семітським обличчям, до війни скінчив комерційну школу, війовничим запалом не відзначався, але прагнув заслужити „Георгія“, який мусив розтопити лід у серцях охоронців „процентної норми“, як подаватиме Лейба до університету...

Чайка симпатизував першій версії, але на ситуацію реагував по-своєму. Лежачи у воєночій телефонній землянці і смакуючи „телячу ніжку“, він стиха говорив Семенові:

— Ухойдокає мене капітан, як постоїмо ще на цих позиціях...

— Постоев?

— Атож...

— А ти, Вапю, не дери носа, підлабузься до нього...

— Иди ти в... „Підлабузься“! — передражнив Чайка Семена.

Семен Голубенко й Чайка—великі приятелі, але на вдачу вони були різні люди.

На кремезній фігурі Голубенка лежало

тавро важкої хліборобської праці, а на широкому обличчі і в карих очах за монгольськими вилицями застигла лагідність та покора тільної корови.

Природа обмежилася сокирою, створюючи його, а щоб зменшити тертя вугластому Семеновому тілові в людському оточенні, вона налила йому в жили замість крові каламутної олінафти — чудового мастила, що зменшує всяке тертя.

З іншої глини зроблено Чайку. На голову вищий за Семена, стрункий, блондин, з карими очима, він вражав своєю зовнішністю. Щось вишукане й разом із тим дике було в його постаті та в обличчі.

За грубим, майже брутальним поведженням, що його виховала в Семенові військова казарма, почувалася якась м'якість та материнська ласка до Чайки.

— Ну, не сердься, я ж знаю, що ти гордовитий пан! — І Семен поліз назовні.

Чайка сердито плюнув на стіну землянки й замислився.

На другому році своєї служби, ще за мирного часу, Чайка дістав фоєрверка, але повесні, як йшла батарея походом у лагерь, трапилася подія, про яку він нікому не розповідав, але наслідком якої втратив свої нашивки, і впав у неласку в командира.

Разом з батареєю в лагерьі тоді поїхав і начальник дивізії, генерал Оганов, із своєю

молодою дружиною Ліпочкою, як її називали позаочі однаково і офіцери, і салдати.

Оганов швидко лишив батарею й поїхав до лагерью залізницею. Старечі кістки не зносили походного трусіння. Генеральшине шатро з того часу почало ховати від людського ока те, чого не могло схоронити од сторонніх ушей.

Молоді підпоручники щасливо конкурували з пристаркуватим голомозим Постоевим, і капітан на одній постійці надумав створити умови, в яких можна було б вжити енергійніших кроків, ніж ті, що дозволяли тонкі поли походного шатра.

Він запропонував генеральші прогулянку верхи, та Ліпочка несподівано поставила умовою, щоб їхав ординарцем не хто інший, як Чайка.

Постоев погодився, але неясна підозра заворушилась у нього. Ця підозра набрала цілковитої виразности, коли, од'їхавши верстов зо три від лагерью, генеральша томно промовила:

— Мені набридло бути між людьми! Ви, капітане, не гнівайтесь, коли я вас попрошу лишити мене одну... Я хочу посидіти над прозорим ручаєм он у тому лісі і про когось помріяти...

Вона подивилася на Постоева так, щоб у нього не лишилося жадних сумнівів, що мріятиме вона про нього.

Після чого вона наказала Чайці їхати за собою.

— Подержиш коні на узліссі...

Капітан погодився, але всередині в нього клекотіло. Він ніби поїхав на батарею, але через якийсь час опинився в лісі коло ручаю, де близьенько одне до одного сиділи Ліпочка й Чайка, а зім'ята амазонка генеральші могла стати за причину неприємних для неї пліток...

— Бравого ви собі ординарця вишукали! — саркастично промовив капітан і пішов геть.

На тому саме тижні Чайку „розжалували“ в кононіри, призначивши на важку й брудну роботу, а Ліпочка несподівано засумувала за своїм генералом і поїхала до лагерів залізницею.

Про цю подію ніхто на батареї, крім Постоева та Чайки, не знав. Постоев мовчав, бо боявся зашкодити собі „по службі“, а Чайка — під загрозою Постоева.

„У гроб загнати хоче“, думав Чайка, коли зумер польового телефону настирливо задирчав. Він схопив трубку:

— Слухаю, ваше-високоблагородь! В цю хвилю, ваш-високоблагородь! — І висунувшись наоколо з отвору землянки, Чайка гукнув:

— Се-ме-не! Полпрохай поручника Іванова! Капітан із штабу дзвонить!

Поручник Іванов присів на сходах у землянку і взяв трубку телефону:

— Слухаю... Прорив на Сувалки? Неймовірно... Контр-атаками... Святе діло! Чудово...

Звичайно, редут № 16 треба ув'язати... Так, так... Зараз дам розпорядження. Слухаю...

Поручник передав трубку Чайці:

— Ти, Чайко, збирайся до редуту № 16. З тобою піде Лубенський стежачем, а Голубенко другим телефоністом. Візьми запасні мітки дроту, щоб з вечора зв'язок уже був. Розумієш?..

— Так точно, ваш-бродь!..

— Лубенський хай візьме стару цейсівську трубу... як розіб'ють, не жаль буде...

— Слухаю...

Як пішов поручник, до землянки заліз Голубенко, що чув усю розмову. Він мовчки сів проти Чайки й колупав пальцями діряву халяву.

Редут № 16 був місцем, до якого люди йшли переконані, що назад їм не вертатися. За два місяці невпинних боїв шістнадцятий редут проглинув не одну тисячу людей у сірих шинелях. Тяжкі рани, що давали змогу попасти в шпиталь, вважалися за щасливий вихід з редуту.

— Ну, Сеню, пиши батькам листи, а мені, матері його чорт, і писати нікому! — махнув рукою Чайка й замовк. У напівтьмі землянки Семенові здалося, що в голосі товариша брєніли сльози, але то, певно, тільки здалося — не міг Чайка Іван плакати...

З сімнадцяти років він блукає по світу „без роду й племені“, бо батько його — сіль-

ський дяк, вигнав Ваню з дому з чималою порцією батьківських прокльонів, як приїхав той „з вовчим білетом“ із бурси. П'ять років самостійного життя загартували Чайку, а важкі чували Одеського порту стерли сліди його походження та бурсацької науки.

— Що я тобі скажу, Ваню,— підсунувся Голубенко ближче й заговорив пошепки,— тікаймо до німців... у полон... бо в редуті все одно вб'ють...

— Тікай, коли хочеш, а я лишусь...

Голубенкові увірвався голос:

— Коли ти ні,— то й я ні...

— Чого ні? Дурний, тікай... У тебе ж жінка, діти... Мене вб'ють — ніхто не пожалкує, а не вб'ють — капітанські діти сиротами будуть...

— Чого капітанські? — не зрозумів Семен.

— Підстрелю його, курву! — І зуби Чайці заскрипіли.

— Що ти, Ваню? — з жахом вигукнув Семен і схопив Чайку за руку, а той одіпхнув його од себе і поліз із землянки.

У „передках“ Чайка збирав телефонний дріт, старанно перевіряв його, намотуючи на мітки, а Лубенський чистив стару цейсівську трубу.

— Ну, на чорта ми воюємо? — говорив Чайка, як рушили вони на батарею. — Ну, німці нас захоплять. Ну, і чорт з ними! Хіба, приміром, мені не все одно, чиї чували таскати?

Лубенський напружено думав.

— Ні, заслужу „Георгія“! До університету приймуть,— промовив він з переконанням.

— Ех, ти!

На батареї пристав до них Голубенко, і вони разом рушили до лінії шанців.

Непривітно прийняла їх чорна паша редуту.

— Артилеристи?

— Так...

— Ваш бліндаж праворуч...

Чайка, Лубенський і Голубенко розташувалися на новому місці.

Редут № 16 сполучав дві лінії шанців, що сходилися під гострим кутом, випинаючися наперед до німецьких позицій. З редуту можна було боронити лінії шанців од ворожих наступів, бо поле спереду та з боків відкрите для кулеметного та рушничного обстрілу. Німецьке командування добре розуміло вагу редуту для оборони, і тому вся артилерія добре пристрілялася до цієї круглої земляної фортеці з глибокими бліндажованими сховищами.

Не одну тисячу столітніх сосен зрубано й закопано в землю, щоб захистити людське життя од потоків заліза й оліва. Але це не дуже допомагало. Щодня були збиті, знівечені та засипані землею у, здавалося б, безпечних сховищах.

Увечері телефонний зв'язок з батареєю налагодили. Лубенський, примоцювавши свою трубу на передньому виступі, прийшов до

землянки, де Семен і Чайка сьорбали з котьолків каламутний чай.

Чайка оповідав батареїні новини, що їх почув телефоном. Привезли теплі сорочки та повстяники, завтра пшоняну кашу варитимуть на батареї, бо сочевиці немає...

Десь далеко на правому фланзі татакав кулемет, захлинався невимовною люттяю, а зимова туманна темрява по вінці наповнила чорну миску редути й приглушила звуки.

Чайка думав про свою помсту, про те, що капітан Постоев сидить тепер у теплій халупі, переконаний, що Чайка з редути не повернеться. Лють закипіла на серці в Чайки, і, щоб заглушити її, він розмовляв з товаришами про звичайні буденні речі.

— Ну, Семене, що там твоя Параска пише?

— Та все про злидні!.. Корова здохла, а коня забрала комісія. Десь тепер і мій Чалий воює...

— Треба воювати, — сказав Лубенський і з почуттям справленого обов'язку замовк.

— Та тобі треба. Ти прав собі добуваєш... Добудеш, в обидві руки! — саркастично засміявся Чайка і розмова увірвалася.

Поруч у бліндажі за рубленою стіною бубонів голос, роблячи довгі павзи:

— Блажен муж, іже не ідет... — Не сволодять Марфутке, не сволодять!.. — іже не ідет на совет нечестивих і на путі... — Пойду, грить, поляжу, да й помьорла... — і на путі праведних... — А штоп ти здохла, акаянная!..

— Це Михеїч молиться й лається, — промовив Семен, що вже встиг зазнайомитися з сусідами.

Йому ніхто не відповів, але кожен подумав про бороданя Михеїча, уральського старовіра селянина. Михеїч довго ще вичитував слова псалтиря, мішаючи незрозумілі йому слова псалмів і вголос висловлені думки.

Десь далеко на Уралі кинув бородань своє господарство, з яким зрісся своєю істотою, і зараз турбує його господарчими турботами згадка про далеке село, де Марфутка лишилася на господарстві, певно дочка, або невістка, і не зволодає з ним.

— А я, хлопці, в атаку з піхотою піду, хреста зароблю! — висловив уголос свою думку Лейба.

— Заробиш... дерев'яного...— відповів Чайка.

Пізнього зимового ранку, як на світ позначалося, порушив спокій гарматний вибух. Горохом розсипалася крихка тиша по замерзлій річці та в очеретах боліт, і більмастий день неспроможній був позбирати того гороху...

Навколо редути й над редутом гриміла стихія олива та сталі, шматуючи землю. Біла земля вкривалася чорними плямами, а повітря наситилося пороховими пахощами.

Люди сховалися у бліндажі і полохливо тулилися до купи. Тільки дозорці стежили за полем перед редутом та Лубенський, справ-

ляючи свої обов'язки стежача, направляв трубу на ворожі позиції.

Раптом вибухи стихли. Люди поставили новий кулемет, замість розтрощеного ворожим набоєм, та однесли в запілля редуту двох забитих дозорців.

Бородань висунув голову з бліндажу, перехрестився широким хрестом:

— Акаяниі!... — І, не покладаючися на тишу, знову сховався у бліндаж, розмовляючи сам з собою: „Атечество!.. Єжелі ти царь — іді с намі кров пролівать!.. Міне атечество, а тібе? а тібе, спрашиваю, што?... курціян пуп?..“

Це Михеїч на самоті допитував царя, в години чорного розпачу та звірячого жаху. Як же ж наставало заспокоєння, прокидалися в ньому вікові забобони, заглушені жахом, і охав тоді Михеїч, і прохав у старого бога, певно, такого ж бородатого, як і він, прощення гріхів.

Батарея пристрілювалася. Лубенський передавав до телефонної землянки:

— Переліт! Правіше!..—Ноль—ноль—два!..

— Питає командир, по чому стріляємо, — кричав Лубенському Семен.

— Кулеметні щити!

Тепер стихія вибухів перекинулася на той бік, де німецькі лейби, чайки, михеїчі та сени очікували на свою пайку заліза чи олива.

В редуті люди повиходили із сховищ і весело дивилися через амбразури в бік „ворога“.

— Молодця антилеристи! — вигукував експансивний молодий салдат.

— Молодця, коли нас не б'ють, — розважливо промовив старший.

— Буває, -- бовкнув хтось...

Раптом у повітрі зашуміло, як от тисячі крил. Люди кинулися до бліндажів, але набої випередили.

Олив'яний дощ шрапнелі, град крихкої криці бризантів, вулкани великокаліберних гранат скупчилися коло редути, в редуті й понад редутом,

Не встигла ще впасти підкинута вгору земля, як знову рев і ляскіт...

Працювала фаланга.

З моря реву і гриміння виривзлися тоненькі струмочки людських стогонів. Пошматовані лиси з одірваними руками й ногами, з розпоротими животами — благали допомоги, або смерті. Ніхто не допомагав, лише залізо щедро дарувало смерть.

Ті, що сховалися в бліндажі, були придушені завалами, і нелюдський стогін виривався з-під землі.

У щасливому куточку у бліндажі Чайки й Семена чоловік сім очікувало на смерть. Чайка сидів на апараті, що давно вже не працював, бо дроти всі поперебивало набоями. Втягнувши голову у плечі, прихилившись до Чайки, сидів Семен. В найдальший куток забився Михеїч.

— Господі Ісусе! Господі Ісусе!.. — вигукував він і божевільними очима дивився на отвір бліндажу.

Як же гарматний рєв дійшов свого апогею, бородань-уралець, забувши свій старовірський звичай, що не дозволяв лягтися „чорним словом“, вигукнув:

— Братці!.. Царіца небесная!.. А мать твою... в царей і царенят!..

— Правильно!.. „А то царіца небесная!“ — передражнив Чайка Михеїча.

Новий скажений вибух заглушив слова. Перед самісіньким отвором бліндажу вибухнув набій, і два молодих салдати, що сиділи ближче до отвору, просунулись вниз на живих людей. Михеїч схопився за плече і зблід.

Теплими трупами наполовину затулили отвір, а ранене плече Михеїчеві сусіда зав'язував брудною ганчіркою.

Надвечір стрілянина почала вщухати. А як засутеніло — все змовкло.

Німці, видимо, одклали свій наступ.

Туман вставав знову над болотом та річкою й обволікав вечірні силюети.

Перший вийшов з бліндажу Чайка. Наступаючи на трупи, присипані землею, ковзаючи у кривавих калюжах, пішов він до того пункту, де стежив Лейба Лубенський.

У вечірньому сутінку стогнали люди, що конали, та продиралися глухі голоси з-під землі.

Чайка шукав Лейбу і, нарешті, знайшов.

Цейсівська труба, яку „не жаль, коли й розіб'ють“, цілісінька стреміла над бруствером, а коло неї, підігнувши коліна до підборіддя, заплутавши пальці у власних кишках, лежав захопнувши Лейба. Склані очі, запорошені землею, дивилися кудись у бік.

— От тобі й хрест, — пошепки промовив Чайка й пішов до бліндажу.

— Убито Лейбу, — сповістив він Семенові.

Санітарна команда забирала ранених та одкопувала завалених. Михеїч, йдучи з реду, востаннє з неймовірною огидою поглянув на чорну пашу.

— Будь ти проклят!..

Свіжі салдати зміни, жахаючися, як телята у різницькій кошарі, збивались у купки й шептались.

Чайка послав Семена ладнати дрiт до батареї, а сам лаштував апарата.

Як було полагоджено телефонний зв'язок, Голубенко подзвонив до реду:

— Наказано нам удвох тримати стежний пункт. Зараз іду до тебе...

Через півгодини Семен розповідав Чайці віч-на-віч, сидячи в телефонному бліндажі:

— Капітан сердиться. Каже: сволочі, стежі під час бою не передавали, зв'язку не підтримали...

— Шкодує, що мене не вбито? Нехай тепер сам держиться...

Минав день по дню, і на фронті трохи

потихшало. Ні Чайку, ні Голубенка не змінили, як завжди після важких боїв, а Чайка, довгими ночами гартуючи помсту, очікував на зміну.

Але капітан Постоєв, зневірившись, певно, у тому, що здихається Чайки, вирішив спровокувати його на дисциплінарний злочин. Одного вечора передали Чайці з батареї, що командир призначив його за свого денщика. Такого знущання не сподівався Чайка і, як божевільний, гасав по редутові, а, йдучи на батарею, сказав Семенові:

— Ну, хай, курва запам'ятає! Тепер вже йому амба!

Голубенко, що все мовчав, підсунувся до Чайки ближче й прошепотів:

— Ти, Ваню, тільки так, щоб ніхто не знав... Тихенько... А якщо до німців, тікай — і я з тобою...

Чайка махнув рукою і пішов.

Капітан не спровокував Чайку на дисциплінарний злочин. Хоч як був збентежений Чайка, а, стаючи до нових обов'язків, не протестував, ретельно „козиряв“ капітанові, а той підозріло, з затаєним здивованням дивився на нього.

На третій день після нового призначення Чайці на батареї заговорили про наступ. Батарея мала пробивати колючий дріт супротивників, щоб пройшла піхота. Пристрелюватися по дротові пішов сам капітан Постоєв,

і от вже зрана передає Голубенко з редути № 16 капітанову команду на батарею.

А Чайка готувався. Він твердо вирішив далі не відкладати своєї помсти.

Старанно почистив нагана, перерахував кулі в барабані й поклав револьвера у кишеню „насилом“. В землянці, де Чайка спав з іншими „халуями“, лишилася кобура із шнуром, ніби його причеплено до револьвера.

Плян був такий: надвечір, як покличуть капітана обідати на батарею, а про це Чайка сам передає телефоністам, вийде він назустріч Постоєву й у тому місці, де перед редутом № 16 у Салці поплуталася ліщина, він застрелить капітана.

Нетерпляче Чайка ждав вечора, а як, нарешті, передали капітанові, що його очікує обід, вийшов з батареї, тримаючи в кишені спітнілою рукою револьвера.

Чайка сходив у лощину, од нервового напруження сціпивши зуби. На фронті лунали поодинокі вибухи.

Дійшовши до низу лощини, він зупинився. Вгорі, з редутного боку з'явився силует людини.

„Він“! — подумав Чайка й витяг револьвера з кишені.

Чоловік не йшов, а біг схилом гори і, коли він наблизився, Чайка впізнав Семена. Він був без шапки, з чола стікала чорна смужка крові, а правою рукою тримався за голову.

— Що таке, Сеня?

— Поранено! — промовив тремтливим голо-
сом Голубенко й одвів од голови закривав-
лену руку.

— А капітан? — з напруженою тривогою
запитав Чайка. Рука до болю тиснула револь-
вера.

— Капітанові... голову одірвано! — І Семен
побіг далі на батарею.

Чайка скам'янів. Револьвер випав з руки.
Ні думок, ні чуття. Тільки якась невимовна
порожнеча.

І раптом відкілясь з глибини піднявся
шквал скаженої люті, що вилилася в диво-
вижній лайці, в якій редут № 16 був сплу-
таний і з богом, і з матір'ю, і з гробовою
дошкою, і з вірою, і з кров'ю... А як останні
слова затихли у пустельній лощині, Чайка
безсило сів на землю край стежки, що вела
до редуту № 16, і гірко, по-дитячому, запла-
кав...

АЛЬХЕМІК

Над довгими кривульками шанців, що зорали піщану Білоруську землю, над могилами бліндажів і землянок нудьгував геній війни.

На фронті панувала „тиша“, під час якої хоч і лунали поодинокі постріли, та не відчувалося в них бойової активності, — так собі, нудьгуючи, люди тратили набої, щоб хоч трохи розважитись голосною луною в лісах за Вілейкою.

Будні війни каламутними болотними туманами обволікали мозок, а зледащіла в притупній бездіяльності думка ледве ворушилась, шукаючи поживи...

Зима дурила короткими залізними морозами, а після чавкала відлигами і гноїла салдатські онучі. Під такі дні не хотілося вилазити із землянки, хай темної і непривітливої, але сухої. Млявість обволікала людські тіла, нерви розмагнічувались і обм'якали, а на сцену висувалася брутально-непристойна анекдота, вигадка з'їденого правцями Ероса, карти з накладною механікою думання, наркоти й алькоголь. Всі ці способи підбадьорити нервову систему були в однаковій шані і в

брудних, зле устаткованих, салдатських землянках, і в комфортабельних — офіцерських.

В салдатських землянках програється і виграється все, що має будь-яку мінову цінність, — і заялозені грудки брудного цукру, і нові онучі, і теплі штани, і рукавиці, і білизна. Все це переходить із рук до рук, то скупчуючись в одного якогось улюбленця фортуни, то розпорошуючись у десятках рук дрібних щасливців.

Офіцери цураються плебейського „очка“, вони „полірують кров“ шмендефом, користуючись десятками колод єдвабних карт, що, виконавши свою місію у високому товаристві, згодом переходять до лівивої компанії денщиків, а ще далі, за якусь компенсацію, до темних землянок справжніх фронтовиків.

Пранцюватий Ерос в офіцерському товаристві припудровує свої пранці, стає дотепніший і вигадливіший, ніж у салдатській компанії, і спроваджує панів офіцерів не до брудної примітивної сільської повії, а до вишуканих елегантських панн і шляхетних родин, що паїздять на фронт шукати екзотики випадкового кохання із зголоднілими мужчинами.

Виправдує їхнє перебування на фронті біле вбрання сестри жалібниці та самовидець різних пікантних пригод — червоний хрест на грудях...

Офіцери не споживають і смердючого каламутного самогону, цього бажаного, але

рідкого гостя в салдатів, — тонкі вина запашної Грузії й Криму та гострий спирт „рідного“ виробництва тішать серця під „шляхетними“ нараменниками та аксельбантами привілейованих військових частин...

Коли пройти верстов за дві в тил передових піхотних шанців лісовим берегом Вілейки, можна натрапити на великий бліндаж, що зовні справляє вражіння непривітної кротячої нори. Поруч нього — менші бліндажі, а над ними всіма густо сплуталася павутина дротів польового телефону. Це полковий штаб розташувався тут у безпечному затишку з усіма своїми допоміжними установами, а великий бліндаж — то житло офіцерів і разом із тим полкове офіцерське зібрання.

Вражіння непривітної кротячої нори зникає без сліду, коли увійти в середину бліндажу. Велика кімната, обклеєна шпалерами, біла, в стилі ампір, кафельна груба, вибілена вмілою тинькарською рукою стеля і старанно вистругана підлога. Умебльовання хоч і випадкове, та зате добре припасоване до комфортабельного життя. Навіть п'яніно перенесено сюди з розбитого містечка, видимо з полівської оселі, бо підбор нот та написи на них мали сліди семінарських смаків і стилю...

Сьогодні в полковому зібранні накурено й душно. Справляються іменини полкового ад'ютанта поручника Губелідзе, і з-півтора

десятка офіцерів завітало до штабу скласти своє віншування особі, од якої часто залежав і чин, і орден. З півдюжини „сестер“ з сусіднього польового шпиталю привезено спеціально для „букету“, і вони, розташувавшись поміж офіцерством, плели свої інтриги, правдивим автором яких, коли вірити старовинним мітам, був грек небесного походження на ймення Гіменей.

З нудним чаєм швидко покінчили, і ті, кому не вистачило пари, сіли грати в карти, та через очікування розкішної вечері гра не клеїлась.

Поручник Губелідзе в карти грати не сіг, а, вмостившись із „сестрою“ Свідерською на кінці столу, почав розкладати пасьянса, щойно привезеного із столиці. Пасьянс був дуже мудрий і швидко набрид.

— Киньмо цю нудоту, — жартівливо вдарила Свідерська поручника по руці і змішала карти. — Я вам краще поворожу...

Ворожіння було причіпкою, щоб зайвий раз мати нагоду притиснутись ближче до поручника та кокетуючи заглядати йому в вічі.

Карти в руках „сестри“, звичайно, виказували, що червова дама, в яку без тям закоханий трєфовий король, теж палає коханням, і вони незабаром поберуться. Червова дама аж надто була схожа до Свідерської, а в трєфовому королі поручник міг побачити

себе, як у дзеркалі. А що карти мали підстави таке вказувати, підтверджували недвозначні натиски під столом „кавалерових“ колін на коліна „дамі“...

Незабаром ворожінням зацікавилось ще кілька осіб, і коло поручника й „сестри“ зібралась чимала компанія. Свідерська всім ворожила, пророкуючи незвичайні пригоди, і пророкування її, однаково і дотепні, і недотепні, викликали сміх.

— Панове! Хочете, я викличу справжнього ворожбита,— запропонував капітан Волинкін, командир батальйону.

— Це якого саме?— з усмішкою запитав Губелідзе.

— Ви його не знаєте, це санітар мого батальйону Устименко... Прекрасно вороже!

— Просимо! Просимо!— залунали голоси, а поручник, іронічно посміхаючись, спитав Свідерську:

— Ніно, невже ви вірите у ворожіння?

— Буває, що не можна не вірити... — і вона почала розповідати адьютантові випадки влучного пророкування.

— Все то випадковий збіг обставин, не більше того... а іноді то й просто шарлатанство,— промовив поручник.

— Не скажіть!.. — Свідерська палко почала захищати ворожіння.

Вона, як і жінки „шляхетного“ виховання, була не менш забобонна, ніж її неписьменна

покоївка. Тільки „шляхетні“ надавали своєму суєвірству елегантних форм із претенсією на модне філософування.

Денщики метушилися, розставляючи посуд, а тимчасом капітан Волинкін узяв трубку польового телефону й викликав свій батальйон.

— Перекажіть Устименкові, щоб миттю „на носках“ прибув до полкового бліндажу!

Капітан поклав трубку і сів ближче до компанії.

— Я у ворожіння не вірю, але Устименко мене просто збиває з пантелику... Він майже з тиждень тому напророкував одному салдатові, що того вб'ють, і що ж би ви думали? Через десять годин салдат мав кулю в лоба в такому місці, що здавалося б туди жадна „шальна“ куля не могла залетіти...

Капітан розвів руками, виявляючи цим повору чи то перед якоюсь вищою силою, чи то перед сліпим випадком.

— Що дивного, що на війні людей убивають? — знизав плечима поручник Губелідзе, — адже ж і без ворожбитства у нас досить гине люду.

— Ні, не скажіть... — почала Свідерська та не кінчила. Полковник на стук у двері гукнув „заходь“ і в кімнату ввійшов високий худорлявий салдат, незграбно тримаючи шапку. Всі повернулися до дверей.

Салдат стояв і очікував, видимо, на наказа

полковника. На кошавому обличчі його горіли великі чорні очі, а білий лоб мармуровою дошкою спирався на чорну смугу брів. Нижче від очей білили вилиці, з яких спадала чорними блискучими пасмами борода і зливалася з вусами в одну чорну пелену, закриваючи нижню частину обличчя. В його обличчі було щось і од дикого шамана, і од єгипетського астролога.

— От що, браток, — сказав полковник, — кажуть, що ти майстер ворожити, так от поворожи панам офіцерам.

— Слухаю! — відповів по-салдатськи Устименко, втупившись своїми віщими очима в полковника.

Він підійшов до столу якось боком, боячись, видимо, зробити рух, не установлений певним артикулом військового статуту. Йому було трудно, бо ніде у військових статутах не значилося, як мусить поводитись салдат, ворожачи панам офіцерам. Незграбно він узяв карти і старанно їх перебирав.

В бліндажі запанувала тиша. Говорити почали пошепки й незадоволено поглядали на стіл, накритий білою скатертиною і встановлений посудом. Полковник наказав із вечерею зачекати.

Ні на кого не дивлячись, немов справляючи таємний ритуал, маніпулював Устименко з картами, перекладаючи їх, комбінуючи на десятки способів і тоном безучасним і холод-

ним вичитував із них минуле й майбутнє людей...

Його пророкування вражали й дивували, і найнеймовірніші із присутніх мимоволі захопилися містичним настроєм, що опанував гостей...

— Надзвичайно!.. Це ж правдиве чародійство!.. — шепотались навколо столу.

Тільки Губелідзе, підтримуючи свою марку скептика, іронічно посміхався і в його голові склався плян сконфузити ворожбита. Поручник носив вінчального персня, але не був ще одружений, хоч Свідерська й домагалася того. На цьому саме Губелідзе і ухвалив викрити шахрайство ворожбита. Держачи руку з перснем так, щоб Устименко бачив, що він одружений, поручник спитав його:

— Ти мене знаєш?

— Не можу знати, ваше благородіє, я недавно в полку.

— Гаразд, так ти мені от що скажи, чи скоро я побачу свою дружину?

Устименко пильно подивився на поручника й попрохав його руку. Він довго вдивлявся в лінії долоні і, нарешті, тихо промовив:

— Ви неодружені ще... але... але... у вас є невінчана жінка... Вроді наче б жінка, — поправивсь він, — з якою ви ніколи не одружитесь...

Свідерська широкими очима дивилася на поручника, а той зникнув і не знав, що

робити з простягнутою рукою. „Сестра“ встала із-за столу й сіла в напівтемному кутку кімнати, а Губелідзе лишився за столом і нервово тарабанив пальцями по скатертині. Він охоче затопив би у піку ворожбитові, що так не до речі розгадав його затаєні думки, та було незручно, і він одклав це до другого разу.

Устименко ворожив далі, і всі уважно слухали несподівано правдиві його слова. Устименко ніби патрав душі цих людей і холодними чорними очима скорботно розглядав їхню убогу наготу і своїми манерами, і зовнішністю, і голосом він навіював якийсь сумно-містичний настрій і держав у тому настрої, як у сітці, всіх присутніх.

— Просто альхімік якийсь!.. — пошепки сказав капітан, і всім здалося, що це назвисько дуже пасувало до Устименка.

Доки поручник угамовував болі „поруганого кохання“, ворожіння знов перейшло на карти.

Адьютантові набридла Свідерська із своїми слізьми, і він, наче за якимось ділом, підійшов знову до столу. Йому хотілося якось припинити ворожіння, а разом із тим до ворожіння тягла дикунська цікавість.

Коли після чергового влучного пророкування всі висловлювали своє здивування, Губелідзе насмішкувато кинув:

— Не дивно це вгадати! Це ж трапляється майже з усіма людьми! Карти — то ж тільки

декорація, що створює настрій, — з таким само поспіхом можна пророкувати й без них!

Порушуючи правила взаємин салдата й офіцера, Устименко з палом відповів на це глузування:

— Карти ніколи не брешуть... з картами не шуткуйте, вони ніколи не брешуть!..

— Ніколи не брешуть? — глузливо посміхнувся поручник, — коли не брешуть, то поворожи ж і мені... Хочу знати і я свою долю! — і не до речі засміявся.

Устименко мовчки взяв нову колоду, уважно перебрав її і почав розкладати.

Він довго перекладав карти, замислювався, збирав до купи, тасував і знов розкладав, аж доки на столі не лишилося п'ять закритих карт.

Не хапаючись, він перевернув їх одну по одній і „вини“ серцесхожими списками немов вразили ворожбита в серце. Брови його насунулися на перенісся, вилиці вкрилися мертвотною блідістю, а на крейдяно-білому лобі лягли скорботні чорні зморшки.

Всі напружено чекали, що скаже ворожбит, а він, витримавши павзу, тихо промовив:

— Недобре вам випадає...

— Ну, ну, кажи, що там вийшло, — роблено весело промовив поручник, але за робленою веселістю чулися нотки тривоги й непокою.

Санітар мовчав. Він узяв другу колоду карт, так само, як і першу, почав перебирати.

— Перевірю на свіжій „рубашці“.

І коли дійшла черга одкрити п'ять закритих карт, присутні затаїли дихання і чутно було, як шерстка салдатська рука шаруділа новими єдвабними картами.

Знову п'ять „вин“ ударили чорними вічками в очі глядачів. Всі важко зідхнули.

Глухе дивування рокотом пройшло між присутніх. Десятки поглядів перескочили з карт на Устименка.

А той стояв і дивився кудись понад головами в просторінь і очі йому вкрилися димкою невимовної туги.

Зморшки на чолі поглибшали й гадюками вп'ялися в чорну птицю брів, що нервово піднесла крила. Піт великими краплями виступив на чолі, а вилиці вкрилися хоробливо сухотними червоними плямами.

Поручник вже не міг замаскувати свого непокою.

Він зблід, нервово перебирав пальцями, а його скептична посмішка нагадувала вирізку з паперу, що її не до речі наклеїли йому на обличчя.

— Ну, що там вийшло? — чужим придуреним голосом спитав поручник.

— Те саме... — ледве чутно прошепотів Устименко, тупо дивлячись на світло лямп.

— Що саме? — аж нахилився поручник.

— Нехорошо вам випадає... — і знов запнувся салдат.

— Та говори ж, скотина! — із злістю ви-

гукнув поручник, і посуд на столі задзвенів од його кулака.

Присутні зніяковіли, а полковник насторожився. Справа йшла на неприємне. Устименко хвилювався і видимо силкувався видушити з себе всю правду.

Він переводив очі то на полковника, то на поручника, і, нарешті, витиснув із себе:

— Смерть вам випадає... швидка... до схід сонця...

Між присутніми почувся зойк. Свідерська забилася в гістериці. Хтось підхопив її і поклав на похідне ліжко. Присутні заворушилися. Поручник мертвотно зблід, але роблено весело засміявся, та, помітивши, що сміх пролунав якось не до речі, він, щоб стушкувати ніяковість, різко кинув Устименкові.

— Дурень ти й карти твої дурні!..

Це вже було зовсім глупо.

Устименко, згадавши про дисципліну, промовив трафаретну формулу салдатської покори начальству:

— Винуват!— і якось зігнувся, немов очікуючи на побої.

Коли ж офіцери обступили Губелідзе і кожен по-своєму почали заспокоювати його, Устименко непомітно одійшов до порогу і став там, чекаючи наказу.

Поручник стояв у колі гостей і нервово хрускав пальцями. Він вкрай втратив владу над собою і гістерично вигукнув:

— Це чорт-зна-що! — нижня губа йому тремтіла.

Нарешті начальство в особі полковника рішило взяти на себе ліквідацію неприємного інциденту. Він витяг гаманця і, подаючи карбованця Устименкові, сказав:

— На, і можеш іти. Спасибі!

І коли вийшов Устименко, всі з полегкістю зідхнули. Немов спав тягар, що пригнічував і сковував волю. Салдат вийшов із землянки, але здавалося, що вийшов то не „нижчий чин“, забита й пригнічена істота, а владар людських душ, чарівник.

— Це якийсь гіпнотизер, чорт його знає! — вигукнув безпосередній молодий прапорщик.

— Альхемік! — повторив свій дотеп капітан Волинкін, і сам засміявся.

— Охота хвилюватись! Дурниці! Побачите, ні чорта не буде! — говорив тоном веселого балагура полковник і не вірив своїм словам.

Поручник махнув рукою:

— Та хіба я хвилююсь, адже у ворожіння ніколи не вірив, мені шкода Ніну Петрівну...

Губелідзе починав опановувати собою. Він пішов у темний куток кімнати, де на похідному ліжку лежала Свідерська. Її вже чимось напоїли, і вона заспокоїлась.

Коло столу ділилися вражіннями, а Губелідзе нашіптував Ніні про своє кохання, аж доки вона весело усміхнулась. Коло столу полковник шуткував:

— Добра з Губелідзе шепетука, глядіть, як він одшептав Ніну Петрівну!

Коли сідали вечеряти, поручник вже зовсім оволодів собою.

Перші чарки знищили рештки чарівницького навіювання, і настрої потроху підносилися. Губелідзе, вставши з-за столу, одвів у бік полковника і довго щось говорив йому, а той сміявся і хлопав свого адъютанта по плечу.

Глузування з небезпеки — найліпший засіб піднести настрої у найкритичніші моменти. Це знають усі, кому доводилося ризикувати життям під ворожими кулями. Сміх одгонить страх, дає змогу забути про серйозність становища.

Більшість гостей вірила у ворожіння і тому з особливою охотою взялася до цього випробованого способу одгонити чорні думки. Що з того, що Губелідзе загине, аби годину-другу, що лишилася до загину, провести весело й безтурботно.

Тоста за „кандидата на покійника“ виголосив сам полковник, і гучний регіт людей наїдпитку був нагородою за дотеп. В надійному бліндажі весело було виголошувати зухвалі тости, бо один шанс на мільйон був за нещасливий кінець. Щоразу, як вибухав віддалений гарматний постріл, заглушений грубим шаром землі та шумом вина в голові, у бліндажі проголошувалося тост за влучний

постріл гарматчиків, і віра в смерть „до схід сонця“ розвіювалася, як дим.

Та несподіванка чекала на гостей далі. Як вже всі були на добромудому підпитку, полковник встав і проголосив тоста „за молодих“.

Губелідзе та Ніна Петрівна встали й під вигуки „ура“ поцілувалися.

— На зло ворожбитові! Ура молодим!— лунали п'яні голоси.

— Ну, а тепер вип'ємо за „альхемика“,—проголосив капітан. Пили і за „альхемика“. Свідерська сяла й гордовито поглядала на менш щасливих жінок.

Банкет не угавав веселощами і сміхом, і ті, що не втратили ще змоги про щось міркувати, радісно були здивовані, коли у вузьке віконце бліндажу встромився гострий соняшний промінь.

— Час закляття минув
У похід, у похід!..—

проспівав хрипкий баритон, і тепер уже чарки спорожнялося за „невдалого кандидата в покійники“, який, дарма що багато випив, прекрасно тримався на ногах. В колі гостей не можна було дорахувати тільки кількох дам, що відпочивали в окремих ізольованих офіцерських землянках...

До чорної кави, проте, зійшлися всі й ухвалили йти пішки до найближчого тилового села, де залишились коні.

За ніч мороз скував калюжі і легенька

пороша притрусила оголені од снігу трави й пеньки. Над Вілейкою висів тонкий серпанок ранкового туману, а ліс був мовчазний і лунко відгукувався на кожне сказане вголос слово, як струни рояля.

— Чорт-зна що вчора „поров“ альхемік, а отже справив вражіння... — признався Губелідзе.

— Ох, я так налякалась, так налякалась... — прошепотіла Ніна, міцніш притискуючись до нареченого, — мені так хотілося, щоб ти побив його...

— Нічого, я сьогодні ж накажу призначити його на передові позиції під міномети... Побачимо, хто швидше здохне...

Ніна Петрівна з ніжною вдячністю лодивилася у вічі Губелідзе.

Не доходячи до села, компанія нагнала двох санітарів, що несли носилки з пораненим. Забачивши Свідерську, вони поставили носилки на землю, і один із них звернувся:

— Подивіться, сестрице, на раненого... Куля в живіт влучила...

— Якого батальйону? — начальницьким тоном спитав Губелідзе...

— Н-го батальйону, санітар, уночі повертався із штабу...

Свідерська кінчиками пальців з огидою підняла подерту салдатську шинелю, що нею був укритий ранений.

Великі чорні очі, затуманені холодом смерти, глянули на неї...

МІЙ БРАТ

Мій брат сьогодні в елегійному настрої. Він згадує колишні подорожі, і в голосі йому дзвенить жаль за минулим.

Він не завжди такий, мій брат. Елегійність його видається мені за щось парадоксальне. Певно, ехидна самотня старість влітає йому в волосся сум і журу...

— Сльози в моєму житті ніколи не переважали над сміхом і радощами, і тільки одного разу мені на мить здалося, що я втратив свою радість,—я втратив тоді друга. І більше—я втратив віру в дружбу...

Примус акомпанував його словам, і я, закривши очі, чую шум моря коло Зеленого Рогу, а братові слова, як чайки, зносяться до срібного неба і тонуть у білій прірві, напоєній кіновар'ю й золотом...

Та брат сьогодні лише згадав про Зелений Ріг, де його радість неподільно панувала в житті. Власне, не про Зелений Ріг він згадав, а про те чарівне Сант-Яго, де, на його думку, людської приязні не менш, ніж тропічної пропасниці.

Брата сьогодні стривожила звістка про лю-

дину, що мала за професію грабувати церкви й давно загубилась за кучугурами життя.

Брат згадує про пропащу людину, і в його словах чомусь бренть печальна ніжність матері, серце якої вперше поранено смертю дитяти...

Я слухаю, заплющивши очі, і уявляю себе на скелястому березі Зеленого Рогу, на якому я ніколи не був.

Я стежу за далекими вітрилами дружніх і ворожих кораблів, що в далені однаково білі й чисті...

— Коли сльози загрожують перевагою, я берусь до самогіпнозу. Це дуже цікаво! Я в такий спосіб ніколи не втрачав своєї радості...

— Який там з біса гіпноз! — махаю я заперечно рукою, — просто зоологічний оптимізм, на який для тебе не поскупилася природа.

— Е, ні, не скажи! Оптимізм — оптимізмом, а гіпноз — г.пнозом. А гіпноз, братіку, річ наукова, це тобі ствердить перший-ліпший робфаківець... І річ ця не тільки наукова, а й проста, як оселедець...

— Я не про гіпноз кажу, а про тебе.

Брат глибокодумно колотить у шклянці й авторитетно зауважує:

— Добрячий у тебе коньяк... Де ти його купуєш?

Я мовчу. Брат сказав комплімента моєму коньякові й більш нічого. Та й він, не чекаючи на відповідь, каже далі:

— Це дуже цікаво, самогіпноз... Припече тебе, приміром, так, що лягай та помирай... А ти, наперекір усьому, гіпнотизуєш себе, пригадуючи найкращі хвилини свого життя й скупчуючи на них думку. Хвилину треба тільки вибирати принагідну, — в цьому лежить секрет успіху...

Йому дарма, що я мовчу, так само, як і мені дарма, що він каже. Сьорбнувши зі шклянки, він тоном лікаря провадить своє:

— От, приміром, тебе зрадила жінка. Тобі нудно, гірко й досадно. Одним словом, тебе збурюють бажання трошити безневинні черепи, або плакати... Та ти не роби цього. Пригадай краєц, як тебе кохали, і зраджував ти, а не тебе... Це дуже хороший спосіб! Слово чести!..

Його мова, рівна й монотонна, загойдує мене, і я не вслухаюсь у братові слова. Мене мало цікавить їхній зміст.

Примуса загасили, і примари Зеленого Рогу розвіялися, як трясовинно-тропічний туман Гавайських островів. Черговий чайник стояв уже на столі, і чергова пляшка коньяку увіходила в хемічне сполучення з міцним чаєм.

— Ти занадто багато ллєш коньяку, — зауважує мені брат, — це зле впливає на серце...

Він одпиває половину шклянки чаю й доливає одпите коньяком. Брат лагідно усміхається у вуса:

— Проповідь ні до чого проповідників не

зобов'язує... Певно б ця порода людей давно вимерла, коли б було навпаки...

Чорт-зна що меле людина!

— Та... я згадав про самогінноз. Отож, самогінноз корисна річ не лише в особистому житті, а і в громадському... Я міг би навести десятки прикладів, коли суспільні угруповання найрізноманітніших відтінків беруться до самогіннозу саме тоді, коли банкрутують. Це, як стара людина, умираючи, згадує про своє дитинство та цупку юність. Це остання втіха, що полегшує останні хвили життя окремії людині та скрашує ганьбу банкрутства суспільним угрупованням... Виходить, що гінноз минулим, і то хорошим минулим, річ не погана. Мені він, у всякім разі, добре прислужився..

Я не слухаю брата і думаю про Хряпаса. Брат бачить мою байдужість до його слів, але в нього давня звичка не турбуватись за співбесідника. Це урівноважує взаємини.

Звістку про Хряпаса вичитав мій брат з хроніки пригод якоїсь провінційальної газети. Замітку видруковано під заголовком, що над ним, видимо, не мало поморочився хронікер. Заголовок звучав трагічно й рішуче: „Доки будемо терпіти!“

Це був крик наболілої душі чесного громадянина, бо нижче писалося таке:

„Відомий злодій, що його знають під прибраним ім'ям Хряпаса, вчинив минулої ночі

нахабне пограбування міського банку. Він перестрів співробітника банку, як той ішов на нічне чергування, і...“

Одним словом, Хряпас був людиною великого організаційного хисту, і коли на ранок побачили, що каса порожня, то одразу кинулися за Хряпасом. Бо хто ж інший міг так талановито пограбувати?

В думці я ставив Хряпаса в найрізномаїтіші положення, але ні в одному він так не вигравав, як у положенні політика... Так, у Хряпасові помер видатний політик, і про це свідчило закінчення газетної помітки: „Не дивлячись на те, що Хряпаса заарештовано, будь-яких ознак його злочину не знайдено...“

— Так, сльози треба регулювати. Врегулюєш — матимеш свою долю в кишені, а ні — будеш у житті псом шелудивим...

На філософський лад мого брата настроювало лише добряче питво. І що більше він того питва всмоктував у себе, то одчайдушніші узагальнення в нього з'являлися.

Я заплющую очі й хочу викликати ілюзію моря й чайок, та в цьому мені не щастить. Слова братові тільки заколисують, як стук вагонних коліс, і коли він замовкне на мить, щоб сьорбнути з своєї шклянки, павза звучить промовленими словами.

— Мені загалом щастило регулювати солону рідину, і долю свою я цупко тримав за горлянку, але одного разу вона трохи не

вислизнула... А солоня рідина, як відомо, сточує міць людини...

Я думаю про Хряпаса, і він видається мені героєм з авантурного американського фільму.

— Він старий, цей Хряпас? — питаю я, і брат дивиться на мене очима безневинної людини, що нічого не розуміє. Я знаю цю його звичку. Він розповість мені про Хряпаса, але почне з Адама, смакуючи слова й вибираючи речення.

— Ти, певно, пам'ятаєш, коли я приїхав до батька сімнадцятилітнім хлопцем і гордо заявив, що вчення мое у бондаря скінчилося. Швидко закінчення бондарської науки я пояснив великими своїми здатностями, завдяки чому я швидко досягнув бондарську премудрість...

„Я брехав тоді з запалом своїх сімнадцяти років, і, здається, батько повірив мені.

„Тоді я привіз з собою гармошку і горді наміри перевернути весь світ „догори дригом“. Ти, пам'ятаю, дивився на мене тоді, як на казкового героя. Гармошка, голосиста, як дві полкові оркестри, та складаний ніж із силою різних пробсерів, ножиць, швайок і просто закарлючок невідомого призначення, дуже імпонували твоїм восьми рокам. Я вже не кажу про годинника в желетній кишені на ланцюжку з польського золота, — ти торкався до нього, як до нечувано коштовної речі... Ти ще тоді не знав, що польське золото

нічого спільного з справжнім золотом не має.

„Та годі. Я був героєм і виразно це відчував. Дома зі мною поводитися, як з гостем, і дні мої пливли малиновим варенням,— солодко і мляво.

„Така катастрофічна перевага радощів над горем і слізьми, природньо, непокоїла мене. Сімнадцятилітній житечний досвід підказував мені, що такий стан речей довго тривати не може... І от я ухвалив не затьмарювати своїх малинових днів перебування в батьків несподіваними неприємностями,— я ухвалив тікати...

„Тим більше, що за неприємностями несподіваними, що за теорією ймовірності настають за всякими приємностями, у мене була одна неприємність сподівана. Аджеж мій бондар мусів написати батькові про правдиві причини мого раннього повороту додому.

„А причиною повороту була не моя висока кваліфікація, а саме навпаки. Бондарська наука загнала в куток мої житечні радощі, і я, кинувши надії на своє бондарське майбутнє, покинув окаянні клепки та безглуздо круглі обручі.

„Безперспективність бондарського рукомета гнітила мене і я, як і всі дуже ледащі люди, носився з різними фантастичними проєктами машин, що робили б за мене барила та бочки. А будучи в душі революціонером, я поставив собі— робити обручі не круглі,

а, скажімо, трикутні або п'ятикутні. За це мій бондар бив мене клепкою по голові, запевняючи, що саме цієї клепки не вистачає в мене в лобі... Цей консерватор був свято переконаний, що обручі можуть бути тільки круглі...

„Я не маю тепер гніву на свого старого вчителя, бо переконався, що метода його має рацію не тільки в застосуванні її до бондарських учнів, а й дуже часто до дорослих митців...

„Одним словом, биття клепками призвело мене до революційного завершення моєї бондарської кар'єри. Я жорстоко помстився на дерев'яних обручах, порубавши їх на дрів'яні на такі коротенькі цурочки, що їхня прямолінійність не викликала вже ніяких сумнівів. По тому я взяв свою гармошку й знаменитий універсальний ніж із закарлючками та й пішов собі геть.

„Пізніше я дізнався, що коло є найекономішша форма в природі, але авторитет науки не примирив мене з нею й досі“.

Мій брат одпив чаю і казав далі:

— Та справа не в цьому. Я хочу тільки подати передумови своєї зустрічі з Хряпасом та першої моєї зневіри в людські приязні.

„Кинувши батька, я пішов шляхом усіх авантюристів, — до моря, план був простий — поступити на пароплав у Києві й посуватись на південь.

„У Києві я ніякої роботи не знайшов, бо паспорт мій був застарий, зате це аж ніяк не зашкодило моїй популярності на Подолі. Моя гармошка зробила мене модною людиною на Дніпровому узбережжі.

„Не знаю, чи довго б тяглося моє життя без певних обов'язків, коли б не випадок. Випили ми якось святочного дня на березі під вербами і почали грати в банчок. За грою непереможні обставини примусили мене зацідити одному партнерові в ухо. Партнер—за ножа та до мене. Не знаю, як мені тоді пощастило, а тільки хлопця з ножем одливали водою. Так я став не тільки модною людиною, а й визнаним героєм.

„Хряпас був у компанії й мовчки стежив за всім. Як сталася поразка партнера, він підійшов до мене й помацав за руку:

— „Ловко б'єшся! Ходім!

„Присутні заздро дивилися, як Хряпас узяв мене під руку й повів до пивної. Хряпас-бо належав до аристократичного прошарування своєї суспільної верстви, члени якої не дуже похвалялись чистотою своїх репутацій. Репутація ж Хряпаса викликала так багато сумнівів, що його поважали не тільки товариші та безпардонний драний люд узбережжя, а й поліцаї, у яких страх перед Хряпасом змішувався з затаєною заздрістю голодної собаки перед вітриною гастрономічної крамниці.

„Це була людина років 26, висока й жи-

лава. Кам'яно-нерухоме обличчя його не виявляло ніяких почувань, тільки легенька пошійшка трохи оживляла його. Поводився Хряпас з усіма погордливо й насмішкувато, як доросла людина з дітьми...

„Товариство Хряпаса мені імпонувало, і через півгодини, п'ючи з ним пиво, я побожився, що буду йому в усьому допомагати, як він того хоче. Молодість завжди похаплива, а я не був винятком.

— „Гляди, хлопче, коли обіцяєш, та не дотримаєшся обіцянки, то от... — він показав мені з кишені держалко револьвера.

— „Пам'ятай, що в Хряпаса скрізь друзі й від його не втечеш!

„Виходячи вже з пивної, я згадав, що не дізнався про обов'язки, що на мене покладе Хряпас, і вилаяв себе дурнем. А може він скаже мені людей убивати, тоді ж що?

„Я вкрай знервувався, коли протверезився од пива. В житті я нічого так не боявся, як тюрми. Чомусь вона нагонила на мене більше жаху ніж сама смерть і, певно, коли б мене спитали, чого я хочу — смерти чи тюрми, я б вибрав смерть. Розуміння міщанської добродчинности, яка кінчається за мурами тюрми, було в мені виховане сім'єю та моїм бондарем, і спекатися того розуміння я не міг.

„Хряпас так і не пояснив мені моїх майбутніх обов'язків, хоч я кілька разів і запи-

тував. Тільки одного разу він процідив кризь зуби:

— „Будеш робити те, що накажу...

„І тон, яким це було сказано, і погляд Хряпаса мене збентежили, але я поїхав з ним не розпитуючи далі.

„Через три дні ми були далеко від Києва, десь коло Черкас. На глухому полустанку нас зустрів похмурий довготелесий хлопець. Далі ми вже вирушили втрьох пішки.

„Була весна, і я відчував себе центром всесвіту, як то завжди буває на весні з усіма юнаками. Всесвіт той був такий теплий і хороший, без холодних міжпланетних просторів, свійський всесвіт, точнісінько такий, який старанно виспівують бездарні поети...

„Ти вже працював з Хряпасом? — спитав мене новий товариш.

„Я відповів.

— „По-первах буде боязко, а потім звикнеш.

„З розмови з цим парубійком я довідався, що й він потрапив у підручні Хряпасові таким самим шляхом, як і я. Я не насмілювся спитати його про характер роботи, щоб не удавати наївного дурня перед незнайомою людиною, та про це я незабаром дізнався. Ввечері Хряпас щось пошепки сказав моєму товаришеві, а потім уголос промовив:

— „Ви вдвох зайдете до сторожки, немов би напитись води, і коли там крім сторожа

нікого немає, негайно в'яжіть його, загрожуючи вбити... Рота можна заткнути ганчіркою.

„Кажучи таке, Хряпас пильно дивився на мене. Я зрозумів, у чому справа, але не видавав своєї збентеженості.

„Тікати“, — ухвалив я, і коли смеркалося, подався кущами, звернувши до них ніби в своїх справах. Я такий був захоплений своєю втечею, що нічого не помітив, аж поки од сильного стусана не впав на землю.

„За півгодини я був тероризований і деморалізований вщент, а дуло прекрасного револьвера штовхало мене в спину. Здатність на опір і протест Хряпас витряс з мене, як полову з лантуха, а скінчивши операцію, з затаєною посмішкою наказав:

— „Клянись, ідолова печінко! А ні — пристрелю!

„Я із щирістю шулера, якого спіймано на нечистій грі, поклявся, а вночі пильнував разом з товаришем церковного сторожа, поки наш шеф ревізував святі місця, здираючи із святих срібні ризи та навантажуючи церковними мідяками кишені.

„Так, переходячи з села в село, ми ограбували церков з п'ять.

„З парубком я заприятелював і довідався від нього, що й він охоче б кинув „роботу“ з Хряпасом, та боїться помсти. Хряпас міг не тільки бити, а й видати поліції.

— „Він у поліції свій чоловік... Він не боїться, що його „засадять“...

„Мій новий приятель так само, як і я, боявся неслави, і до Хряпаса він пристав, щоб тієї неслави уникнути, бо розтринькав чийсь гроші й пішов на „роботу“, щоб покрити борг.

„Хряпасові тільки того й треба було. Піймавши на гачок хлопця, він не мав охоти відпускати його від себе.

— „Ну, що? Тікати не будеш?—якось звернувся до мене Хряпас і посварився пальцем, — втечеш — заявлю поліції. Мене посадовлять — за тиждень втечу, а от ти підеш на каторгу...

„Мороз ступнів на сорок пронизав мою шкіру поза спиною, а Хряпас, задоволений з вражіння, весело засміявся.

„Ти знаєш, що я приязна людина, і незабаром я подружився з своїм молодим товаришем. Що правда, був він тупий, як цегла, та це не тільки не зменшувало моєї приязні, а підсилювало її. В дружбі хтось та виявляє зверхність, і ця роля була моєю. Я до того ж відчував якийсь моральний обов'язок допомогти хворій людині“...

Брат довго промовляв сентенції про приязнь, а я потроху почав губити нитку розмови, засипаючи під монотонний рокіт його слів. Я відхилився на кріслі й поклав голову так, щоб по ній можна було здогадатись, що

я не сплю, а тільки марю, заплющивши очі. З дальших слів я тільки зрозумів, що він, зрештою, розпочав довгу й уперту боротьбу з Хряпасом. Його товариш у всьому йому допомагав і поклявся не відступатися будь-що-буде.

Я прокинувся од свого „мрійництва“, коли брат в захопленні вигукнув:

— Настав рішучий момент. Після „трудової ночі“ ми зупинилися на галявині в лісі й полягали спати. „Або сьогодні, або ніколи“, — думав я і задоволено констатував, що мій приятель тримається добре.

„Коли ми почули, що Хряпас захріп, я смикнув приятеля й потихеньку наблизився до свого мучителя. Мій товариш мусів був вихопити калитку з грішми, а я револьвер. Коли б Хряпас затіяв шкандалея, я мусів пристрелити його.

„Та трапилася неприємна несподіванка, — ледве я хапнув Хряпаса за револьвер, а приятель потягся до калитки, як наш ворог прокинувся й став на коліна. Мій товариш пустився навтікача, а я мусів зчепитися з Хряпасом сам-на-сам.

„Я був певен, що Хряпас мене переможе, але вирішив краще вмерти, аніж здатись на ласку переможця.

„За мить Хряпас встав на ноги й охопив мене смертельною хваткою за плечі, так що кістки мої виразно хруснули. Та в цьому

була його помилка, — я скористався з нагоди й щосили шарпнув його за револьвер. Це примусило Хряпаса кинути мої плечі, щоб не дати мені зброї, та це була друга його помилка, — я вислизнув з його рук і кулею одлетівши кроків на двадцять, наставив на нього бравнінга.

— „Стій, а то вб'ю! — вигукнув я не своїм голосом, а він дивився на мене хижими очима з-під кам'яного лоба і з його горла вилітали смердючі клуби матюків.

— „Кидай гроші! — гукнув я знову, і, певно, в моєму голосі було багато рішучости й твердості, бо Хряпас, не гаючись, кинув мені калитку з грішми. Він, певно, боявся, що я вистрелю.

„Затиснувши гроші в руці й відступаючи задки, я йшов до краю галявини, а там, зупинившись, націлився в Хряпаса і висадив усі шість куль. Хряпас упав після першого ж пострілу, а я помчав на станцію.

„Там мене ждав мій зрадливий друг. Я дуже шкодую, що не залишив для нього кулі й дав йому змогу покаятися...

„Та каяття зрадника й боягуза не повернуло йому моєї дружби й приязні, як не повернуло мені віри в дружбу. Вона була для мене навіки втрачена. Згодом я мав прекрасних товаришів і друзів, що клали за мене життя своє, але посіяна в юності зневіра отруювала мені ту дружбу...

„Юність, справжня юність, добра й милосердна. Я сидів із своїм зрадливим приятелем на станції і частував його чаєм. Про гроші я йому нічого не сказав, щоб бува хто на станції не підслухав.

„Ми сіли в поїзд і коли вже рушили, я помітив, як з лісу виходив Хряпас, шкутильгаючи. Я нічого не сказав своєму приятелю, але в душі дав сам собі обцянку вивчитися стріляти як слід з бравнінга. Я тоді ще не знав, що бравнінг зброя спеціально вигадана для поганих стрільців і навчитися стріляти з нього річ абсолютно безнадійна.

„Ми їхали спочатку поїздом, а потім пересіли на пароплав. Тільки в Кременчуці ми встали й зупинилися в дешевеньких мебльованих кімнатах.

„Скориставшись з нагоди, я порахував гроші в Хряпасовій калитці й знайшов там чималу суму. Наш господар любив портативні гроші, і тому купюри були все великі. Жменя золотих червінців була додатком до паперів. Вийнявши з калитки всі великі купюри, я залишив там кілька дрібних папірців та золота і, повернувшись до своєї кімнати, признався приятелю, що калитку Хряпас мені кинув. У приятеля загорілись очі, коли я висипав червінці на стіл. Ми порахували їх—там було за п'ятсот карбованців. Великі гроші я встиг заховати в халяву.

„Сталося так, як я й сподівався. На ранок

ні грошей, ні бравнінга, ні мого приятеля в кімнаті не було. Я спокійно вийшов на вулицю і, взявши квитка, подався вниз по Дніпрі. Через місяць я, як баран нічого не розуміючи, тинявся по вулицях Яфи“.

Мій брат замовк. Він встав і став розпалювати примуса. Я мовчки стежив за ним.

— Ціна приятні невисока, — виходить з твоїх слів...

— Так, але буває така приятнь, що її ні в яку ціну не вкладеш.

— А що ж твій зрадливий приятель?

— Його доля була печальна... Його забив Хряпас через три дні, зустрівши десь у місті...

„Я більше не розпитував.

„Тиняючись вулицями Яфи з добрими грішми в кишені й з радістю першої перемоги на серці, я почував себе певно так, як людина, що вийшла щасливо з кривавого бою...

„Тільки через вісім років я прибув до Одеси. Блукаючи літньої днини по морському узбережжі, я вирішив скупатися й попростував до берега, де вже купалося кілька душ городян. Тількищо сів я роздягатись, як почув коло себе:

— „Що, не впізнаєте старих приятелів?

„Голос був Хряпаса. Я впізнав би його за яких хочеш обставин. В тому голосі було щось од скрипу немазаного колеса, і це скрипіння не в силі були стерти роки, як не

терла б його для мого вуха ніяка в світі гарматна канонада...

„Спочатку я схопився за кишеню, де за старою звичкою завжди носив револьвер, але весела посмішка Хряпаса та присутність людей заспокоїли мене, і я одвів руку, так ніби випадково взявся за кишеню...

„Хряпас, як мені здалося, широко привітався й запропонував їхати разом до міста на його човні.

„Я тримався обережно. В човні з нами їхало іще кілька душ, видимо крамарів і контр-рабандистів.

„Приїхавши до міста, ми подалися до скромного й тихого кафе, де нам ніхто не заважав говорити про минуле.

„В кафе Хряпас заговорив тоном восьми-літньої давнини, і в уяві моїй, як живі, повстали картини наших сумнівних подорожів...

— „Я застрелив того негідника... Коли б він обікрав мене, то я б тільки набив йому потилицю, але обікрати свого спільника може тільки людина, що варта кулі... Падло!

Виявилося, що Хряпас застукав мого спільника в темному кутку і той виправдувався перед ним, що, обікравши мене, мав намір повернути гроші Хряпасові. Бідолага й не підозрював, що виголошував тою вбогою брехнею собі смертного присуда.

— „А що ви тепер робите?—спитав я, коли потік його слів трохи спав.

— „Тільки не грабую церков... Це справа безнадійна тепер... Віра занепала в народі і в церковних шухлядах, коли не фалшивого карбованця, то царського гривеника тільки й найдеш... На біса ризикувати! Та й з калиткою тоді я не всі гроші тобі віддав... То була дрібниця, а головні запаси я переховував у надійнішому місці ніж калитка... От чому я, „сплавивши“ свого підручного, зробився крамарем і то не аби яким крамарем!— додав з погордою Хряпас і за хвилину понурим тоном казав:

— „Тільки за революцією я втратив усе і мусів узятися до випробуваних способів первісного нагромадження...

„Він, цей хапуга, знав навіть про первісне нагромадження... Я завжди кажу, що революція піднесла культурний рівень геть усіх суспільних прошаровань, бо...“

Мій брат, кинувши Хряпаса, забирався що далі глибше в хащі економіки, соціології та політики, а я заснув, заколисаний його словами та шумом примуса, і снилися мені тисячі хряпасів, що множилися, як блохи, і мільйоновий хряпас відбував у слизкій пристрасті череватого Ероса стадію первісного нагромадження, щоб бути розчавученим на історичних шляхах ногами молодого Велетня...

ЗМІСТ

Авеніта	5
Князь Барціла	52
Позолочене оливо	72
Тварина	122
Камінний виноград	153
Божевільний трамвай	166
Горбате життя	182
Полуда	210
Редут № 16	253
Альхемік	270
Мій брат	286

Ціна 2 карб. 35 коп.

A455110

КООПЕРАТИВНЕ **ПУХ**
ВИДАВНИЦТВО

Харків, вул. 1-го Травня, № 11

Тел. № 29-84